Pravara Rural Education Society's

Arts, Commerce and Science College, Satral

Tal. Rahuri, Dist. Ahmednagar- 413711

Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune.

Self-Study Report: 2024 (3rd Cycle)

Criterion-3

Research, Innovations and Extension

Key Indicator: 3.3
Research Publications and Awards

Metric: 3.3.2.1 (QnM)

Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five.

Submitted to

NATIONAL ASSESSMENT AND ACCREDITATION COUNCIL BENGALURU

3.3.2.1 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five.

Academic Year: 2020-21

Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Calendar Year of publication	ISBN number of the proceeding	Page Number
1.	A. N. Kedare	*Kachhaar*				National	2020	978-81-938598-89	05
2.	A. N. Kedare	*Prasad Aur Tambe*				National	2020	978-93-89389-10-4	09
3.	A. N. Kedare	*Vagdan*				National	2020	978-93-84914-90-5	13
4.	N. A. Shinde	*Dalit Sahityacha vishesh: Manavata*				National	2020	978-93-90483-02-0	21
5.	L. H. Pandure	*Annabhau Sathe yanche sahitik avlopan*				National	2021	978-93-85426-56-8	30
6.	B. N. Navale	*Rajshree shahu maharaj dalitothan ki bebak pahal*				National	2020	978-93-89925-01-2	38
7.	B. N. Navale	*Hindi Web Media Ka Loktantriya Paridrushya*				National	2021	978-93-81433-41-6	44
8.	B. N. Navale	*Hindi ka rojgaronmukh paridrushya*				National	2021	978-93-85804-69-4	51

9.	N. A. Shinde		*Gramdaivat Mhasoba*	Current Global Reviewer	Current Global Reviewer	National	2020	2319-8648	56
10.	G. K. Waditake		*Shrivadi Sahitya pravah*	Power of Knowledge	Power of Knowledge	National	2021	2320-4494	65
11.	L. H. Pandure		*Kahar Samajatil shrijeevan*	B.Aadhar multidisciplinary international research journal	B.Aadhar multidisciplinary international research journal	National	2021	2278-9308	68
12.	A. S. Waghmare		Ferric Hydrogensulfate as an Acidic and Solid Supported Catalyst in Organic Synthesis: A Review	Journal of Advanced Scientific Research	Journal of Advanced Scientific Research	National	2021	0976-9595	73
13.	A. B. Pawar		A study of research support services in Pravara Institute of Research and Education in Natural and Social	Journal of Modern Thamizh Research	Journal of Modern Thamizh Research	National	2021	2321-984X	78

			Science (PIRENS)						
14.	L. H. Pandure		*Adhunik Stree Samasya va upay*	B-Aadhar peer-reviewed journal	B-Aadhar peer-reviewed journal	National	2021	2278-9308	86
15.	A. G. Darandale		Soft skills for library professionals	Resarch Journey	Resarch Journey	National	2021	2348-7143	94
16.	A. G. Darandale		Continuing professional dvelopmnt for colleg Librarian	Research Journey	Research journey	National	2021	2348-7143	100
17.	A. G. Darandale		*Swami vivekananda nchya dyanachi sankalpana*	Research journey	Research journey	National	2020	2348-7143	105
18.	N. A. Shinde		*Mahrashtratil Sadetin Shaktipithanche Uttsav Aani Aakhyaikancha*	Rankranti Multidisciplinary Research Journal	Rankranti Multidisciplinary Research Journal	National	2020	2454-8731	112

Arts, Commerce & Science College ACSC SATRAL Tal. Rahuri, Dist. Ahmednagar

Principal
PRINCIPAL
Art's, Commerce & Science College
Satral, Tal.Rahuri, Dist. Ahmednagar.

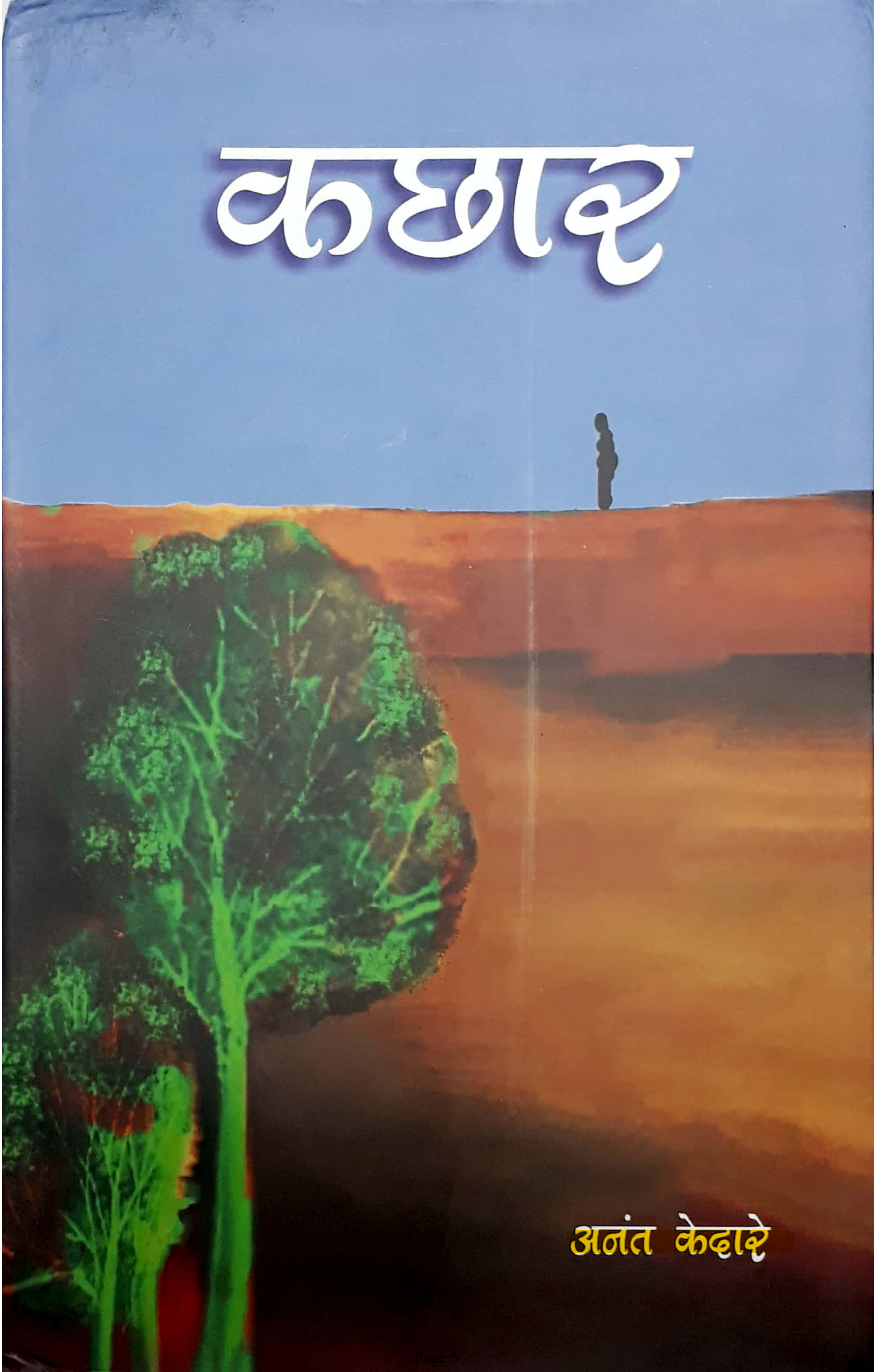
कछार
अनंत केदारे

हंस प्रकाशन
ईमेल: hansprakashan88@gmail.com
वेबसाइट : www.hansprakashan.com
ISBN 819385988-X
9788193859889
₹250

कछार

अनंत केदारे

हंस प्रकाशन

नई दिल्ली

प्रथम संस्करण : 2020

ISBN : 978-81-938598-89

© लेखक

प्रकाशक :

हंस प्रकाशन

(पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स)

बी–336/1, गली नं० 3, दूसरा पुस्ता,
सोनिया विहार, नई दिल्ली–110094
दूरभाष : 91-9868561340, 7217610640
Email-hansprakashan88@gmail.com
www.hansprakashan.com

विक्रय कार्यालय :

4648/21, अंसारी रोड, दरियागंज,
नई दिल्ली–110002
दूरभाष : 91- 7217610640

टाईप सेटिंग : एस० के० ग्राफिक्स
दिल्ली–84

मुद्रक : एस० के० ऑफसेट, दिल्ली

प्रसाद और तांबे का काव्य

(तुलनात्मक अध्ययन)

डॉ. अनंत केदारे

डॉ॰ अनंत केदारे

जन्म : 24 जून, 1983

शिक्षा : एम॰ ए॰, बी॰ एड्, सेट, नेट,
एम॰ फिल॰, पी॰एचडी॰ (हिंदी)

शोध कार्य : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ से एम॰फिल॰ उपाधि प्राप्त
सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय से पी-एच॰डी॰ उपाधि प्राप्त

शोध प्रकल्प : सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय द्वारा अनुदान प्राप्त दो शोध प्रकल्प पूर्ण, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग द्वारा अनुदान प्राप्त शोध प्रकल्प पूर्ण

प्रकाशन : 'संसद से सड़क तक' और 'गोलपिठा', व्यवहारोपयोगी एवं [illegible] हिंदी: तुलनात्मक अध्ययन व्यवहारिक कार्यविधि और [illegible] तथा विभिन्न पत्र-पत्रिकाओं में शोधालेख तथा कविताएं प्रकाशित

प्रसारण : अकाशवाणी नासिक तथा जलगाँव केंद्र से विविध वार्ताएं एवं कविता पाठ प्रसारित

संप्रतिः हिंदी विभाग, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सात्रल, तहसील-राहूरी, जिला-अहमदनगर-413711 (महाराष्ट्र)

संपर्क : 'करूणालय', आशीर्वाद नगर, लोणी खुर्द तहसील-राहाता, जिला- अहमदनगर-413713 (महाराष्ट्र)

ई-मेल :ankedare@gmail.com

मोबाइलः 09921772483

हंस प्रकाशन

ईमेलः hansprakashan88@gmail.com
वेबसाइट : www.hansprakashan.com

ISBN 938938910-0
9789389389104

₹1395

प्रसाद और तांबे का काव्य

(तुलनात्मक अध्ययन)

डॉ० अनंत केदारे

हंस प्रकाशन

नई दिल्ली

प्रथम संस्करण : 2020

ISBN : 978-93-89389-10-4

© लेखक

मूल्य : 1395.00

प्रकाशक :

हंस प्रकाशन
(पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स)
बी–336/1, गली नं० 3, दूसरा पुस्ता,
सोनिया विहार, नई दिल्ली–110094
दूरभाष : 91-9868561340, 7217610640
Email-hansprakashan88@gmail.com
www.hansprakashan.com

विक्रय कार्यालय :

4648/21, अंसारी रोड, दरियागंज,
नई दिल्ली–110002
दूरभाष : 91- 7217610640

टाईप सेटिंग : एस० के० ग्राफिक्स
दिल्ली–84

मुद्रक : एस० के० ऑफसेट, दिल्ली

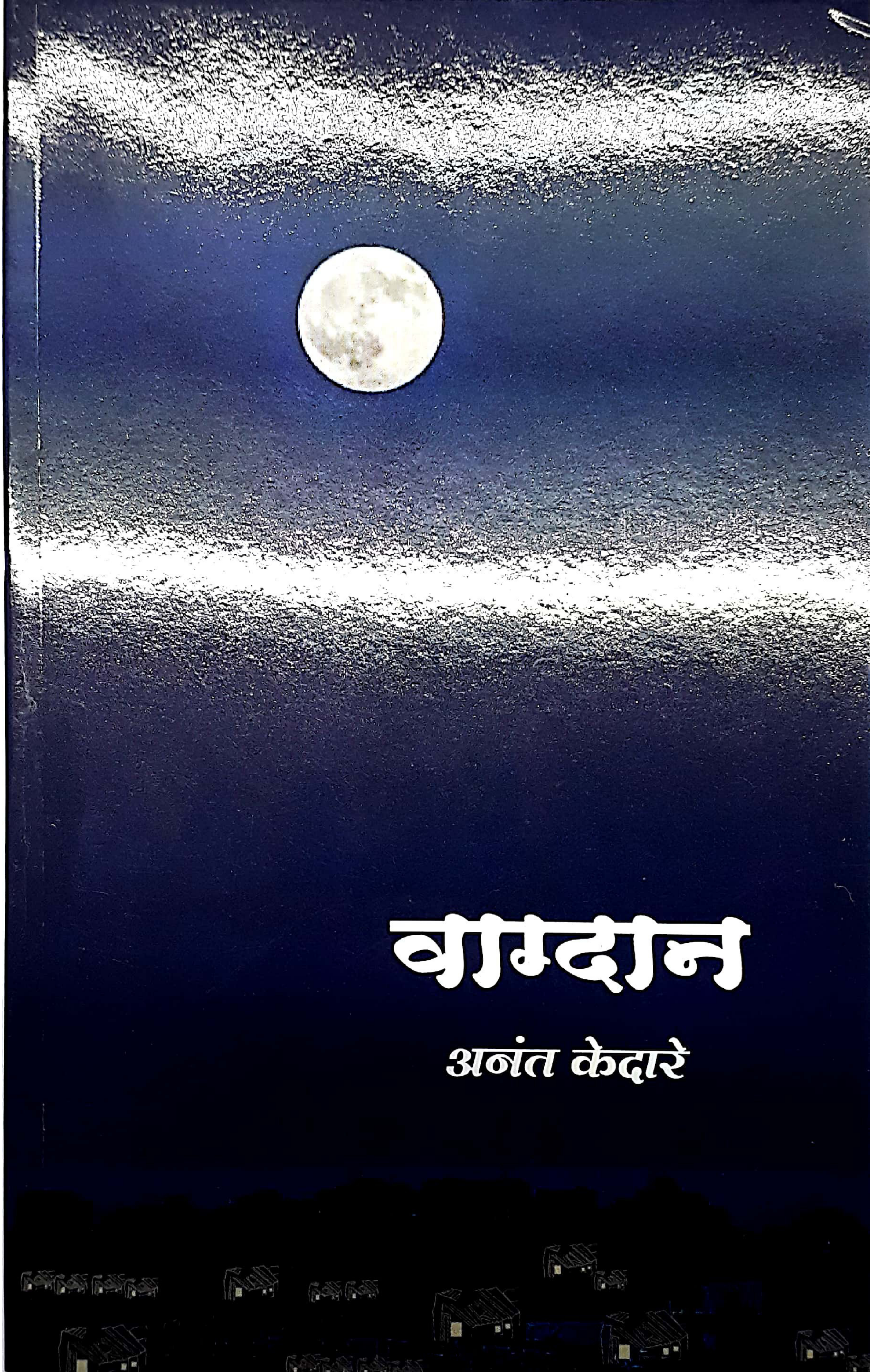
वाग्दान
अनंत केदारे

काळोखातून सूर्य उगवला
उजळून निघालं मन, तळघर
अन् सर्व कोने कोपरे
झटकली गेली मरगळ
दूर झाली मेंदूवरची सारी जळमटं

वाचू लागली प्रश्न करू लागली
अन्यायाचा जाब विचारू लागली
मुक्या जिभा बोलत्या झाल्या
थिटे हात लिहू लागले
झुकलेल्या माना ताठ झाल्या
लवलेल्या नजरा आकाशी स्थिरावल्या
सळसळलं गरम रक्त नसानसात
रुतलेली पावलं प्रकाशवाटेने चालू लागली झपाझप
क्रांतीसूर्य जन्मास आला
अंधारयुगाचा अंत करून
'प्रकाश'पर्वाचा आरंभ करून गेला.

सुगावा प्रकाशन, पुणे

ISBN - 978-93-84914-90-5

किंमत १२० रु.

वाग्दान

अनंत केदारे

सुगावा प्रकाशन, पुणे

© [illegible]

प्रकाशक / मुद्रक
प्रकाश जावळे / विनोद शहारे
सुगावा प्रकाशन,
५६२, सदाशिव पेठ,
पुणे ४११ ०३०
फोन : ०२०-२४४७८२६३
E-mail : sugavaprakashan@gmail.com

अक्षरजुळणी / मांडणी
सुगावा प्रकाशन,
५६२, सदाशिव पेठ,
पुणे ४११ ०३०

मुद्रणस्थळ
व्हिजन ग्राफिक्स
पुणे ४११ ०३०

मुखपृष्ठ
मयुरेश आर्टस्, पुणे

प्रथमावृत्ती
१४ ऑक्टोबर २०२०

किंमत
रुपये १२०/- मात्र

ISBN : 978-93-84914-90-5

दलित साहित्याचे बहुविध आयाम

संपादक
डॉ. ताहेर एच. पठाण

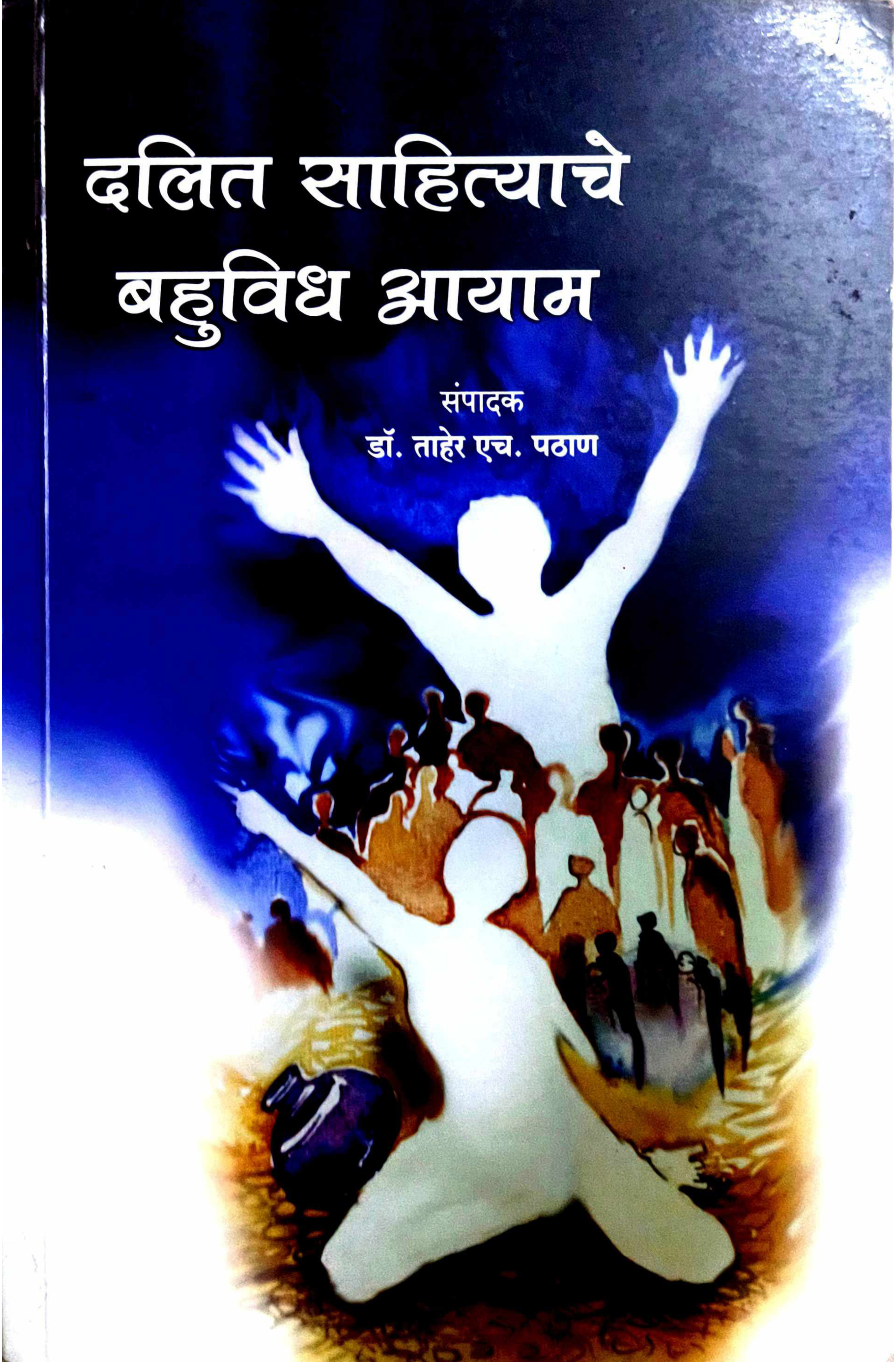

Scanned with ACE Scanner

Prashant

दलित साहित्याचे बहुविध आयाम

Dalit Sahityachea Bahuvid Ayam

© सुरक्षित

▮ प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

▮ दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520, 2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

▮ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
ऑक्टोबर, 2020
978-93-90483-02-0
₹ 425/-

▮ मुखपृष्ठ । अक्षरजुळवणी
चंद्रकांत सातपुते
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e -Books are available online at www.prashantpublications.com

DOWNLOAD **Prashant Publications** *app for e-Books*

kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. तसेच मजकूराची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकाची राहील. लेखकांनी मांडलेल्या सर्वच मतांशी संपादक सहमत असतील असे नाही.

Scanned with ACE Scanner

: अनुक्रमणिका :

१. दलित स्त्रियांचे लेखन: दलितत्व आणि स्त्रीत्व यांचा दुपेडी संघर्ष...... ११
- डॉ. आशुतोष पाटील

२. मराठी दलित कविता.. १८
- डॉ. वासुदेव एस. वले

३. दलित साहित्यातील वैचारिक लेखन : एक चिंतन २६
- डॉ. युवराज श्री. मानकर

४. मॉरिशसमध्ये दलित साहित्य शिक्षणाचे महत्त्व ३५
- डॉ. बिदन आबा

५. दलित स्त्रियांच्या निवडक आत्मकथनांचा चिकित्सक अभ्यास ३९
- प्रा. डॉ. माधव बसवंते

६. 'आयदान'मधील भाषीक सौंदर्य : एक शोध ४६
- डॉ. गायत्री सोपान गाडेकर

७. मराठी दलित आत्मकथनांची वाटचाल ५८
- डॉ. दत्तात्रय फलके

८. गुजराती आणि पंजाबी दलित साहित्याचे स्वरूप ६३
- डॉ. ताहेर एच. पठाण

९. युगानुयुगे तूच : डॉ.आंबेडकर यांच्या कार्यकर्तृत्वावरील दीर्घकाव्य.... ७३
- डॉ. राहुल भगवान चव्हाण

१०. 'जागल्या' कादंबरीमधील दलित वास्तव जीवन ८१
- डॉ. संजय पाटोळे

११. दलित साहित्य आणि संत साहित्य : एक अनुबंध....................... ८९
- डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे

१२. दलित कवितेची सद्यस्थिती ९८
- डॉ. समिता जाधव

Scanned with ACE Scanner

१३. समकालीन दलित कविता....................................१०३
- डॉ.अक्षय किशोर घोरपडे

१४. निळ्या डोळ्यांची मुलगी: स्त्री जाणिवांचा समकालीन भेदक आविष्कार..१०९
- डॉ. योगिता आशुतोष पाटील

१५. तृतीय पंथीय शमिभाच्या काव्यातील दलित विद्रोह व नकार..........११४
- प्रा. जयश्री रामदास बागुल (खरे)

१६. आंबेडकरी विचारातील साहित्य प्रवाह १२०
- प्रा. मोहन सौंदर्य

१७. दलित साहित्य स्वरूप आणि संकल्पना..............................१२५
- डॉ. मोरेश्वर संतोष नेरकर

१८. दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र..१३३
- डॉ. राजीव वैजनाथराव यशवंते

१९. मुस्लीम मराठी कवितेतील दलित जाणिवा..............................१३८
- डॉ. युवराज देवबा भामरे

२०. मराठवाड्यातील दलित कथेची वैशिष्ट्ये १४५
- डॉ. रामचंद्र झाडे

२१. दलित साहित्याचा विशेष : मानवता १४९
- डॉ. नवनाथ अंगद शिंदे

२२. दलित कविंची जागतिकीकरणाविषयीची काही निरीक्षणे १५५
- डॉ. विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील

२३. दलित साहित्य चळवळ : प्रेरणा व स्वरूप १६०
- डॉ. सोमनाथ दडस

२४. समकालीन दलित कविता...१७०
- श्री. ज्ञानेश्वर अशोक तिखे

२५. दलित साहित्य मूल्यमापनाचे निकष १७६
- डॉ. उमा उत्तम काळे

२६. दलित साहित्याची प्रेरणा आणि तत्वज्ञान............................१८२
- प्रा. बाळू मोहन तिखे

२७. मराठी भाषेतील निवडक दलित आत्मकथने १८७
- डॉ. रवींद्र रामचंद्र शिंदे

Scanned with ACE Scanner

दलित साहित्याचा विशेष : मानवता

– डॉ. नवनाथ अंगद शिंदे

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, लोकनेते डॉ. बा. विखे पाटील प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सात्रळ, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर

सारांश :

साठोत्तरी कालखंडात मराठी साहित्यात अनेकविध प्रवाह निर्माण झाले. या सर्वच साहित्यप्रवाहांनी मराठी साहित्याला आलेली मरगळ आणि साचलेपण नष्ट करण्याची महत्त्वाची भूमिका बजावली. या सर्व साहित्यप्रवाहामध्ये पुरोगामी, परिवर्तनशील आणि माणुसकी हे मूल्य शिरोधार्य मानणारा जर कोणता प्रवाह असेल तर तो म्हणजे दलित साहित्य होय. दलित साहित्याचा मूळ विषय आहे शोषणाधिष्ठित माणूस आणि या शोषणाधिष्ठित माणसाला शोषणमुक्त करणे. त्याला नवा अवकाश उपलब्ध करून देणे होय. शोषणविरहित समाजाची निर्मिती करणे होय. माणुसकी हे मूल्य दलित साहित्यप्रवाह शिरोधार्य मानते. स्वातंत्र-समता-बंधुभाव या त्रयीवर या प्रवाहाची नितांत श्रध्दा आहे. समाजातील विषमता दूर करून माणसाला 'माणूस' म्हणून दर्जा देण्याचे श्रेय दलित चळवळीला आहे. 'एक माणूस-एक मूल्य' हा सिध्दांत डॉ. बाबासाहेबांनी परिवर्तनाच्या चळवळीत महत्त्वाचा मानला. तोच सिध्दांत दलित साहित्यानेही प्रमाण मानला. दलित साहित्य चळवळीने प्रस्थापित विषट्टश समाजरचनेविरूध्द विद्रोह पुकारून 'माणूस' असण्याचे आत्मभान दिले.

प्रस्तावना :

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारकार्यामुळे दलित समाजाला आपल्या गुलामीची जाणीव झाली. त्यांच्या वेदनेला वाचा मिळाली. दलितांची वेदना ही दलित साहित्याची जन्मदात्री असून ती हजारो वर्षापासूनची आहे. दलित साहित्यातील वेदना ही एकट्या 'मी'ची नसून ती समूह जीवनातील बहिष्कृत समाजाची वेदना आहे. त्यामुळे दलित लेखकांनी आपल्या लेखनीसाठी प्रमाणभाषेऐवजी बोली भाषेचा वापर केलेला आढळतो. दलितांना चातुर्वर्ण्यव्यवस्था विरोधी लढा उभारण्याचे प्रशिक्षण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'शिका, संघर्ष करा, संघटित व्हा' ह्या आदेशात्म-संदेशातून दिले. दलित साहित्याची निर्मिती प्रेरणा ही आंबेडकरवादी विचारप्रणाली असून मूकनायक बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांच्या विचार आणि चळवळीमुळे दलित समाजाला आत्मभान मिळाले आहे. दलित

Scanned with ACE Scanner

म्हणजे केवळ महार व नवबौध्द नव्हेत तर 'ब्रोकनमेन' म्हणजे गावकुसाबाहेरील सर्व अस्पृश्य जाती, आदिवासी, भूमिहीन शेतमजूर, कामगार, कष्टकरी जनता, भटक्या-विमुक्त जाती जमाती ह्यांचा 'दलित' शब्दाच्या व्याप्तीत समावेश होतो. जे जे शोषित व श्रमजीवी आहेत, ते ते सारे दलित आणि त्यांचे साहित्य म्हणजे दलित साहित्य अशी बाबुराव बागुलांनी दलित साहित्याची व्यापक व्याख्या केली आहे.

दलित साहित्य प्रवाह : आशय आणि अभिव्यक्ती

साठोत्तरी कालखंडात मराठी साहित्यात अनेकविध प्रवाह निर्माण झाले. या सर्वच साहित्यप्रवाहांनी मराठी साहित्याला आलेली मरगळ आणि साचलेपण नष्ट करण्याची महत्त्वाची भूमिका बजावली. दलित साहित्याचा मूळ विषय आहे शोषणाधिष्ठित माणूस आणि या शोषणाधिष्ठित माणसाला शोषणमुक्त करणे, त्याला नवा अवकाश उपलब्ध करून देणे होय. शोषणविरहित समाजाची निर्मिती करणे होय. सामान्य माणसांच्या भाव-भावना मुक्त करणे दलित साहित्याला आपले आद्य कर्तव्य वाटते. स्वप्नरंजनाऐवजी वास्तवाचे चित्रण करण्यातच दलित साहित्याचे वेगळेपण सामावले दिसते. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे तत्वज्ञान आणि त्यांनी केलेल्या सर्व चळवळींना मानवी मूल्यांचे संदर्भ आहेत."[१] दलित साहित्याची प्रेरणा आंबेडकरी तत्त्वज्ञानात आहे, तर आंबेडकरी विचारांना बौध्द तत्त्वज्ञानाची भक्कम बैठक आहे. बुध्दाचा मानवकेंद्री भौतिकवाद आणि कबीर- फुले यांच्या विचारातील मानवता हाच आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे. बुध्दाच्या मानवकेंद्री भौतिकवादाच्या परिघात कबीर- फुले यांच्या मानवतावादाचा समन्वय डॉ. आंबेडकर ग्राह्य धरतात. बुध्द, कबीर, फुले यांनी गुरुस्थानी मानणारी त्यांची धारणा या स्वरूपाच्या समन्वयवादावर केंद्रीत आहे.

साठोत्तरी मराठी साहित्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रखर प्रेरणेतून आविष्कृत झालेल्या दलित साहित्य प्रवाहाने आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही पातळ्यांवर मराठी साहित्याला विलक्षण प्रभावित व समृध्द केले आहे. या साहित्यातील गर्हिऱ्या वेदना, विद्रोह, नकाराने समकालीन साहित्यविश्वाचे लक्ष वेधून समकालीन वाङ्मयीन अभिरूचीचे, साहित्य संस्कृतीचे आणि सशक्त आशयरुपांचे क्षितिज निश्चितपणे रुंदावले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबडेकरांचा इहवादी, जीवनवादी, तर्काधिष्ठित वैज्ञानिक दृष्टिकोन दलितांना प्रेरणा देणारा 'मूलभूत विचार' आहे. डॉ. आंबेडकरांनी या देशाला अहिंसा आणि मानवतावाद याची शिकवण देणारा धर्म दिला. या आंबेडकरी विचारातून प्रेरणा घेऊन दलित, शोषित आणि उपेक्षितांना सन्मानाने जीवन जगण्याचा हक्क मिळवून देण्यासाठी प्रयत्नपूर्वक केला गेलेला संघर्ष आंबेडकरवादी साहित्याला गतिमान करणारा ठरला आहे. स्वातंत्र्यापूर्वीच्या आणि स्वातंत्र्योत्तर बदलणारी सामाजिक परिस्थिती

Scanned with ACE Scanner

आंबेडकरवादी साहित्याला अनुकूल अशी पार्श्वभूमी ठरली. दलित साहित्य ही एक जीवनदृष्टी आहे. आंबेडकरी जाणीव व्यक्तीकेंद्रीत नाही तर ती समाजनिष्ठा आहे, सामाजिक बांधिलकी मानणारी मूल्यगर्भ आहे.

आंबेडकरवादाची जी मूल्ये आहेत, जे तत्त्व आहेत त्या मूल्यांवर आधारित, त्या तत्वांवर आधारित विचारांचा प्रसार करणारा माणूस, हा माणूस सर्वंकष क्रांतिकरीता झिजणारा, झटणारा, समाजात सर्व स्तरावर परिवर्तन घडवून आणण्याची तीव्र इच्छा बाळगून त्या दिशेने प्रयत्न करणारा माणूस, या माणसाने जाणिवपूर्वक निर्माण केलेले जे साहित्य आहे ते डॉ. आंबेडकरांचा प्रखर बुध्दिवाद स्वीकारणारे आहे. हा बुध्दिवादी विचार विज्ञाननिष्ठ व तर्काधिष्ठीत आहे. या विचारांमुळेच तळागाळातील शोषीत-उपेक्षित माणसांचे आत्मभान जागृत झाले व त्याला आत्मसन्मानाची जाणीव झाली. समाजातील उपेक्षित माणसांना आंबेडकरी विचारांमुळेच त्यांच्या गुलामीची, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची, अत्याचाराची जाणीव झाली. या जाणिवेमुळे त्यांच्या मनात पारंपरिक समाजव्यवस्था व प्रस्थापितांची प्रेरक मूल्ये याविषयी प्रखर संताप निर्माण झाला. या संतापाने उद्रेकाचे रुप घेतले आणि विद्रोह पुकारून माणसाला माणूस म्हणून नाकारणाऱ्या साऱ्या तत्वज्ञानाचा व विविध युक्त्या-प्रयुक्त्यांचा तीव्र निषेध केला हे करण्यासाठी या माणसाने 'साहित्य' हे माध्यम वापरले व परिवर्तनाकरीता उपयुक्त जीवनमूल्ये स्वीकारले आणि या जीवनमूल्यांचा जाणीवपूर्वक प्रसार आपल्या साहित्यातून केला. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, ''दलित साहित्य हे मानवतेचे गुणगान गाणारे साहित्य आहे. म्हणून सर्वार्थाने ते वेगळे ठरते.''[२] सामान्य माणसाचे आत्मभान, आत्मशोध, आत्मजाणीव जागृती दलित साहित्याने सातत्याने केली आहे. माणसाला 'माणूस' अशी व्यापक ओळख देण्याचा प्रयत्न दलित साहित्याने केला.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी साहित्य अनेक वाङ्मयीन प्रवाहांनी विकसित झालेले आहे. समाजातील निरनिराळे स्तर जागे झाले आणि त्याचे साद-पडसाद साहित्यात उमटू लागले. दलित साहित्य हा मराठी साहित्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण असा वाङ्मय प्रवाह आहे. कुटुंबकहाणी समवेत सभोवतालचे वास्तव लोकजीवन कुठलाही आडपडदा न ठेवता साहित्यातून प्रतिबिंबीत होऊ लागले. शतकानुशतके दलित समाज ग्रांथिक संस्कृतीपासून वंचित राहिला होता, तो समाज साहित्याभिमुख झाला. दलित साहित्याने मराठी साहित्याला नवे अनुभवविश्व, नव्या जीवन जाणीवा, नवे शब्द, संघर्षशील नायक, चीड, नकार, वेदना, विद्रोहांचे रसायन दिले. दलित साहित्याचे स्वरुप आणि प्रयोजन भिन्न असल्यामुळे हे साहित्य बहुचर्चित ठरले. दलित साहित्यात व्यक्त झालेला अनुभव हा आजवर न ऐकलेला, न पाहिलेला अनुभव असल्यामुळे वाचक हा अनुभव वाचताना हादरुन जातो. ह्या लेखनाची

Scanned with ACE Scanner

भारतीय आणि परकीय भाषेत दखल घेतली गेली.

आंबेडकरवादी साहित्याने उदात्त जीवनमूल्यांचा अंगीकार केला असून हे साहित्य आंबेडकरी विचारप्रेरणेतून जन्मलेले साहित्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्तीच्या, दलित समूहाच्या आणि राष्ट्राच्या विकासाकरीता ज्या जीवनमूल्यांचा पुरस्कार केला आहे. त्याच जीवनमूल्यांचा अंगीकार आंबेडकरवादी साहित्यात आढळतो. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय, विज्ञाननिष्ठा, लोकशाही इ. जीवनमूल्यांचा स्वीकार आंबेडकरवादी साहित्याने केलेला आहे. ही सर्व जीवनमूल्ये उदात्त व अर्थपूर्ण असून व्यक्ती, समाज व राष्ट्र यांच्या उभारणीकरिता, विकासाकरिता कटीबध्द असलेली मूल्य आहेत. डॉ. आंबेडकरांनी व्यक्तीपेक्षा समाज महत्त्वाचा मानला म्हणून उदात्त अशा जीवनूमल्यांमध्ये त्यांनी 'शील' आणि 'करुणा' या मूल्यांचाही समावेश केलेला आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या जीवनदृष्टीचीच प्रेरणा आंबेडकरी साहित्याने महत्त्वाची मानल्यामुळे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, लोकशाही, शील, करुणा, मानवता ही सर्वच जीवनवादी मूल्ये आंबेडकरवादी साहित्याने साहित्यनिर्मितीच्या मुळाशी महत्त्वाची मानली आहेत.

मराठी साहित्यातील दलित वाङ्मयचा प्रवाह लक्षणीय स्वरूपचा आहे. आशय आणि आविष्काराच्या वेगळेपणामुळे दलित कवितेबरोबरच आत्मकथनांनीही लक्ष वेधून घेतले. 'बलुत', 'उपरा', 'उचल्या', 'तराळ-अंतराळ' यांसारख्या आत्मकथनांनी मराठी साहित्यात खळबळ उडवून दिली. गावगाड्याबाहेरील भिन्न भिन्न जातींच्या लेखकांनी-लेखिकांनी आपापली आत्मकथने लिहुन दलित साहित्य पर्यायाने मराठी साहित्य समृध्द केले. या आत्मकथनामुळे अनोखे जीवनदर्शन वाचकांसमोर आले. भारतीय समाजव्यवस्थेची अंतर्गत अदृश्य परंतु हिडीस स्वरूप बाहेर पडले. वास्तव जीवनदर्शन समोर आले. दलित आत्मकथनांनी भारतीय समाज आणि संस्कृतीचे खरे रुप समोर आले. आशा लेखनामुळेच समाज, साहित्य आणि संस्कृतीही समृध्द होत असते.

'माज्या जल्माची चित्तरकथा' या शांताबाई कांबळे यांच्या आत्मकथनामुळे समाजव्यवस्थेतील दलितांचे जीवन आणि त्यात गुदरमलेले स्त्रीजीवन प्रकर्षाने जाणवते. दलित आत्मकथनामधून दलित समाज आणि या समाजातील व्यक्ती सतत संघर्ष करताना दिसतात. जीवन जगण्यासाठी, भूक भागविण्यासाठी, शिक्षणासाठी संघर्ष करणारी ही माणसे लक्ष वेधून घेतात. दलित वाङ्मयातील स्त्रियांची किंवा पुरुषांची आत्मकथने सांस्कृतिकतेशी आणि सामाजिकतेशी अपरिहार्यपणे निगडित आहेत. माणुसकी आणि समाजदर्शनाचा लाभ ही यातील एक व्यवच्छेदकता आहे; त्यामुळेच ही आत्मकथने बहुपदरी, भिन्न संदर्भ मूल्ययुक्त ठरली आहेत. भटक्या स्त्रीची संघर्षकहाणी आणि अपमान यांनी ओतप्रोत भरलेले 'मरणकळा'

Scanned with ACE Scanner

हे जनाबाई गिऱ्हे यांचे आत्मकथन 'उचल्या' आणि 'गबाळ' ची आठवण करून देते. दलित आत्मकथनात भूक, अपमान आणि अन्याय यांचे चित्रण आढळते. तो एक समान धागा सर्वच आत्मकथनात कमीजास्त प्रमाणात व्यापून राहिलेला आहे. 'माज्या जल्माची चित्तरकथा', 'जिणं आमुचं' (बेबीताई कांबळे), 'रात्रंदिन आम्हा' (शांताबाई दाणी) आदि दलित स्त्रियांची आत्मकथने देखील याला अपवाद नाहीत. 'मिटलेले कवाडे' या आत्मकथनात मुक्ता सर्वगोड यांनी आपल्या समाजकार्यासंबंधीचे अनुभव कथन केले आहेत. जातीयदृष्ट्या उपेक्षित समाजात समाजकार्य करताना प्रशासकीय, राजकीय आणि सामाजिकदृष्ट्या अनेक अडचणी समोर उभ्या राहतात. समाजहिताची कळकळ मुक्ताबाईच्या या आत्मकथनात जाणवते.

प्रस्थापित विषम नीतिमूल्यांवर हल्ला, परिवर्तनाचा जोरदार आग्रह, फुले-आंबेडकरांची क्रांतिप्रवणता, दलितांच्या दास्यमुक्तीची हाक या विषयाचे चिंतन प्रा. कुमुद पावडे यांच्या 'अंत:स्फोट' या आत्मकथनात घडते. 'बलुतं' नंतर दलित समाजातील आणि उपेक्षित समजल्या गेलेल्या, गावगाड्यात स्थान नसलेल्या भटक्या समाजातील अनेक लेखकांनी आत्मकथने लिहिली. 'उपरा', 'उचल्या', 'तराळ-अंतराळ', 'आठवणींचे पक्षी', 'गबाळ', 'आभरान', 'अक्करमाशी' अशी एक प्रचंड लाट आली. या आत्मकथनांनी धक्कादायक आणि अनोख्या मानवी जीवनाचे दर्शन घडविले. दलित आत्मकथनांनी मराठी साहित्यात स्वत:चे असे एक स्थान निर्माण केले. सामाजिक परंपरा आणि परिवर्तन याचे एक मौलिक स्वरूप दलित आत्मकथनातून चित्रित होताना दिसते. आंबेडकरी विचाराच्या चळवळीमुळे दलित वाङ्मयीन प्रवाह रूंदावत गेला आणि कविता, आत्मकथन या वाङ्मयप्रकारात विपुल लेखन झाले.

आंबेडकरवादाची जी मूल्ये आहेत, जे तत्त्व आहेत त्या मूल्यांवर आधारित, त्या तत्वांवर आधारित विचारांचा प्रसार करणारा माणूस, हा माणूस सर्वंकष क्रांतिकरीता झिजणारा, झटणारा, समाजात सर्व स्तरावर परिवर्तन घडवून आणण्याची तीव्र इच्छा बाळगून त्या दिशेने प्रयत्न करणारा माणूस, या माणसाने जाणिवपूर्वक निर्माण केलेले जे साहित्य आहे ते डॉ. आंबेडकरांचा प्रखर बुध्दिवाद स्वीकारणारे आहे. हा बुध्दिवादी विचार विज्ञाननिष्ठ व तर्काधिष्ठीत आहे. या विचारांमुळेच तळागाळातील शोषीत-उपेक्षित माणसांचे आत्मभान जागृत झाले व त्याला आत्मसन्मानाची जाणीव झाली. समाजातील उपेक्षित माणसांना आंबेडकरी विचारांमुळेच त्यांच्या गुलामीची, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची, अत्याचाराची जाणीव झाली. या जाणिवेमुळे त्यांच्या मनात पारंपरिक समाजव्यवस्था व प्रस्थापितांची प्रेरक मूल्ये याविषयी प्रखर संताप निर्माण झाला. या संतापाने उद्रेकाचे रुप घेतले आणि विद्रोह पुकारून माणसाला माणूस म्हणून नाकारणाऱ्या साऱ्या तत्त्वज्ञानाचा व विविध युक्त्या-

प्रयुक्त्यांचा तीव्र निषेध केला हे करण्यासाठी या माणसाने 'साहित्य' हे माध्यम वापरले व परिवर्तनाकरीता उपयुक्त जीवनमूल्ये स्वीकारले आणि या जीवनमूल्यांचा जाणीवपूर्वक प्रसार आपल्या साहित्यातून केला. माणूसकेंद्रित माणसालाच प्रधान मानणारे लेखन दलित आत्मकथनात आढळते. माणूसकेंद्री आणि माणूसप्रधान लेखन हे दलित आत्मकथनाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये आहे.

निष्कर्ष :

१. नवसमाज रचनेचे शिल्पकार भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार केंद्रस्थानी ठेवून दलित साहित्यिक साहित्यनिर्मिती करताना दिसतात.

२. डॉ. आंबेडकरांनी गौतम बुध्दाकडून स्वीकारलेला 'विश्वमानवतावाद' हा दलित लेखनाचा पाया आहे.

३. दलित साहित्य हे पुरोगामी, परिवर्तनशील आणि माणुसकी मूल्य शिरोधार्य मानणारे आहे.

४. दलित साहित्यातून संघर्षशाली समाजजीवनात माणूसकीचे दर्शन घडते.

५. आज दलित साहित्याला आंतरराष्ट्रीय अधिष्ठान प्राप्त झाले आहे. दलित साहित्याच्या विविध प्रकारामधून सत्य, शिव, सुंदर, मानवता ही मूल्य प्रकर्षाने आढळून येतात.

समारोप :

आंबेडकरवादी साहित्य 'माणूसकेंद्री' आहे. दलित लेखक दलित साहित्यातून लोकशाही मूल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व देतात. दलित साहित्याने देश-देव-धर्म यापेक्षा माणुसकी या मूल्यांना सर्वश्रेष्ठ मानले म्हणून दलित साहित्य वेगळे ठरते, विश्वसाहित्य ठरते. अखिल विश्वातील माणसाला संवेदनशील, समतावादी, विज्ञाननिष्ठ, सत्यनिष्ठ, शोषणमुक्त, उत्पादक, नवसर्जक बनविणे याचे दलित साहित्यात प्रतिबिंब उमटते. सर्व प्रकारच्या संकुचिततेला या साहित्याने नकार दिला आहे. दलित साहित्याने मराठी भाषा आणि मराठी साहित्य समृध्द केले असून दलित साहित्याविषयी मराठीत पूर्वग्रहदूषित बोलले... लिहिले... गेले असले तरी समूहनिष्ठ असणारे हे लेखन दलितत्वाकडून मानवत्वाकडे जाणारे अक्षर वाङ्मय आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. डॉ. कृष्णा किरवले; दलित चळवळ आणि साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती. १९९६, पृ.२७.

२. शरणकुमार लिंबाळे; दलित साहित्याचे सौदर्यशास्त्र, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि., पुणे, तृतीयावृत्ती, २००७, पृ.१५७.

३. गंगाधर पानतावणे, दलित साहित्य : चर्चा आणि चिंतन, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९९३, पृ.७२.

प्रबोधशिल्पी अण्णा भाऊ साठे

संपादक

डॉ. डी. बी. ताडेराव   डॉ. सतीश कामत

प्रबोधशिल्पी

अण्णा भाऊ साठे

-: संपादक :-

डॉ. डी. बी. ताडेराव
इतिहास विभाग प्रमुख
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

डॉ. सतीश कामत
प्र. प्राचार्य व मराठी विभाग प्रमुख
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

शिवानी प्रकाशन, पुणे

५८	**लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांची समाजवादी विचारसरणी व लोकजागृती** प्रा. सुधाकर निळे	३४०
५९	**संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत अण्णा भाऊ साठेंची भूमिका** डॉ. ज्ञानोबा तुकाराम कदम	३४९
६०	**अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्त्री चित्रण** प्रा. अर्चना वालचंद बच्छाव	३५३
६१	**आण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान** प्रा. जगताप एच. के.	३५९
६२	**कादंबरीकार अण्णा भाऊ साठे व महानगरीय कादंबरी** डॉ. प्रशांत बा. सूर्यवंशी	३६२
६३	**अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्त्री चित्रण – एक अभ्यास** प्रा. अरुणा गंगाराम पोटे	३६६
६४	**अण्णा भाऊ साठे जीवन साहित्य आणि कार्य** डॉ. सुषमा शंकरराव प्रधान- घेवंदे	३६९
६५	**मराठी साहित्यातील ध्रुवतारा – लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे** अक्षय नामदेव चव्हाण	३७४
६६	**अण्णाभाऊंच्या कादंबरीतील आवडी : एक बंडखोर नायिका** आरती केशवराव गायकवाड	३७८
६७	**क्रांतिकारी लेखक अण्णा भाऊ साठे** प्रा. सत्येंद्र राऊत	३८४
६८	**अण्णा भाऊ साठे व त्यांच्या साहित्यातील स्त्री दर्शन** डॉ. प्रगती दिनेश नरखेडकर	३८७
६९	**अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्यिक अवलोकन** प्रा. एल. एच. पंडुरे	३९०
७०	**अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यातील स्त्री** डॉ. मयुर सदानंद शारब्रिद्रे	३९५
७१	**अण्णाभाऊंच्या शाहिरीतील विद्रोह** डॉ. चांदोजी सोपान गायकवाड	३९९
७२	**अण्णा भाऊ साठे – एक थोर साहित्यिक** डॉ. बाबासाहेब विठोबा माळी	४१०

69

अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्यिक अवलोकन

प्रा. एल. एच. पंडुरे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सात्रळ, जि. अहमदनगर

प्रस्तावना :

भारतीय समाज हा विविध धर्म, जाती, भौगोलिक प्रदेश यांनी बनलेला आहे. प्राचीन काळी चातुवर्ण्याचा पगडा होता. त्यानंतर जातीव्यवस्थेने समाज बांधला होता तर आधुनिक काळात या जातीबरोबर वर्गव्यवस्थेचाही समाजावर प्रभाव दिसून येतो. उच्च वर्ग-निम्न वर्ग, गरीब-श्रीमंत, भांडवलदार-कामगार, दलित-सवर्ण, शोषीत-शोषक, अन्याय करणारा-अन्याय सहन करणारा अशी विषमता समाजात दिसून येते. या समाजातील शोषित दलित वर्गाची मानसिकता, विचारपद्धती, पारंपरिक श्रद्धा, जीवनपद्धती, संस्कृती वेगळी असते, भौतिकदृष्ट्याही हे गट स्वतंत्र असतात. त्यांची स्वतःची अस्मिता असते, परंपरागत अनुभवजन्य शहाणपण असते, या गटावर उच्चवर्ग प्रभाव गाजवतात, त्यांचे शोषण करतात त्यांचा स्वतःसाठी वापर करतात व गरज संपल्यावर त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतात. त्यांच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची, इच्छा, अपेक्षांची, अस्मितेची बुज राखत नाही.हा शोषितांचा वर्ग संथपणे आपले जीवन जगत असतो,गरजा या मर्यादित असतात, दारिद्रयता, अज्ञान असते परंतु त्यांच्या श्रद्धेला, परंपरेला धक्का लागला तर ते प्रतिकार करतात, अन्यायाच्या जाणिवेतून ते संघटित होतात व त्यातूनच त्यांचे नेतृत्व साकारते ते बाहेर शोधावे लागत नाही त्यांच्या विद्रोहाचे स्वरूप उत्स्फूर्त असते व त्यांची प्रेरणा त्यांच्या पारंपारिक अनुभवजन्य शहाणपणातून जन्म घेते.

अशा एका समाजात १ ऑगस्ट १९२० रोजी सांगलीतील वाटेगाव येथे जन्माला आलेले अण्णा भाऊ साठे हे एक आगळेवेगळे व्यक्तिमत्व होते. महाराष्ट्राच्या जातिभेदाच्या उतरंडीला दूर करणारा आणि गावकुसाबाहेरच्या समाजाला जागे करणारा क्रांतिकारी लोकशाहीर थोर साहित्यिक, कलावंत, त्यांच्या साहित्य प्रकारात लोकनाट्य, वग, कथा, कविता, कादंबरी, चित्रपट कथा, प्रवास वर्णने इत्यादी लेखन प्रकारांनी साहित्य संपन्न केले. त्या साहित्याचे भाषांतर अनेक भाषेत झालेले आहे.

उद्दिष्टे :

१) अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्यिक योगदानाचे अवलोकन करणे.

२) अण्णा भाऊ साठे यांचे विविध साहित्यप्रकार जाणून घेणे.

गृहितके :

१) शालेय शिक्षण घेण्याची इच्छा असूनही त्यात अनंत अडचणी आल्या. जेमतेम दीड दिवस शाळा शिकलेल्या अण्णा भाऊ साठे यांनी साहित्याच्या दरबारात शाहीर, कलावंत, कादंबरीकार, कथालेखक, चित्रपट कथालेखक, लावणीकार, नाटककार अशा अनेक पदव्या संपादन केल्या.

२) अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यकृतीत शोषक आणि शोषित हा वर्गलढा चित्रित केलेला आहे.

३) अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याने अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी प्रबोधन केले, जनजागृती केली तसेच अन्यायाविरुद्ध पेटून उठण्याची प्रेरणा दिली.

४) शोषित दलित समाजातील समाजातील एक अण्णा भाऊ साठे होत. त्यांनी भोगलेले जीवन व त्यांच्या सहवासात आलेल्या विविध स्तरातील व्यक्ती यांचे प्रामाणिक चित्रण त्यांच्या साहित्यात दिसते. त्यांच्या वेदना, दारीद्र्यामुळे होणारे हाल त्यांनी त्यांच्या साहित्यात लेखनाबद्ध केले.

संशोधनाची पद्धती :

सदर निबंध हा कथनात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीने लिहिलेला आहे. यासाठी अण्णा भाऊ साठे यांचे जीवनचरित्र आणि त्यांचे विविध साहित्यप्रकार संदर्भ म्हणून वापरले आहेत.

विश्लेषण :

ज्ञानदान करणाऱ्या सवर्ण गुरूजींनी आण्णा भाऊ साठेंना ज्ञानाचे धडे देण्यापेक्षा भेदभाव करत अस्पृश्यतेचे निखारे दिले, अशी अस्पृश्यतेची वागणूक मिळाल्यामुळे अण्णांनी शिक्षणाला कायमचा रामराम ठोकला. शिकून शहाणं व्हावं व काहीतरी करून दाखवावं हे आईवडिलांचे स्वप्न करपून गेले. वयाच्या पंधरा-सोळा वर्षापर्यंत त्यांना अक्षर ओळख नव्हती परंतु शाळेच्या बाहेरच्या जीवनाने त्यांचे ज्ञानविश्व समृद्ध झाले. अक्षरांची ओळख नसली तरी माणसातल्या माणूसपणाची ओळख त्यांनी जवळून करून घेतली. मार्तंड भगत ह्या कापड व्यापारीच्या हाताखाली कपड्याची पेटी डोक्यावर घेऊन मुंबईतील गल्लीबोळातून फिरत असताना दुकानांच्या पाट्या, चित्रपटांची पोस्टर निरखून पाहिली व अक्षर ओळख करून घेण्याचा प्रयत्न केला, हे काम करत असताना त्यांचा 'ज्ञानू' या दूरच्या नातेवाईकाशी भेट झाली. कलावंत असलेल्या ज्ञानूने अण्णा भाऊ साठेंना अक्षर ओळख करून देण्याचे प्रयत्न केले. गिरणीत काम करत असताना कामगार चळवळीच्या माध्यमातून संमेलने, मिरवणुका, मोर्चे, संप इत्यादी प्रसंगी अण्णांच्या कलागुणांना वाव असणारे कार्यक्रम होत. सभा होण्यापूर्वी ते आपली शाहिरी सादर करत. त्यांना शाबासकी मिळे.एक एक ओळ जुळवून ते शाहिरी जपत होते. याच वेळी दुसऱ्या महायुद्धात

साम्यवादी रशिया विजय मिळवत होती, हा विजय कामगारांचा होता. ही शौर्यगाथा त्यांनी स्टॅलिनग्राडच्या पोवाड्यातून व्यक्त केली आहे. या पोवाड्यात कामगार हा भांडवलदारांकडून शोषला जात होता. या शोषणाविरुद्ध स्टॅलिनग्राडने आवाज उठविला होता. हा आवाज अण्णा भाऊ साठेंनी कामगारांपर्यंत पोहोचविला व कामगारांचा संप यशस्वी झाला. या संपाचा मुख्य सूत्रधार अण्णा भाऊ साठे आहे हे गिरणी मालकाच्या लक्षात येताच त्यांनी अण्णा भाऊ साठे यांना नोकरीतून काढून टाकले.

अण्णा भाऊ साठे कम्युनिस्ट विचारांनी प्रभावित होते. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य त्यांना उदात्त वाटत होते. कम्युनिस्ट पार्टीला पैशाची गरज होती तेव्हा अण्णा भाऊ साठेंनी आपला स्टॅलिनग्राडचा पोवाडा कम्युनिस्ट पार्टीला अर्पण केला. आपल्या शाहिरी आवाजात पोवाडा गाऊन दाखविला या पोवाड्याने कम्युनिस्ट पार्टीसाठी दोन लाख रुपये मिळवून दिले व अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य रशियातही प्रसिद्ध झाले. आपल्या कम्युनिस्ट विचारांच्या प्रसारासाठी अण्णा भाऊ साठेंनी अकलेची गोष्ट नावाचे लोकनाट्य लिहिले. हे लोकनाट्य संपूर्ण महाराष्ट्रभर सादर केले ते महाराष्ट्रातील जनतेला आवडले या कार्यक्रमांमुळे तमाम जनता काँग्रेसकडे पाठ फिरवत होती त्यामुळे या लोकनाट्य पथकातील कलाकारांवर कारवाया होऊ लागल्या. त्यांच्यावर खोटे आरोप करून त्यांना तुरुंगवास होऊ लागला.

स्टॅलिनग्राडच्या पोवाड्या नंतर खऱ्या अर्थाने अण्णा भाऊ साठे लिखाण करू लागले. १९४६ मध्ये लोकयुद्ध या साप्ताहिकाचे वार्ताहर म्हणून अण्णा भाऊ साठे काम पाहू लागले. लोकयुग, युगांतर, युद्ध नेतृत्व अशा नियतकालिकांमधून लेखन करू लागले. त्यांच्या लेखनाचा वेग प्रचंड वाढलेला होता.

अण्णा भाऊ साठेंनी लेखनाला शाहिरी काव्याने आरंभ केला. पोवाडे, वग, लोकनाट्य, कादंबरी, प्रवासवर्णन, कथा इत्यादी विविध वाङ.मय प्रकारात त्यांनी लेखन केले. परंपरागत तमाशाला छेद देऊन लोकनाट्यात रूपांतर करणारे अण्णा लोकनाट्याचे प्रवर्तक आहेत. त्यांच्या लोकनाट्यात भांडवलशाही अन्यायाविरुद्ध बंड, स्वार्थी राजकारणी लोकांचा भांडाफोड, कामगारांच्या व्यथा इत्यादी विषय असत. अकलेची गोष्ट, खापऱ्याचोर, देशभक्त घोटाळे, शेटजींचे इलेक्शन, निवडणूकीतील घोटाळे, बेकायदेशीर, माझी मुंबई, मुक्त मिरवणुक, पुढारी मिळाला, लोकमंत्र्यांचा दौरा, बिलंदर बिडवे हे त्यांची लोकनाट्य मनोरंजनातून समाजाच्या स्थितीवर प्रकाश टाकतात.

सर्व शोषित समाजाचे प्रश्न, कामगार, दलितांवरील अन्याय, अत्याचार त्यांच्या वेदना अण्णांनी लेखणीतून कागदावर उमटविल्या. आपल्या शाहिरी वाङ.मयाद्वारे सामाजिक प्रबोधन, जनजागृती, अन्यायाशी लढण्याची प्रेरणा त्यांनी दिली. त्यांच्या पोवाड्यांपैकी नानकीन नगरापुढे, स्टॅलिनग्राडचा पोवाडा, बर्लिनचा पोवाडा, बंगालची हाक, पंजाब-दिल्लीचा दंगा, तेलंगणाचा संग्राम,महाराष्ट्राची परंपरा, अमळनेरचे अमर

हुतात्मे, मुंबईचा कामगार, काळ्याबाजाराचा पोवाडा इत्यादी पोवाडे आहेत. सुरुवातीला लिहिलेला पानिपतचा पोवाडा व स्पेन चा पोवाडा उपलब्ध नाही.

लावणी हा प्रकार शृंगाररसपूर्ण आहे परंतु अण्णा भाऊ साठेंच्या मुंबईची लावणी, माझी मैना गावावर राहिली इत्यादी लावण्यात समाज प्रबोधन व्हावे हा हेतू होता. अण्णांची लावणी समाजातील अनिष्ट गोष्टी बाजूला टाकून वास्तव गोष्टी नजरेसमोर ठेवते व सामाजिक प्रबोधन करते. गण, कवण, लावणी हे काव्यप्रकार अण्णाभाऊ साठेंनी देशभक्ती, राष्ट्रप्रेम, कामगार जगाविषयी वाटणारी आत्मियता यांना अभिवादन करण्यासाठी नव्या रुपाने नव्या आशयाने लोकांसमोर आणले. पेंद्यांचं लगीन, सुलतान आणि इनामदार ही तीन नाटके ही प्रायोगिक दृष्ट्या सरस दर्जाची होती. त्यातही त्यांनी मनोरंजनाबरोबरच समाजातील अनिष्ट प्रथांवर आपल्या खास शैलीने आसूड ओढलेला आहे व समाजाच्या डोळ्यात अंजन घातलेले आहे.

अण्णाभाऊंची पहिली कादंबरी ही वारणेच्या खोऱ्यातही होती. दलित उपेक्षित समाज हजारो वर्षापासून अन्याय सहन करत आहे हाच दलित माणूस अण्णांच्या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आहे. त्यांच्या चित्रा, वैजयंता, आवडी, लाडी, मयुरा, रत्ना, फुलपाखरू या कादंबऱ्यांतील नायिका या साध्या राहणीमान असलेल्या स्त्रिया आपल्यावर आलेल्या परीस्थितीचा धीराने सामना करतात. स्त्रियांच्या स्वतःच्या अस्तित्वाची लढाई यात दिसून येते. फकीरा, चंदन, धुंद, संघर्ष, आग, माकडीचा माळ, कुरूप, पाझर, टिळा, रानगंगा, अलगुज, अहंकार, गुलाम, मास्तर, रानबोका सरनोबत, आघात, ठासलेल्या बंदुका, मयुरा, रत्ना, अग्निदिव्य इत्यादी कादंबऱ्या लिहिल्या. काही कादंबऱ्यांवर चित्रपटही निघाली ते प्रदर्शित झाली. आपली कादंबरी लिहिताना अण्णांनी सामाजिक बांधिलकी जपली. अन्यायाविरुद्ध लढणारे नायक-नायिका समाजाचे चित्रण या कादंबऱ्यांत आहेत. त्यामुळे या कादंबऱ्या वाचनीय झाल्या आहेत.

अण्णा भाऊ साठे यांच्या प्रवास वर्णनपर साहित्यकृतीत माझा रशियाचा प्रवास या साहित्याचा समावेश होतो. या प्रवासात भारतातून रशियापर्यंत सर्व भेटी दिलेल्या स्थळांचे सुरेख वर्णन केले आहे. दलित समाजातील सर्व व्यथा व वेदनांवर प्रामाणिक लेखन करून त्यांनी दलितांच्या दुःखाला वाचा फोडली. अशाप्रकारे अण्णा भाऊ साठे हे सर्व गुणसंपन्न अष्टपैलू व प्रतिभाशाली साहित्यिक होते.

निष्कर्ष :

१) अण्णा भाऊ साठे एक उत्कृष्ट कलावंत, एक उत्कृष्ट कथाकार, प्रबोधनकार, शाहिर, कथालेखक कादंबरीकार, कार्यकर्ता असण्याबरोबरच संवेदनशील साहित्यिक होते.

२) अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात कामगार, दलित स्त्रियांच्या विविध रूपांचे दर्शन होते.

३) अण्णा भाऊ साठेंची साहित्यकृती ही त्यांच्या जीवनातील अनुभवांचा ठेवा आहे. जे त्यांनी अनुभवले भोगले त्याचे प्रांजळ चित्रण त्यांच्या साहित्यकृतीतून निदर्शनास येते.

४) माणूस वाईट नसतो तर त्याची परिस्थिती त्याची गरिबी दारिद्र्य त्याला बंड करण्यास भाग पाडतात हे त्यांच्या साहित्यातून निदर्शनास येते.

संदर्भ :

१) इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान - डॉ. शांता कोठेकर
२) साहित्य सम्राटाच्या आठवणींना उजाळा - ए. बी. अंभोरे
३) साहित्यसुर्य - प्रा. रमेश करडे
४) बरबाद्या कंजारी - आण्णा भाऊ साठे - विद्यार्थी प्रकाशन
५) वैर, अण्णा भाऊ साठे, प्रकाशक - गुलाबराव मारूतीराव कारले
६) आवडी, अण्णा भाऊ साठे, प्रकाशक - गुलाबराव मारूतीराव कारले
७) फकिरा, अण्णा भाऊ साठे, प्रकाशक - गुलाबराव मारूतीराव कारले
८) संघर्ष, अण्णा भाऊ साठे, विद्यार्थी प्रकाशन - प्रकाशक भगवंत साळवी
९) भारतीय साहित्याचे निर्माते, अण्णा भाऊ साठे - प्रकाशक बजरंग कोरडे
१०) लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय - महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ

।। विद्या विनयेन शोभते।।

जनार्दन भगत शिक्षण प्रसारक संस्था का

चांगू काना ठाकूर

कला, वाणिज्य और विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त), नवीन पनवेल
नैक द्वारा 'अ' दर्जा प्राप्त ३.६१ सीजीपीए विश्वविद्यालय अनुदान आयोग द्वारा 'विशेष गुणवत्ता एवं क्षमता का स्तर प्राप्त'
मुंबई विश्वविद्यालय द्वारा 'सर्वोत्तम महाविद्यालय' सम्मान प्राप्त

प्लॉट नं.०१, सेक्टर नं.११, खांदा कॉलनी, नवीन पनवेल, पश्चिम, रायगड, महाराष्ट्र-४१०२०६
(०२२) २७४६४१९३, २७४५५७६०,२७४६१५६९
Email: principalckthakurcollege@rediffmail.com
Web:www.ckthakurcollege.net

आवरण: राजेश कुमार
₹ 350/-
ISBN:978-93-89925-01-2
विद्यापीठ प्रकाशन

चांगू काना ठाकूर कला, वाणिज्य और विज्ञान महाविद्यालय
(स्वायत्त), नवीन पनवेल

हिंदी विभाग
एवं
आंतरिक गुणवत्ता सुनश्चयन प्रकोष्ठ (IQAC)
आयोजित
राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान (RUSA)
द्वारा पुरस्कृत

द्वि-दिवसीय अंतर्राष्ट्रीय संगोष्ठी
१४-१५ फरवरी, २०२०

हिंदी और मराठी दलित साहित्य में अभिव्यक्त क्रांति चेतना

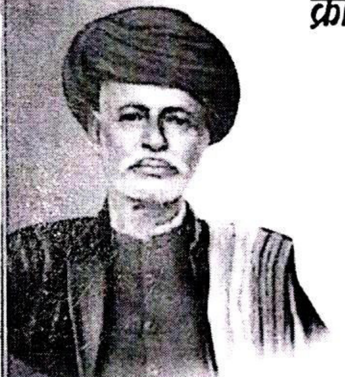

संपादक
डॉ. उद्धव तुकाराम भंडारे

Scanned with OKEN Scanner

।। विद्या विनयेन शोभते।।

जनार्दन भगत शिक्षण प्रसारक संस्था का

चांगू काना ठाकूर

कला, वाणिज्य और विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त), नवीन पनवेल
नैक द्वारा 'अ' दर्जा प्राप्त ३.६१ सीजीपीए विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
द्वारा 'विशेष गुणवत्ता एवं क्षमता का स्तर प्राप्त'
मुंबई विश्वविद्यालय द्वारा 'सर्वोत्तम महाविद्यालय' सम्मान प्राप्त

प्लॉट नं.०१, सेक्टर नं.११, खांदा कॉलनी, नवीन पनवेल, परिचम, रायगड, महाराष्ट्र-४१०२०६
(०२२) २७४६४१९३, २७४५५७६०,२७४६१५६९
Email: principalckthakurcollege@rediffmail.com
Web:www.ckthakurcollege.net

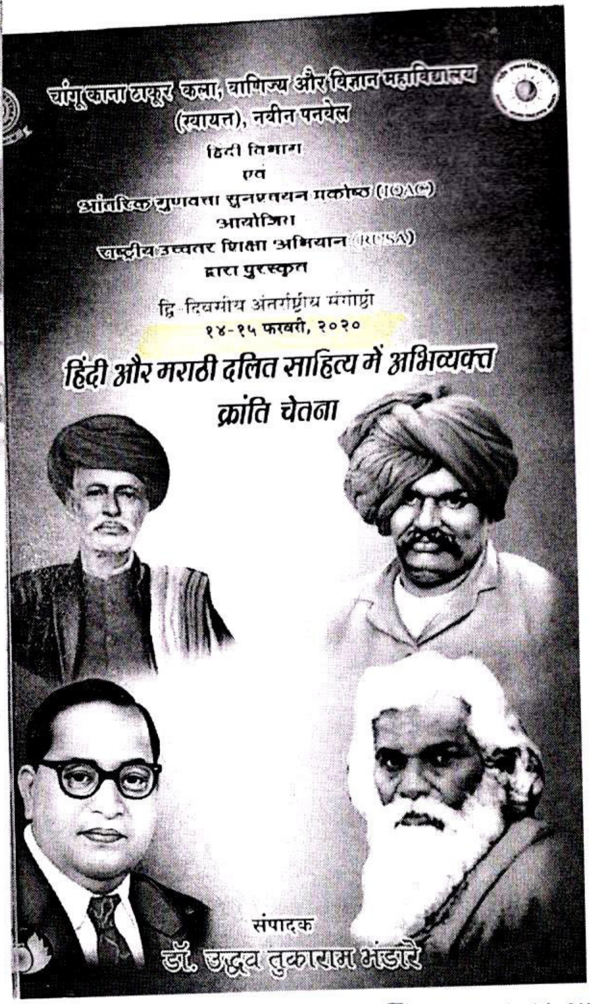

Scanned with OKEN Scanner

विद्यापीठ प्रकाशन
(ओ.पी.सी.) प्रा.लि.
न्यु कलईवाला, शहाजी राजे मार्ग,
विलेपार्ले (पूर्व), मुंबई - 400057
दूरभाष: 9987478404/9869341047
ई-मेल: vidyapeethprakashan@gmail.com

प्रथम संस्करण : 2020
सर्वाधिकार : लेखकाधीन
ISBN : 978-93-89925-01-2

मूल्य: ₹ 350/-

Hindi Aur Marathi Dalit Sahitya mein Abhivyaktya
Kranti Chetana

Edited By : Dr. Udhav Tukaram Bhandare

भारत में मुद्रित

विद्यापीठ प्रकाशन (ओ.पी.सी.) प्रा.लि.
न्यु कलईवाला, शहाजी राजे मार्ग, विलेपार्ले (पूर्व), मुंबई - 400057 ई-मेल:
दूरभाष: 9987478404/9869341047 ई-मेल:
vidyapeethprakashan@gmail.com
क्रियेटिव पारस प्रिंटर्स, लोअर परेल, मुंबई

माननीय चेअरमन महोदय के आशीर्वचन

माननीय लोकनेता श्री रामशेठ ठाकूर साहेब
भूतपूर्व सांसद एवं अध्यक्ष
जनार्दन भगत शिक्षण प्रसारक संस्था, पनवेल

नमस्कार, आपको सादर प्रणाम,

मेरी दृढ़ मान्यता है कि शिक्षा के बिना न तो राष्ट्र का विकास संभव है न तो मानवता का। भारत जैसे प्रगतिशील राष्ट्र में उच्च शिक्षा निहायत जरूरी है। इसीलिए हमने सर्व सामान्य जन को उच्च शिक्षा का अवसर प्रदान कर उन्हें प्रगति के मार्ग पर अग्रसर होने का आत्मविश्वास बढ़ाने का प्रयास किया है। इस दिशा में योग्य एवं पेशेवर प्राध्यापकों का अत्याधुनिक शैक्षणिक उपकरणों एवं तकनीकि के माध्यम से इक्कीसवीं सदी की नयी पीढ़ी को समर्थ, सशक्त एवं संवेदनशील बनाने का महत्वपूर्ण कार्य हमारी संस्था कर रही है।

हमारे प्रयासों को स्वीकारते हुए नैक मूल्यांकन ने 'तीसरी बार' CGPA देकर A+ ग्रेड प्रदान किया है। साथ ही विश्वविद्यालय अनुदान आयोग द्वारा विशेष गुणवत्ता एवं क्षमता का स्तर प्राप्त किया है। मुंबई विश्वविद्यालय ने भी उत्कृष्ट महाविद्यालय का पुरस्कार प्रदान किया। विश्वविद्यालय अनुदान आयोग द्वारा महाविद्यालय को हाल ही में स्वायत्त दर्जा प्रदान किया है। इसकी मुझे बहुत खुशी है।

हिन्दी-विभाग द्वारा आयोजित द्वि-दिवसीय अंतर्राष्ट्रीय संगोष्ठी के आयोजन के उपलक्ष्य में आयोजकों को हार्दिक शुभकामना तथा देश-विदेश से आये हुए प्रतिभागियों को बधाई देना चाहता हूँ और विश्वास करता हूँ कि ज्ञान के क्षेत्र में यह आयोजन अपने विषय में न-सिर्फ महत्वपूर्ण योगदान करेगा बल्कि मील का पत्थर साबित होगा।

धन्यवाद!

Scanned with OKEN Scanner

विद्यापीठ प्रकाशन
(ओ.पी.सी.) प्रा.लि.
न्यु कलईवाला, शहाजी राजे मार्ग,
विलेपार्ले (पूर्व), मुंबई - 400057
दूरभाष: 9987478404/9869341047
ई-मेल: vidyapeethprakashan@gmail.com

प्रथम संस्करण : 2020
सर्वाधिकार : लेखकाधीन
ISBN : **978-93-89925-01-2**

मूल्य: ₹ 350/-

Hindi Aur Marathi Dalit Sahitya mein Abhivyaktya Kranti Chetana

Edited By : Dr. Udhav Tukaram Bhandare

भारत में मुद्रित

विद्यापीठ प्रकाशन (ओ.पी.सी.) प्रा.लि.
न्यु कलईवाला, शहाजी राजे मार्ग, विलेपार्ले (पूर्व), मुंबई - 400057
दूरभाष: 9987478404/9869341047 ई-मेल: vidyapeethprakashan@gmail.com
क्रियेटिव पारस प्रिंटर्स, लोअर परेल, मुंबई

माननीय चेअरमन महोदय के आर्शीवचन

माननीय लोकनेता श्री रामशेठ ठाकूर साहेब
भूतपूर्व सांसद एवं अध्यक्ष
जनार्दन भगत शिक्षण प्रसारक संस्था, पनवेल

नमस्कार, आपको सादर प्रणाम,

मेरी दृढ़ मान्यता है कि शिक्षा के बिना न तो राष्ट्र का विकास संभव है न तो मानवता का। भारत जैसे प्रगतिशील राष्ट्र में उच्च शिक्षा निहायत जरूरी है। इसीलिए हमने सर्व सामान्य जन को उच्च शिक्षा का अवसर प्रदान कर उन्हें प्रगति के मार्ग पर अग्रसर होने का आत्मविश्वास बढ़ाने का प्रयास किया है। इस दिशा में योग्य एवं पेशेवर प्राध्यापकों का अत्याधुनिक शैक्षणिक उपकरणों एवं तकनीकि के माध्यम से इक्कीसवीं सदी की नयी पीढ़ी को समर्थ, सशक्त एवं संवेदनशील बनाने का महत्वपूर्ण कार्य हमारी संस्था कर रही है।

हमारे प्रयासों को स्वीकारते हुए नैक मूल्यांकन ने 'तीसरी बार' CGPA देकर A+ ग्रेड प्रदान किया है। साथ ही विश्वविद्यालय अनुदान आयोग द्वारा विशेष गुणवत्ता एवं क्षमता का स्तर प्राप्त किया है। मुंबई विश्वविद्यालय ने भी उत्कृष्ट महाविद्यालय का पुरस्कार प्रदान किया। विश्वविद्यालय अनुदान आयोग द्वारा महाविद्यालय को हाल ही में स्वायत्त दर्जा प्रदान किया है। इसकी मुझे बहुत खुशी है।

हिन्दी-विभाग द्वारा आयोजित द्वि-दिवसीय अंतर्राष्ट्रीय संगोष्ठी के आयोजन के उपलक्ष्य में आयोजकों को हार्दिक शुभकामना तथा देश-विदेश से आये हुए प्रतिभागियों को बधाई देना चाहता हूँ और विश्वास करता हूँ कि ज्ञान के क्षेत्र में यह आयोजन अपने विषय में न-सिर्फ महत्वपूर्ण योगदान करेगा बल्कि मील का पत्थर साबित होगा।

धन्यवाद!

Scanned with OKEN Scanner

● दलित चेतना: स्वरूप एवं विकास /८७
सायली पवार
● दलित साहित्य और मार्क्सवादी साहित्य का अंत:संबंध /९२
शहिदुल इस्लाम खान
● दलित साहित्य की प्रेरणा : महात्मा जोतिबा फुले का योगदान /१००
डॉ. भारत श्रीमंत खिलारे
● महात्मा जोतिबा फुले की क्रांति चेतना /१०६
डॉ. विद्या शशिशेखर शिंदे
● दलित साहित्य के प्रेरणापुरूष : महात्मा जोतिराव फुले /१११
डॉ.जयराम श्री. सूर्यवंशी
● सामाजिक न्याय संबंधी डॉ. बाबासाहेब भीमराव रामजी आंबेडकर के विचार
मच्छिंद्र गुलाब ठाकरे /११६
● डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मराठी साहित्यातील योगदान /१२०
डॉ. एस. एम. कदम
● दलितों के उत्थान में आंबेडकरवादी चिंतकों का योगदान /१२५
श्रीलेखा कुमारी
● दलित साहित्य की सामाजिक प्रेरणा : डॉ. आंबेडकर का सामाजिक योगदान
मनोज कुमार एम. जी /१३०
● राजर्षी छत्रपति शाहू महाराज : दलितोत्थान की बेबाक पहल /१३३
डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ नवले
● दलित साहित्य के प्रेरणास्रोत : छत्रपति शाहू महाराज /१३९
डॉ. सूर्यकांत शिंदे
● दलित साहित्य का सौंदर्यशास्त्र /१४४
डॉ. सुनिता आगतराव क्षिरसागर
● हिंदी और मराठी दलित साहित्य में अभिव्यक्त क्रांति चेतना /१५१
डॉ.जयप्रकाश कर्दम
● 'झोपड़ी से राजभवन तक' आत्मकथा में अभिव्यक्त दलित क्रांति चेतना
डॉ.गीतिका तँवर /१५६
● 'मुर्दहिया' आत्मकथा में क्रांति चेतना /१५९
डॉ. मेदिनी शशिकांत अंजनीकर

● मोहनदास नैमिशराय की आत्मकथा 'अपने-अपने पिंजरे' में अभिव्यक्त क्रांति चेतना
के.अनुराधा /१६४
● ओमप्रकाश वाल्मीकि की आत्मकथा-'जूठन' में क्रांति चेतना /१६९
डॉ.रणजीत जाधव
● 'दोहरा अभिशाप' आत्मकथा में क्रांति चेतना /१७५
डॉ. मनिषा रा. घरत
● शरणकुमार निंबाळे की आत्मकथा 'अक्करमाशी' में अभिव्यक्त क्रांति चेतना
प्रांजल कुमार नाथ /१८०
● हिंदी दलित आत्मकथाओं में क्रांति चेतना /१८७
डॉ. संग्राम सोपानराव गायकवाड
● हिंदी दलित उपन्यासों में क्रांति चेतना /१९१
डॉ. जोगेंद्रसिंग मोतीसिंग बिसेन
● इक्कीसवीं सदी की हिन्दी दलित आत्मकथाओं में क्रांति चेतना /१९६
डॉ. अनिलकुमार सिंह
● सूरजपाल चौहान की आत्मकथा 'तिरस्कृत' में अभिव्यक्त दलित क्रांति चेतना
प्रा. भूषण घरत /२०१
● 'मोरी की ईंट' उपन्यास में दलितों का जीवन दर्शन /२०५
डॉ.पी.एम.भुमरे
● 'नटरंग' उपन्यास में चित्रित दलित कलाकार की त्रासदी /२११
डॉ. अनिल काळे
● डॉ.बाबासाहब आंबेडकर : विचारधारा और हिन्दी उपन्यास /२१५
डॉ.काळे पुष्पलता विठ्ठलराव
● गिरिराज किशोर के 'परिशिष्ट' उपन्यास में दलित क्रांति चेतना /२१९
दिपाली दत्तात्रय तांबे
● 'आज बाजार बंद है' कृति में अभिव्यक्त दलित क्रांति चेतना /२२३
सुनीता पाल
● प्रेमचन्द की दलित समाज से संबंधित कहानियाँ /२२८
डॉ आर.के.डी निलांती कुमारी राजपक्षा

Scanned with OKEN Scanner

और भाईचारे की सामाजिक भावना की नीवं रखी। अंबेडकर जो हमेशा सक्रिय रहे है, ने असमानता को खत्म करने के लिए उच्च वर्गों के खिलाफ एक सामाजिक युद्ध की घोषणा की है। समाज में अंबेडकर के सामाजिक योगदान निम्नलिखित है।

१) अपनी पुस्तक जाति विवश में उन्होंने समाज में सभी के लिए सामाजिक चेतना और सामाजिक संभोग की वकालत की।

२) १९२० में मूकनायक पत्रिका से शोषित समुदायों के बीच जागरूकता फैलाने के लिए अखबार शुरु किया।

३) अपनी जनता पत्रिका से समाज की बुरी प्रथाओं के खिलाफ लड़ाई शुरु की।

४) १९२७ में चौदर झीले के मामले में पानी के आंदोलन का नेतृत्व किया क्योंकि उन्होंने सार्वजनिक स्थानों जैसे कि कुआ और कुआ में अछूतों को पीने से मना कर दिया था।

५)१९३० के दशक में नासिक शहर के प्रसिद्ध कालाराम मंदिर ने हिंदू संस्कृति के खिलाफ एक विरोध आंदोलन किया, जिसने स्कूलों और मंदिरों में अछूतों के प्रवेश पर रोक लगा दी, दावा किया कि वे सभी हिंदू थे।

६) डॉ. बी.आर.अंबेडकर ने ६ दिसंबर १९५६ में इस देश के अछूत, मूलनिवासी लोगों की हिंदू धर्म से मुक्त करने के लिए और हिंदू धर्म के बंधन से सबसे आगे लाने के लिए अपनी लाखों अनुयायियों की सामने में बड़े पैमाने पर, बुद्ध धर्म स्वीकार करने पर एक बृहत सामाजिक आंदोलन किया।

उपसंहार

दलित और दलित साहित्य से शुरु होकर इश लेखन में मैंने दलित कौन है, इस पद का अर्थ, परिभाषा प्रस्तुत करके, दलित साहित्य के बारे में लिखा है। दलित साहित्य में प्रभावित होने वाले लोगों किस समस्या से फैलकर सामाजिक प्रेरणा दी गई है उससे संबंधित विचार पर चर्चा की जाती है। और दलित साहित्य को डॉ. बी.आर. अंबेडकर का सामाजिक योगदान और समाज में चलते-रहते पीड़ाओं के बारे में उनकी आंदोलन पर लेखन पर प्रस्तुत करता है।

शोध छात्र
हिंदी अध्ययन विभाग, मानसगंगोत्री
मैसूर विश्वविद्यानिलय, मैसूर - ५७०००६

राजर्षी छत्रपति शाहू महाराज : दलितोत्थान की बेबाक पहल

डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ नवले

आधुनिक महारष्ट्र के निर्माण में जिन महापुरुषों का योगदान महत्त्वपूर्ण रहा है, उनमे राजर्षी छत्रपति शाहू महाराज का नाम उल्लेखनीय मानना होगा। समतावादी जीवन की कल्पना, शिक्षा नीति, जाति उन्मूलन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एवं छत्रपति राजर्षी शाहू महाराज भेंट, आरक्षण विषयक नीति, दलितों के प्रति असीम आस्था तथा अंतरजातीय विवाह का समर्थन आदि बिंदुओं के अथयन से स्पष्ट होता है कि राजर्षी छत्रपति शाहू महाराज का व्यक्तित्व एवं कृतित्व यथार्थ के साथ आदर्शोन्मुख परिलक्षित होता है। कहना गलत न होगा कि वर्तमान संदर्भ में राजनीति, समाज तथा प्रशासन के बहुआयामी परिप्रेक्ष्य की दृष्टि से प्रस्तुत दलितोत्थान की पहल पर्याप्त मात्रा में प्रासंगिक एवं उपलब्धि सिद्ध होगी इसमें संदेह नहीं है।

कुंजी शब्द:

दलितोत्थान, बहुजन, आरक्षण, अंतरजातीय, जाति उन्मूलन, समतावादी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, वर्णव्यवस्था, अस्पृश्य, घुमंतू, वेदोक्त आन्दोलन।

विषय प्रवेश-

राजर्षी छत्रपति शाहू महाराज की पहचान बहुजन समाज के उद्धारक के रूप अनन्यसाधारण महत्व रखती है। महाराष्ट्र के कोल्हापुर जैसे छोटे से जिले में एक संस्थान के प्रमुख के रूप में राजर्षी छत्रपति शाहू महाराज की पहचान रही है। उन्होंने अपने समय में तत्कालीन समाज जीवन में आमूलचूल परिवर्तन किया, जिसका परिणाम दिखाई देता है। महाराज का मानना था कि आम जनता को शिक्षा दी जाए, स्वयं का जीवन स्तर बढ़ाने के लिए उसे प्रवृत्त किया जाए, अंधविश्वास को समाप्त किया जाए, जिससे समाज में विशिष्टता कृत्रिम दिखाई देने लगी है। इसके कारणों को जड़ों के साथ उखाड़ फेंक दिया जाए, इसी उद्देश्य से अथक प्रयास किया है। यह काम आसान नहीं है और छोटा भी नहीं है। उन्होंने वर्णव्यवस्था को समाप्त करके स्वयं के अपने पुरोहित तैयार किए। स्वाभाविक

Scanned with OKEN Scanner

रूप से यह सामाजिक और धार्मिक क्रांति का स्वर कहा जा सकता है।

समतावादी जीवन की कल्पना-

छत्रपति शिवाजी महाराज के हिंदवी स्वराज की कल्पना थी कि समाज का सर्वांगीण तथा बहुआयामी विकास हो। वस्तुतः महापुरुषों का सहानुभूति पक्ष व्यापक तथा जनहित की पर्याप्त हिमायत करता है। छत्रपति शिवाजी महाराज का मानना था कि मुसलमानों को भी शिक्षा मिलनी चाहिए, वे भी राष्ट्र का अविभाज्य अंग है, उनका जीवन अज्ञान की खाई से बाहर निकलना चाहिए। इसी विचारधारा को अपना लक्ष्य मानने वाले छत्रपति शाहू महाराज नवभारत के पहले राजा कहे जा सकते हैं। उन्होंने समाज के हरिजन तथा गिरिजन कहे जानेवाले उपेक्षित तथा दलितों को पाठशाला, अस्पताल, रजवाड़े, तालाब तथा राजा महाराजाओं के भोज आदि सभी को खुले कर दिए। उनके प्रति उपेक्षा का भाव बंद किया उन्हें, अपने अधिकार बहाल किए गए। उन्हें सम्मान के साथ जीने का अधिकार उपलब्ध कराया और उन्हें नौकरियां भी दी गई। साथ ही व्यवसाय तथा व्यापार के लिए भी प्रोत्साहित किया। यहां तक कि एक दलित के होटल में महाराज स्वयं चाय पीते थे। राजकन्या के विवाह में उन्होंने अन्य समाज की तरह हरिजन तथा दलितों को भी अतिथियों के स्वागत की जिम्मेदारी सौंप दी थी। कहना गलत ना होगा कि राजर्षी में दलित तथा अस्पृश्यों के जीवन में आमूलचूल परिवर्तन किया। इसी समाज से ही आगे चलकर अच्छे हैं नागरिक तैयार हुए। दत्तोबा पोवार जैसे दलित कार्यकर्ता समाज उद्धार का काम करने लगे। धनंजय कीर का कहना है-'' महात्मा फुले की तरह ही छत्रपति के व्यवहार, विचार, कृति एवं प्रचार में दलितोद्धार के प्रति असीम आस्था परिलक्षित होती है।''[१] कहना गलत न होगा कि राजर्षी शाहू महाराज की दलितों के प्रति आस्था देखकर अस्पृश्य लोग उन्हें अपना आराध्य मानते थे। डॉ बाबासाहेब आंबेडकर जी के नेतृत्व में कोल्हापुर के अलावा महाराष्ट्र के दलित तथा अस्पृश्य समाज के स्वातंत्र्य के लिए लड़ने लगे।

शिक्षा विषयक नीति-

राजर्षी शाहू महाराज के कृतित्व का महत्वपूर्ण पहलू उनका शिक्षा विषयक दृष्टिकोण माना जा सकता है। उन्होंने प्रमुख केंद्रीय आंदोलनों में शिक्षा को महत्वपूर्ण माना था। उन्होंने २४ जुलाई १९१७ को एक घोषणापत्र में मुक्त तथा अनिवार्य शिक्षा का कानून पारित किया। यह कानून समाज के मजदूर, गरीब अभावग्रस्त, पीड़ित, दलित तथा उपेक्षित समाज की दृष्टि से महत्वपूर्ण उपलब्धि कहीं जा सकती है। इस योजना के अंतर्गत उन्होंने ५०० से १०० तक जनसंख्यावाले गांवों में प्राथमिक स्कूल शुरू किए गए। इस

संदर्भ में जयसिंगराव पवार का कहना है ''एक साल में संस्थान परिक्षेत्र के गांवों में ९६ नए स्कूल शुरू किए गए। ४ मार्च १९१८ को चिखली गाँव में पहली तथा अनिवार्य पाठशाला का उद्घाटन समारोह स्वयं शाहू महाराज के हाथों संपन्न हुआ।''[२] शाहू महाराज के इसी दूरदृष्टि कार्य के कारण राज्य में प्राथमिक शिक्षा की नींव मजबूत हुई। प्राथमिक शिक्षा के साथ-साथ राजर्षी ने स्त्री शिक्षा के लिए भी प्रेरित एवं प्रोत्साहित किया। उन्होंने अस्पृश्य समाज की लड़कियों के लिए अलग से स्कूल शुरू किए। कहना गलत न होगा कि छत्रपति शाहू महाराज का शिक्षा विषयक दृष्टिकोण समाज के सर्वहारा तथा बहुजनों की दृष्टि से महत्त्वपूर्ण था। उनके इस व्यापक तथा दूरदर्शी विचार का महत्वपूर्ण कारण था, 'शिक्षा के बूते पर ही सामाजिक विकास संभव है।' शाहू महाराज के शिक्षा विषयक विचार के बारे में मराठी के लेखक सारिपुत्र तुपेरे का मानना है की ''शाहू महाराज के विचार बहुजन समाज की शिक्षा की मुख्य प्रेरणा है, यह विचार महाराष्ट्र के ही नहीं अपितु भारतीय शैक्षिक नीति निर्धारण में दिशा-दर्शक है, ऐसा कहा जा सकता है''[३] दृष्टव्य उद्धरण से स्पष्ट होता है कि शाहू जी महाराज के शैक्षिक विचार समाज के दलित, पीड़ित, शोषितों तथा उपेक्षितों के लिए प्रेरणादाई है। यही कारण है कि शाहू जी महाराज के ये विचार मात्र महाराष्ट्र तक ही नहीं बल्कि संपूर्ण देश के लिए पथ-प्रदर्शक बने रहेंगे इसमें संदेह नहीं है।

आरक्षण विषयक नीति-

राजर्षी शाहू महाराज के कृतित्व का महत्वपूर्ण पहलू उनका आरक्षण विषयक दूरदर्शी विचार कहा जा सकता है। उन्होंने स्कूल तथा छात्रावास आदि के माध्यम से समाज के उपेक्षित, पीड़ित, दलित, मजदूर तथा श्रमिक आदि के लिए शिक्षा के द्वार खुले किए। साथ ही नौकरियों में ५० प्रतिशत आरक्षण की शुरुआत कर महत्वपूर्ण कदम उठाया। यही कारण है कि इस घोषणा पत्र को भारत के संपूर्ण दलित समाज का घोषणा पत्र कहा जाता है। उनका मानना था कि समानता की नीति पर आरक्षण ही सामाजिक दृष्टि से उपेक्षित तथा दुर्बल समाज की प्रगति का महत्वपूर्ण माध्यम है। शाहू महाराज ने पहचान लिया था कि भारतवर्ष की जातिकेंद्री समाज व्यवस्था के लिए आरक्षण की अत्यंत आवश्यकता है। कहना समीचीन है कि उन्होंने दलित तथा पीड़ित समाज के प्रति व्यापक सहानुभूति का भाव अभिव्यक्त किया है। महाराज इस बात से परिचित थे कि शिक्षा के अभाव में अन्य समाज की तरह दलितों की शैक्षिक प्रगति नहीं हो सकी है। उन्होंने जान लिया कि आरक्षण के बगैर यह समाज प्रगति नहीं कर सकता, और यही कारण है कि २६ जुलाई १९०२ को छत्रपति शाहू महाराज ने क्रांतिकारी घोषणा पत्र प्रसिद्ध किया।

Scanned with OKEN Scanner

सिद्धार्थ का कहना है ''आधुनिक भारत में जाति के आधार पर मिला पहला आरक्षण था। इस कारण शाहू जी आधुनिक आरक्षण के जनक कहलाये। परवर्तीकाल में डॉ बाबासाहेब आंबेडकर ने शाहू जी द्वारा लागू किये गए आरक्षण का ही विस्तार भारतीय संविधान में किया।''[४] कहना सही होगा की वर्तमान में दलित तथा पिछड़ी जनजातियों की शिक्षा तथा प्रगति की जड़े राजर्षी शाहूजी महाराज के इसी दूरदर्शिता में समाहित परिलक्षित होती है, इसे स्वीकार करना पड़ेगा। यदि आधुनिक भारत में दलितों के लिए आरक्षण का प्रावधान न होता तो आज भी यह समाज विकास की धारा से कोसों दूर रहता, इस सच्चाई को नकारा नही जा सकता।

जाति उन्मूलन में योगदान-

छत्रपति शाहू महाराज के सामाजिक विचार दूरदर्शी तथा व्यापक परिलक्षित होते है। वे चाहते थे कि समाज के उच्च वर्ग से लेकर निम्नवर्ग तक सामाजिक न्याय किया जा सके। जाति निर्मूलन की दृष्टि से राजर्षी शाहू महाराज के विचार महत्वपूर्ण रहे हैं। जातिभेद के कारण ही सामाजिक वैषम्य को बढ़ावा मिलता आया है, जब तक समाज में जातिगत भेदभाव की नीति सक्रिय रहेगी तब तक सामाजिक विकास की संकल्पना नहीं की जा सकती। इस बात से महाराज भलीभांति परिचित थे। यही कारण है कि जातिभेद ही देश की राष्ट्रीय एकता एवं उन्नति में सबसे बड़ा अवरोध रहा है। राजर्षी शाहू महाराज जाति उन्मूलन के लिए संगठित प्रयासों की आवश्यकता पर बल देते थे। जाति उन्मूलन के लिए दूरदृष्टि की आवश्यकता है, उसे संकुचित दृष्टि से न देखें। शाहू जी महाराज ने जातिभेद, जातिगत वैषम्य तथा जाति द्वेष के उन्मूलन के लिए सामाजिक समता को केंद्र में रखा। इसलिए समाज के सभी जातियों के लोगों को आगे आने की आवश्यकता पर बल दिया। यही कारण है कि ३० मई १९२० को अखिल भारतीय बहिष्कृत समाज परिषद में उन्होंने कहा कि ''जातिभेद उन्मूलन का प्रयास मात्र निम्न वर्ग से शुरू होने पर उसका परिणाम सकारात्मक नहीं होगा, उच्च वर्ग कहे जानेवाले लोगों से यह कामं पहले शुरू होने पर यह त्याग सभी जातियों के लिए बोधजन्य होगा।''[५] इस विचार से स्पष्ट होता है कि जाति उन्मूलन के लिए प्रधान कहा समाज के उच्च वर्ग से प्रयास होना जरूरी है ऐसा राजर्षी शाहू महाराज को लगता था इससे उनका समाज विशेष दृष्टिकोण परिलक्षित होता है। शाहू महाराज का जातिभेद उन्मूलन का कार्य समानता की हिमायत करता है। उनका मानना था की जातिभेद की नींव वैषम्य ही है। ''राजर्षी शाहू महाराज बहुजन समाज को सामाजिक अन्याय, शोषण, पीड़ा, दरिद्रता तथा अज्ञान से मुक्त कर उन्हें उनकी बौद्धिक, नैतिक एवं भौतिक उन्नति ही उनका लक्ष था।''[६] दृष्टव्य मान्यता

से स्पष्ट होता है कि समाज का जो वर्ग बहुसंख्यक है, जो अन्यान्य कारणों से शोषण का शिकार है, उन्हें शोषण से मुक्ति दिलाने के लिए राजर्षी शाहू महाराज प्रतिबद्ध दिखाई देते है। जहाँ एक ओर राजर्षी शाहू महाराज ने अस्पृश्य समाज के उद्धार में महनीय भूमिका अदा की वैसे ही अत्यधिक उपेक्षित कही जानेवाली घुमंतू जनजातियों के उद्धार में भी शाहू महाराज अग्रणी रहे है। बंजारा, बहेलिया, कैकाड़ी, उठाईगिर, मांग-गारोडी आदि जनजातियों के साथ इस वर्ग अन्य जातियों के उद्धार का कार्य भी शाहू महाराज ने किया है। ''शाहू महाराज के नवंबर, १९१२ के आदेशानुसार उन्होंने कोल्हापुर कोटितीर्थ नामक स्थान पर २३ बहेलिए परिवार को जगह उपलब्ध करके उन्हें घर बनाने के लिए १२०० रूपए राशि मंजूर की।''[७] कहना सही होगा की राजर्षी शाहू महाराज ने घुमंतू जनजातियों के गुनहगार बनने के कारणों की पड़ताल करके उन्हें मुख्य धारा में लाने की दृष्टि से प्रयास किया हुआ दिखाई देता है। साथ ही घुमंतू जनजातियों में बहेलियों की ओर देखने का समाज का दृष्टिकोन अत्यधिक नकरात्मक रहा है। लेकिन शाहू महाराज ने कोल्हापुर के लाल्या नाम के बहेलिये पर अपने निवास की सुरक्षा को जिम्मेदारी सौंप दी। जिसने अपनी ईमानदारी का परिचय देते हुए समाज को दातों तले उंगलिया दबाने के लिए मजबूर किया।

दलितों के प्रति असीम आस्थाः

राजर्षी शाहू महाराज में दलितों के प्रति असीम आस्था दृष्टिगत होती है। वेदोक्त आन्दोलन में यदि राजर्षी के बदले कोई दूसरा साधारण व्यक्तित्व होता तो हथकंडो में पारंगत विरोधी उन्हें तथा उनके विचारों को मिट्टी में मिला देते। लेकिन राजर्षी शाहू महाराज ने अपने बुद्धि कौशल से विरोधियों के हथकंडो को नाकामयाब किया और दलितों के प्रति स्वयं में निहित असीम आस्था का परिचय दिया। उन्होंने दीन-दलितों को शोषण से मुक्ति करते हुए उनके भविष्य के लिए आवश्यक सुविधाओं का निर्माण किया। राजर्षी छत्रपति शाहू महाराज ने अस्पृश्यता के कलंक को मिटाने का महत्वपूर्ण कार्य किया है। अस्पृश्य समाज के उत्थान तथा उनमें निहित जातिगत न्यूनता की भावना समाप्त करने की दृष्टि से महाराज ने अथक कष्ट उठाये। निम्नवर्ग में भंगी, महार, चमार आदि नामों के साथ अस्पृश्यता का कलंक चिपका हुआ है, उसे दूर करने के लिए राजर्षी शाहू महाराज ने इन जातियों के पहलवानों के नाम भी बदल दिए थे। दंगल के मैदान में पहलवानों को बुलाते समय वे ''महार पहलवान को 'जाट', चमार पहलवान को 'सरदार' तथा भंगी पहलवान को 'पंडित' नाम से बुलाते थे।''[८] स्पष्ट है कि शाहू महाराज में दूरदर्शिता तथा दलितों के प्रति असीम आस्था पर्याप्त मात्रा में परिलक्षित होती है। महाराज के इस नाम

Scanned with OKEN Scanner

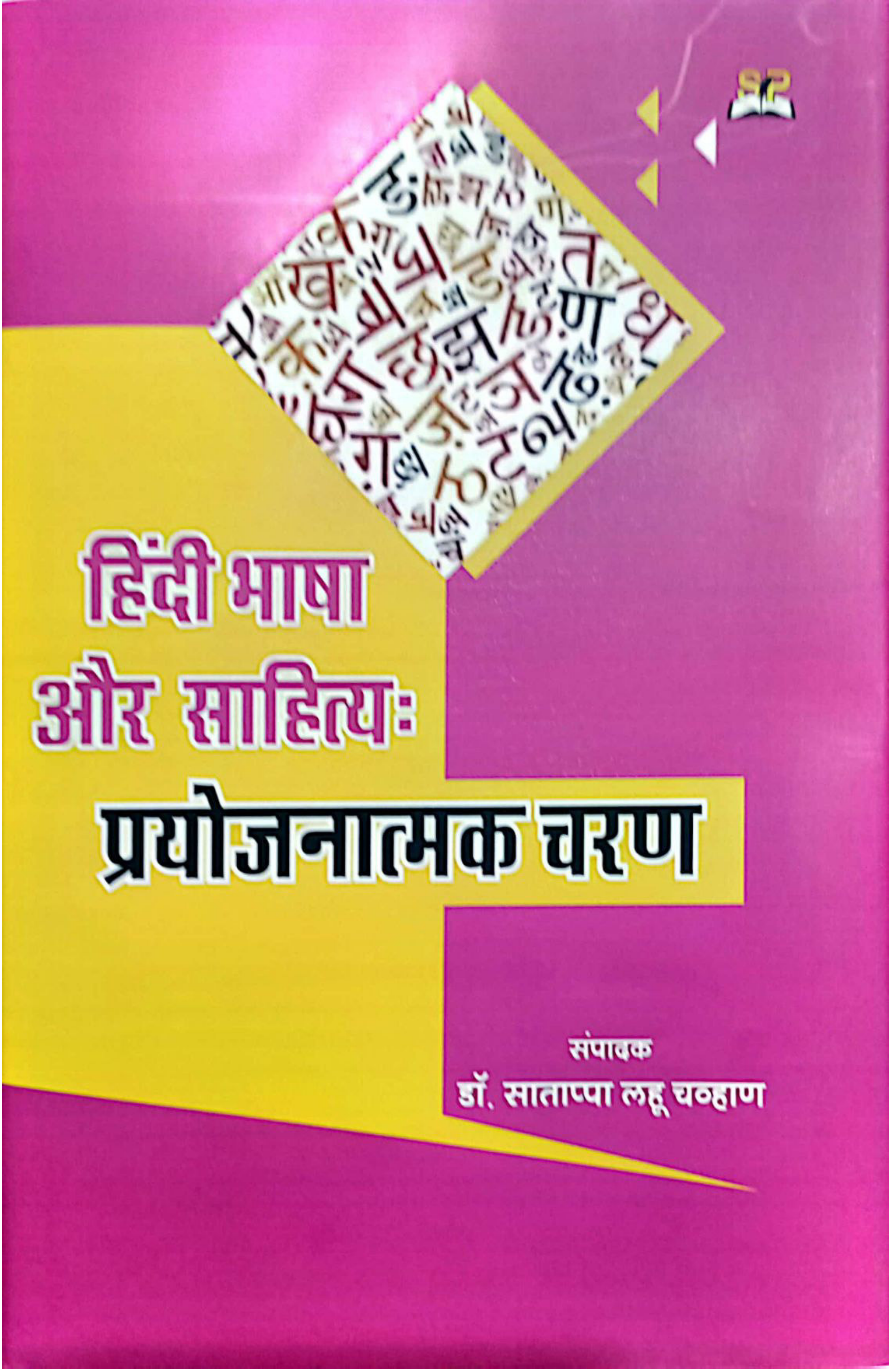

CamScanner

हिंदी भाषा और साहित्य

प्रयोजनात्मक चरण

संपादक

डॉ. साताप्पा लहू चव्हाण

श्रुति पब्लिकेशन्स

जयपुर

CamScanner

© लेखक

❑

ISBN 978-93-81433-41-6
प्रथम संस्करण : 2021
मूल्य : ₹ 650

❑

प्रकाशक
श्रुति पब्लिकेशन्स
50-क-6, ज्योति नगर, जयपुर-302 005
फोन : 0141-2741653
मोबाइल : 94140-62585
ई-मेल : shruti_publications@yahoo.co.in

❑

टाइप सेटिंग
मदन कम्प्यूटर्स, जयपुर

❑

डिस्ट्रीब्यूटर
गोविन्द बुक डिस्ट्रीब्यूटर, जयपुर

CamScanner

अनुक्रम

संपादकीय... vii

1. सूचना प्रौद्योगिकी एवं हिंदी का वैश्विक परिदृश्य 1
   डॉ. भाऊसाहेब नवले

2. हिंदी वेब मीडिया का लोकतंत्रीय परिदृश्य 15
   डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ नवले

3. सूचना प्रौद्योगिकी, दूरसंचार और अनुवाद 21
   डॉ. दीपक रामा तुपे

4. इक्कीसवीं सदी में हिंदी भाषा और सूचना प्रौद्योगिकी का विकास 29
   डॉ. दीपक रामा तुपे

5. मानवता के दरवाजे पर समय और इतिहास की दस्तक 36
   'कितने पाकिस्तान'
   डॉ. एकनाथ श्री पाटील

6. आदिवासी विमर्श के परिप्रेक्ष्य में 'ग्लोबल गाँव के देवता' 45
   डॉ. एकनाथ श्रीपती पाटील

7. हिंदी भाषा प्रौद्योगिकी और रोजगार के अवसर 53
   डॉ. सविता कृ. पाटील

8. इलेक्ट्रॉनिक मीडिया में रोजगार के अवसर 58
   (आकाशवाणी के विशेष संदर्भ में)
   डॉ. संदीप जोतीराम किर्दत

9. 'सावधान! नीचे आग है' उपन्यास में चित्रित लोकसंस्कृति 63
   डॉ. संदीप जोतीराम कीर्दत

CamScanner

हिंदी वेब मीडिया का लोकतंत्रीय परिदृश्य

—डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ नवले

प्रास्ताविक

सूचना प्रौद्योगिकी एवं बदलते तकनीकी संदर्भों ने लोकतंत्रीय एवं समाजोन्मुख परिदृश्य को गतिशील एवं समृद्ध बनाया है। इक्कीसवीं सदी को हम सूचना क्रांति का युग मानते हैं। कहना न होगा कि इसी इक्कीसवीं सदी ने बहुआयामी मानव विकास के असीम द्वार खोलकर विभिन्न अवसरों का व्यापक मंच उपलब्ध कराया है। निश्चित ही सूचना प्रौद्योगिकी के कारण संपन्न बहुआयामी विकास 21वीं सदी की अनन्यतम उपलब्धि कही जा सकती है। वैश्वीकरण एवं भूमंडलीकरण के प्रभाव को स्वीकार करना होगा। वर्तमान परिदृश्य, परिवेश एवं समाज के अन्यान्य क्षेत्रों में वैश्वीकरण का प्रभाव स्पष्ट और अत्यधिक मात्रामें देखा जा सकता है। कहना गलत न होगा कि वैश्वीकरण के प्रभाव के लिए संचार माध्यम या मीडिया जगत् भी अपवाद नहीं है। सूचना तकनीकी एवं उसकी असीम उपलब्धियों ने 'लोकल' को 'ग्लोबल' बनाने में महनीय अवदान दिया है। गौरतलब है कि इसी 'लोकल' एवं 'ग्लोबल' की संकल्पना का प्रिंट मीडिया एवं इलैक्ट्रॉनिक मीडिया ने 'लेबल' बना दिया है। इसी थ्री एल में से अंतिम 'लेबल' में संकीर्णता एवं संकुचितता पर्याप्त मात्रा में दृष्टिगत होती है। जहाँ लोकमगल की कोई गुंजाइश नहीं है। प्रस्तुत आलेख में वेब मीडिया के लोकतंत्रीय एवं समष्टिगत परिदृश्य को प्रस्तुत करने का प्रयास किया है।

हम इस बात से भली-भाँति परिचित हैं कि लोकतंत्र के महत्त्वपूर्ण आधार स्तंभों में संचार माध्यम सशक्त माध्यम के रूप में भूमिका अदा करते आए हैं। युगानुरूप एवं समय सापेक्षिता के अनुरूप संचार माध्यम एवं साधनों में नित-निरंतर विकास दृष्टिगोचर होता है। वस्तुतः वैकल्पिक मीडिया का व्यापक पैमाने पर प्रचार-प्रसार आधुनिक संचार साधनों के आविष्कार का ही परिणाम है। लेकिन इस बात को भी नजरअंदाज नहीं किया जा सकता कि वैकल्पिक मीडिया का भी अपना इतिहास है। स्वाधीनता आंदोलन तथा

CamScanner

हमारे आरंभिक परिदृश्य पर दृष्टिपात करने से ज्ञात होता है कि स्वाधीनता आंदोलन में भी वैकल्पिक पत्रकारिता ने भी अपना बखूबी दायित्व निभाते हुए समाज में राष्ट्रीय चेतना जगाते हुए उनमें राष्ट्रीय भावना भर दी। आरंभिक काल से भारतवर्ष में सैंकड़ों पत्र-पत्रिकाएँ प्रकाशित होती थीं। लेकिन उसमें से कुछ मीडिया की मुख्यधारा में थे लेकिन कुछ इस धारा से अलग रहकर समाजोन्मुख विकास को केंद्र में रखकर जनचेतना का दायित्व निभा रहे थे। कुछ अंतराल के बाद इन स्थितियों में आमूलचूल परिवर्तन आया। इसका मूल कारण वैकल्पिक मीडिया का संचालन विविध चुनौतियों एवं अर्थाभाव जैसी गंभीर समस्याओं के कारण लुप्त होता गया। इसी स्थिति का लाभ उठाकर मीडिया की मुख्य धारा ने इसे अपने में समेट लिया। कहना गलत न होगा कि वैकल्पिक मीडिया का समाजोन्मुख पक्ष कमजोर परिलक्षित होता है। लेकिन गौरतलब है कि लोकतंत्रीय प्रणाली में आम जन की आशा-आकांक्षाओं को व्यापक मंच प्रदान करने का बखूबी दायित्व भी वैकल्पिक मीडिया ने ही निभाया है इस सच्चाई को बेहिचक स्वीकार करना होगा।

वेब मीडिया का विचार पक्ष

वेब मीडिया का विचार पक्ष काफी सशक्त परिलक्षित होता है। यहाँ तक कि वेब मीडिया वर्तमान समय, समाज एवं परिवेश की आवश्यकता बना हुआ दृष्टिगोचर होता है। अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य की पुरजोर हिमायत वेब मीडिया के माध्यम से लोकतंत्रीय संकल्पना को व्यापक धरातल पर सार्थक एवं चरितार्थ बना रही है। जहाँ मुख्य धारा का मीडिया मात्र मुनाफाकेंद्री दृष्टि का वाहक बना हुआ प्रतीत होता है। वरिष्ठ पत्रकार मणिमाला का कहना है कि "आज बाजार का मीडिया है और जैसा बाजार चाहे वैसा मीडिया है। बाजार का कोई सपना नहीं होता। बाजार मुनाफे से गाइड होता है और मुनाफे की कोई हद नहीं होती।"[1] कहना सही होगा कि मुख्यधारा के मीडिया के केंद्र में लोकतंत्र की हिमायत नहीं जबकि बाजार एवं उसके मालिकों की हिमायत ही है। दूसरी ओर वेब मीडिया विचारों की गंभीरता का वाहक बनते हुए लोकतंत्र की रक्षा का वाहक बना हुआ परिलक्षित होता है। आज मीडिया की मुख्य धारा के केंद्र में पाठकों की रुचि एवं पसंद को गौण माना जाने लगा है, जबकि पाठक एवं समाजकेंद्री दायित्व निभाने में ही मीडिया का मुख्य प्रयोजन होना अनिवार्य शर्त है। वर्तमान में प्रिंट मीडिया के साथ-साथ वेब मीडिया ने वैश्विक धरातल पर अपनी जड़ें जमा ली है। वेब मीडिया के माध्यम से समाज का सामान्य से सामान्य आदमी भी अपने विचारों को दूर-दराज तक प्रस्तुत कर रहा है। वेब मीडिया किसी व्यक्तिकेंद्री मानसिकता की बपौती नहीं रहा है। वह राजनीति के षड्यंत्र के शिकार से अब तक तो दूर नजर आता है। इतना होने

CamScanner

के बावजूद उसे अपनी सीमाओं में प्रस्तुत होना उसके बेहतर एवं उज्वल भविष्य के लिए आवश्यक प्रतीत होता है। हम देखते हैं ब्लॉगरों की संख्या में काफी वृद्धि हो रही है। सोशल जालस्थलों ने तो दुनिया को नजदीक लाने का भरसक प्रयास किया है। फेसबुक हो, ट्युटर हो, ई-मेल हो या आर्कुट आदि अन्यान्य इलैक्ट्रॉनिक माध्यमों के जरिए आम समाज ने अपने विचार स्वातंत्र्य को वैश्विक बना दिया है। आज विभिन्न अखबारों के विज्ञापनीय दृश्य हमें सोचने के लिए बाध्य करते हैं, अत्यधिक अखबारों के पहले पृष्ठ में कभी-कभार अखबार का नाम तक ढूँढ़ना पड़ता है यह निश्चित ही पाठकों का कहें या युग का दुर्भाग्य ही है। पंकज झा का कहना सही लगता है—"भारत के मुख्यधारा के कहे जाने वाले मीडिया में भी विचारों के साथ-साथ समाचारों के समाप्ति का युग भी आ गया है।"[2] द्रष्टव्य विचार से स्पष्ट होता है कि अत्यधिक संचार माध्यमों में किसी समाचार को पढ़ना मानो 'खोदा पहाड़ निकला चूहा' जैसा ही हो रहा है। सत्ताधीश एवं मालिकों का शिकार बना मुख्यधारा का मीडिया विचारों के साथ-साथ सामाचार भी तिलाजलि दे रहा है। आज किसी गाँव के अन्याय-अत्याचार की खबर को गौण माना जाता है लेकिन किसी राजनेता की रैली की खबर की अपेक्षितता से ज्यादा नमकीन बनाया जाता है। यहाँ निश्चित ही मुख्यधारा के मीडिया का बाजारूपण उजागर होता है।

वेब मीडिया एवं महिला सक्षमीकरण

वेब मीडिया वैकल्पिक मीडिया का सशक्त माध्यम प्रतीत हो रहा है। वेब मीडिया ने समाज की विभिन्न इकाइयों की आवाज को बुलंद किया है। इन बुलंदियों में महिला सशक्तिकरण का उल्लेख किया जा सकता है। वेब मीडिया में महिलाओं की उपस्थिति अनन्यसाधारण महत्त्व रखती है। वेब मीडिया ऐसा प्लेटफार्म है जहाँ नारियों ने सदियों से दबी अपनी वाणी को वैश्विक धरातल पर उपस्थित किया है। नारी विमर्श को व्यापक धरातल पर प्रस्तुत करने में वेब मीडिया ने विशिष्ट भूमिका अदा की है। जहाँ प्रादेशिक अखबार या अन्य माध्यमों में नारी उत्पीड़न-अत्याचार को गौण स्थान दिया है वहाँ वेब मीडिया कुछ पलों में इस सच्चाई को दुनिया के कोने-कोने में पहुँचा देता है। वेब मीडिया का ही परिणाम है कि महिलाओं में प्रगाढ़ आत्मविश्वास बढ़ता जा रहा है। जहाँ मीडिया के अन्य माध्यम नारी मन की उड़ान को उजागर नहीं कर पाए वहाँ वेब मीडिया ने स्वयं नारी को कंप्यूटर एवं अंतर्जाल के साथ जोड़कर अभिव्यक्ति के लिए मजबूर किया है। नारी की यह मजबूरी नारी की लंबी दास्तान को वेब साहित्य, वेब पत्रकारिता, बलॉग्स, ट्युटर और अन्यान्य माध्यमों के जरिए प्रस्तुत कर रही है। निश्चित ही वेब मीडिया में नारी की उपस्थिति स्वाधीन भारत की उपलब्धि कही जा सकती है। आज

CamScanner

वैकल्पिक माध्यम के इस मीडिया ने युवक-युवतियों के वैचारिक लेन-देन के लिए उचित पृष्ठभूमि बना दी है। वैचारिक लेन-देन से वैचारिक और सामाजिक परिवर्तन हो रहा है। कहना गलत न होगा कि वेब माध्यमों ने ही युवा शक्ति को जोड़ने का भरसक प्रयास किया है। एक जमाना था जब हमारा युवा वर्ग काल्पनिक दुनिया को ही अपनी जिंदगी मानता था। लेकिन आज उसी युवा ने जिंदगी के यथार्थ हथियार को अपना लिया है। वस्तुतः पाश्चात्य देशों की तुलना में वेब मीडिया में महिलाओं की उपस्थिति विचारणीय प्रतीत होती है। मीडिया के केंद्र में पुरुषी मानसिकता का वर्चस्व अवश्य रहा है लेकिन कभी मीडिया में नारी की उपस्थिति को लेकर चर्चा नहीं होती है। इसका कारण महिलाओं को पुरुषों की तुलना में गौण मानने का प्रचलन है जो सोचने के लिए बाध्य करता है। जहाँ मुद्रित माध्यमों में स्त्रियों को संपादकीय दायित्व निभाने लायक नहीं समझा जाता, वहीं दूसरी ओर यह बात भी महत्त्वपूर्ण लगती है—"1928 में 'चाँद' पत्रिका के फांसी अंक की संपादक महादेवी वर्मा थीं, यह एक ऐतिहासिक अंक था।"[3] स्पष्ट है कि लगभग पचासी साल पहले महादेवी वर्मा संपादकीय दायित्व बखूबी निभाती है तो अन्य महिलाएँ क्यों नहीं? यह प्रश्न बराबर विचारणीय रहा है। गौरतलब है कि आज नारी ने वेब मीडिया के माध्यम से अपनी लेखनी को जालस्थलों से जोड़ दिया है। इसका परिणाम यह कि वे अपने अनुभव जगत् को समाजोन्मुख एवं लोकतंत्रीय बनाने में सफल हो रही है।

वेब मीडिया और युवा पीढ़ी का भविष्य

वेब मीडिया ने युवा पीढ़ी को जहाँ बेबाक अभिव्यक्ति का मंच प्रदान किया है, वहाँ युवाओं की अतिआत्मविश्वास की ओर भी संकेत किया हुआ परिलक्षित होता है। युवा पीढ़ी ने सामने कई आह्वान भी हैं जो चिंता की अपेक्षा चिंतन की माँग करते हैं। आम पत्रकारिता को लेकर प्रमोद जोशी का कहना है कि "हमारे मीडिया में विस्फोट हो रहा है। उस पर जिम्मेदारी भारी है, पर वह इस पर ध्यान नहीं दे रहा। मैं वर्तमान के प्रति नकारात्मक नहीं सोचता और न वर्तमान पीढ़ी से मुझे शिकायत है, पर कुछ जरूरी बातों की अनदेखी से निराशा है।"[4] स्पष्ट है कि मीडिया को अपनी लोकतंत्रीय प्रतिबद्धता का निर्वाह करना होगा। आज युवा पीढ़ी वेब मीडिया में अत्यधिक मात्रा में सक्रिय है। निश्चित ही बेबाक युवा अभिव्यक्ति ने समाज में परिवर्तन की नींव डालने की कोशिश अवश्य की है। युवा पीढी अपनी दबी हुई आवाज को विभिन्न ब्लॉग्स, ट्युटर, आर्कुट, फेसबुक तथा अन्यान्य माध्यमों के जरिए प्रस्तुत अवश्य कर रही है। युवा पीढ़ी की इस दबी जुबान को जहाँ मुख्य प्रवाही माध्यम सामान्य मानते थे वही बातें आज वेब मीडिया के माध्यम से विशिष्टतम बनती जा रही है। इस सच्चाई को

CamScanner

स्वीकार करना होगा। आजकल होते हुए युवा आंदोलनों की नींव भी वेब मीडिया की ही उपलब्धि कही जा सकती है। राजनीति के शिकार मीडिया को कुछ मात्रा में बाहर निकालने का काम वेब मीडिया में सक्रिय युवा पीढ़ी ने ही किया है। दलित युवा की बेबाक अभिव्यक्ति को व्यापक धरातल पर प्रस्तुत करने में वेब मीडिया की ही महनीय भूमिका रही है। वैकल्पिक मीडिया के इस रूप ने अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य की पर्याप्त हिमायत की हुई परिलक्षित होती है। लेकिन विचारणीय पक्ष है कि युवाओं को अपने तथा राष्ट्र के उज्जवल भविष्य को केंद्र में रखते हुए वेब मीडिया तथा लोकतंत्र की सीमाओं को भी केंद्र में रखना समय एवं परिवेश की आवश्यकता प्रतीत होती है।

वेब मीडिया : चुनौतियाँ एवं भविष्य

21वीं सदी में जहाँ समाज का हर हिस्सा विभिन्न चुनौतियों एवं समस्याओं से प्रभावित है, वहाँ वेब मीडिया इन चुनौतियों से कैसे बच सकता है? हम मुख्य धारा के मीडिया का जिक्र करते हैं, विभिन्न भाषा-भाषियों के तौर पर इसकी संख्या अधिक तो नहीं है। लेकिन जितनी भी भाषाओं में ये प्रस्तुत होते हैं, समाज के अधिकांश क्षेत्र मे सहज रूप से उपलब्ध हो रहा है। लेकिन वैश्वीकरण के युग में भी हमारे कई गाँव ऐसे हैं जो प्राथमिक आवश्यकताओं से भी वंचित पाए जाते हैं। निश्चित ही वेब मीडिया की पहुँच शहर, नगर एवं महानगरों में अत्यधिक मात्रा में रही है। लेकिन गाँवों में स्थितियाँ काफी चिंताजनक हैं इस सच्चाई को भी स्वीकार करना होगा। आज तक के डिप्टी एडिटर सुमित अवस्थी का कहना है कि "मीडिया से आदिवासी और गाँव गायब हैं। 26000 गाँव आज भी हिंदुस्तान में ऐसे हैं जहाँ कम्युनिकेशन नहीं है। इनमें से साठ फीसदी गाँव नक्सल प्रभावित। इनकी कोई खबर हमारे मीडिया में नहीं है।"[5] कहना न होगा कि जहाँ हम समाज के दलित, उपेक्षित एवं आदिवासी जन को राष्ट्रीय विकास की धारा में लाने की बात करते हैं वहाँ इस समाज के संचार माध्यमों से वंचित पक्ष को भी नजरअंदाज नहीं किया जा सकता। आधुनिक संचार साधनों के अभाव में वेब मीडिया की पहुँच में भी अवरोध बना हुआ दिखाई देता है। स्पष्ट है कि वेब मीडिया को लोकतंत्रीय पक्ष को ध्यान में रखते हुए समाज के इन अनछुए पहलुओं को भी उद्घाटित करने की दृष्टि से सोचना होगा। कहना गौरतलब होगा कि वर्तमान में चाहे जो भी हों वेब मीडिया अपनी नीतियों के बूते भविष्य के उज्जवल दिन देखने के लिए लालायित हैं, जो सहज रूप से संभव होगा। लेकिन इस बात को नकारा नहीं जा सकता कि वेब मीडिया को उज्जवल भविष्य देने का अवसर तभी मिलेगा जब वह मुख्यधारा के मीडिया का अध्ययन कर क्षणिक अस्तित्व एवं मुनाफे की सेचा से हटकर दूरदर्शिता एवं पारदर्शिता की वैश्विक नींव रखे।

CamScanner

निष्कर्ष

उपर्युक्त विवेचन-विश्लेषण के पश्चात् कहा जा सकता है कि जहाँ मुख्यधारा के मीडिया ने अत्यधिक मुनाफे की बाजारू मानसिकता को अत्यधिक महत्त्व दिया है वहाँ वैकल्पिक माध्यम वेब मीडिया ने वैचारिक गंभीरता की पहल करते हुए लोकतंत्रीय प्रतिबद्धता का परिचय दिया है। वेब मीडिया ने समाज के विभिन्न पहलुओं को बेबाक अभिव्यक्ति देते हुए वैश्विक मंच पर ला दिया है। कहना समीचीन होगा कि वेब मीडिया ने वैश्वीकरण के जमाने में अपनी उपस्थिति से समाज की विभिन्न इकाइयों को अवश्य प्रभावित किया है। लेकिन उसे भी भूमंडलीकरण की चुनौतियों को स्वीकार करना पड़ा है। वेब मीडिया में युवाओं की उपस्थिति विचारणीय अवश्य है लेकिन उन्हीं युवाओं को अपनी सीमाओं को भी समझना समय, प्रकृति एवं परिवेश की आवश्यकता दृष्टिगोचर होती है। वेब मीडिया ने महिला सक्षमीकरण को वैश्विक मंच प्रदान करते हुए महिला अधिकारों की सही पहचान कराते हुए उन्हें उनके अस्तित्व के सही रूप से अवगत कराया है। अंततः कहा जा सकता है कि वैकल्पिक मीडिया के रूप में वेब मीडिया ने अपनी अमिट छाप से समाज को प्रभावित करते हुए लोकतंत्रीय प्रणाली की पुरजोर हिमायत की है। हाँ इस बात को नजर अंदाज नहीं किया जा सकता कि वेब मीडिया को मुख्य धारा के मीडिया की नीति से दूर रहना ही उसके उज्जवल भविष्य के संकेत कहे जा सकते हैं।

संदर्भ

1. http://www.mohallalive.com/2010/07/16/bahashatalab-3-on media
2. http://www.pravakta.com/alternative-media-have
3. http://www.palpalindia.com/2013/09/02 independence-hindi
4. http://www.samachar4media.com/articles/2013/05/30
5. http://www.mohallalive.com/2010/07/16

□□

CamScanner

प्रोफेसर अनिल काळे

जन्म - 7 दिसम्बर 1969, उफळवटे, माढा, सोलापुर (महा०)।

शिक्षा- एम०ए०, एम० फिल्०, पी-एच० डी०, सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे (महाराष्ट्र)।

अन्य-1. अनुवाद पदविका, सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे, 2. राज्य स्तरीय पात्रता परीक्षा (स्टेट एलिजिबिलिटी टेस्ट) उत्तीर्ण, सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे।

प्रकाशन-1. रामदरश मिश्र के उपन्यासों में ग्रामीण परिवेश, 2. शोधालेख : राष्ट्रीय तथा अंतरराष्ट्रीय पत्र-पत्रिकाओं में प्रकाशित शोध आलेख, 3. पुस्तकों में प्रकाशित आलेख, 4. संपादकीय राष्ट्रीय शोध पत्रिका, 5. पुस्तकों का सह - संपादन।

शोध परियोजनाएँ-1. सा. फु. पुणे विश्वविद्यालय, पुणे, 2. विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, दिल्ली।

विशेष आयोजन- 1. महाराष्ट्र हिंदी परिषद का १७ वाँ अधिनेशन, 2. राष्ट्रीय संगोष्ठी

सदस्य-1. हिंदी अध्ययन मंडल, सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे, 2. आजीवन सदस्य, महाराष्ट्र हिंदी परिषद, महाराष्ट्र, 3. उपाध्यक्ष, महाराष्ट्र हिंदी परिषद, महाराष्ट्र, 4. प्रदेश उपाध्यक्ष, महाराष्ट्र- राष्ट्रीय शिक्षक संचेतना, उज्जैन, 5. आजीवन सदस्य, नागरी लिपि परिषद, नई दिल्ली, 6. आजीवन सदस्य, संचारिका, महाराष्ट्र हिंदी प्रसार सभा, औरंगाबाद, 7. आजीवन सदस्य, विश्व हिंदी साहित्य सेवा संस्थान, इलाहाबाद, 8. द्विवार्षिक सदस्य, राष्ट्रवाणी, महाराष्ट्र हिंदी प्रचार सभा, पुणे।

सम्प्रति- प्रोफेसर एवं अध्यक्ष, हिंदी विभाग, ग्रामोन्नति मंडल संचालित कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नारायणगाँव, जि. पुणे (महाराष्ट्र)

चिन्तन प्रकाशन
3A/119, आवास विकास
हंसपुरम्, कानपुर - 208 021
94501 51379, 72758 97527
chintanprakashan@gmail.com
www.chintanprakashan.com
f /ChintanPrakashan

₹750.00
ISBN 978-93-85804-69-4
9 789385 804694 > 2021
Available at
www.buyhindibook.com
www.chintanprakashan.com

जनसंचार और तकनीकी हिंदी : विविध आयाम * प्रो० काळे

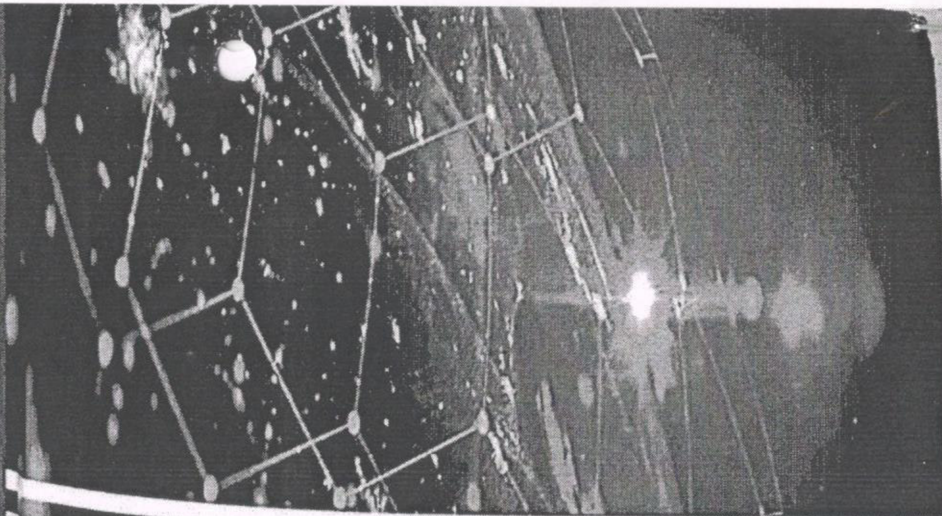

जनसंचार और तकनीकी हिंदी

विविध आयाम

प्रो० अनिल काळे

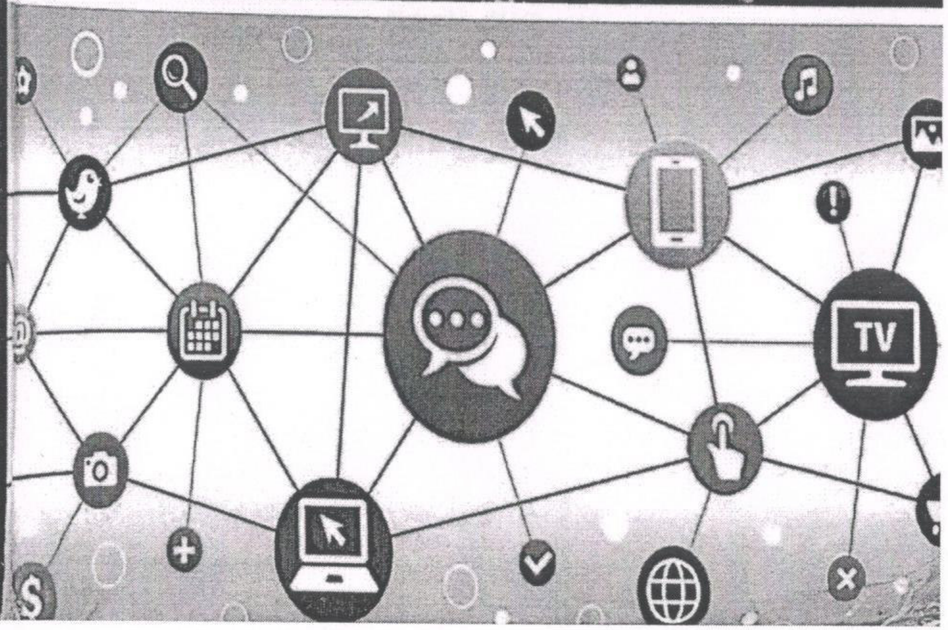

ISBN : 978-93-85804-69-4

पुस्तक : जनसंचार और तकनीकी हिंदी : विविध आयाम
संपादक : प्रो० अनिल काळे
प्रकाशक : **चिन्तन प्रकाशन**
3ए/119, आवास विकास, हंसपुरम्, कानपुर – 208 021
chintanprakashan@gmail.com
+91 9450 151 379, +91 8010826379, 72758 97527
www.chintanprakashan.com
संस्करण : प्रथम, 2021
© : संपादक
मूल्य : 750.00
शब्द-सज्जा : वंशिका ग्राफिक्स, कानपुर
मुद्रक : वंशिका डिजिटल प्रिन्टर्स, कानपुर

Jansanchar Aur Takniki Hindi : Vividh Aayam
Price : Seven Hundred Fifty Only.
Ed. by. Prof. Anil Kale

प्रेरणा स्रोत

सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे
तथा
ग्रामोन्नती मंडल, नारायणगाँव

33. जनसंचार के माध्यम : विज्ञापन और हिंदी 173
डॉ० योगेश विठ्ठल दाणे

34. फिल्म और हिन्दी 181
सुरेखा मंगलगी (केरूर)

35. हिंदी का रोजगारोन्मुख परिदृश्य 184
डॉ० भाऊसाहेब न० नवले

36. मानक हिन्दी वर्तनी का विकासशील संगणकीय परिदृश्य 189
डॉ० साताप्पा लहू चव्हाण

37. हिंदी के विकास में टेलीविजन का योगदान 195
प्रा० तुपे सरला सूर्यभान

38. जनसंचार माध्यम में हिंदी : रोजगार के अवसर 200
डॉ० शरद भा० कोलते

39. विज्ञापन क्षेत्र और हिंदी 204
डॉ० बेबी कोलते

40. इलेक्ट्रॉनिक मीडिया और हिंदी साहित्य 208
डॉ० समीर गुलाब सैय्यद

41. पटकथा 212
प्रा० सुरेखा मंगलगी (केरुर)

42. प्रिंट मीडिया और तकनीकी विकास 216
डॉ० जी० शान्ति

43. हिंदी सिनेमा में पटकथा लेखन का महत्व 223
डॉ० अल्पेश एच० गामीत

44. इंटरनेट वेबसाइट और हिंदी 228
डॉ० बाबासाहेब गव्हाणे

45. जन संचार स्वरूप, उद्‌भव और विकास 232
श्री अमर चिखले

46. ऐतिहासिक व्यक्तियों का भारतीय सिनेमा पर प्रभाव 237
डॉ० रेखा कुमारी

47. जनसंचार एवं तकनीकी के क्षेत्र में हिंदी की उपादेयता 242
डॉ० सिद्धेश्वर गायकवाड

48. संचार माध्यामों की हिंदी भाषा एक अवलोकन 246
मुकुंदा निवृत्ती ठोंबरे

49. विज्ञापन क्षेत्र और हिंदी 250
कु० छाया रत्नाकर पांढरकर

canner

35

हिंदी का रोजगारोन्मुख परिदृश्य

21वीं सदी में हिंदी भाषा का परिदृश्य मात्र भाषा एवं साहित्य तक सीमित नहीं है। अपितु हिंदी भाषा का बहुआयामी रोजगारोन्मुख परिदृश्य परिलक्षित होने लगा है। वैश्वीकरण के जमाने में भी अँग्रेजी ही ज्ञान एवं रोजगार की भाषा है, यह धारणा कालबाह्य परिलक्षित हो रही है। इलेक्ट्रॉनिक तथा प्रिंट मीडिया, फिल्मी जगत्, हिंदी सॉफ्टवेयर्स निर्माण क्षेत्र, विदेशी स्कूल, कॉलेज एवं विश्वविद्यालय, अनुवाद, सृजनात्मक लेखन तथा विज्ञापन आदि क्षेत्रों में हिंदी अध्येताओं के लिए वैश्विक रोजगारोन्मुख मंच उपलब्धि के रूप में अनन्यसाधारण महत्व रखता दृष्टिगोचर होता है।

इक्कीसवीं सदी ने चुनौतियों की सदी के रूप में आम दुनिया को प्रभावित किया है। वर्तमान गंभीर समस्याओं में रोजगार की समस्या ने वैश्विक स्तर पर विकराल रूप धारण किया है। वस्तुतः आज शिक्षा के प्रयोजन को सीधा रोजगार एवं रोटी के साथ जोड़ा जा रहा है। आधुनिक एवं उत्तर आधुनिक दौर में शिक्षा का संबंध उसके रोजगारोन्मुख परिदृश्य के साथ परिलक्षित होता है। हाँ, इस सच्चाई को भी नकारा नहीं जा सकता कि 'शिक्षा' से मात्र सुसंस्कारित एवं शिक्षित होने से हमारी युवा पीढ़ी की भूख की समस्या का समाधान नहीं होगा। निश्चित ही युवा पीढ़ी शिक्षा के बहुआयामी एवं व्यापक प्रयोजन को केंद्र में रखकर उसके बूते पर रोजी–रोटी का भी समाधान चाहती है। सूचना तकनीकी का ही परिणाम है कि हम आज देश– विदेश के किसी भी कोने में बैठकर अपनी रोजी–रोटी का प्रबंध कर सकते हैं। हमारी धारणा थी कि दुनिया में अँग्रेजी ही प्रतिष्ठा एवं रोजी–रोटी दिलानेवाली भाषा है। लेकिन रोजगारोन्मुख परिदृश्य को सक्षम बनाने में प्रादेशिक भाषाओं ने भी अपने अस्तित्व एवं उदारता का परिचय दिया है। कहना समीचीन होगा कि विभिन्न प्रादेशिक भाषाएँ, मराठी, हिंदी, तेलुगु, कन्नड, मलयालम, असमिया आदि ने भी रोजगार एवं संस्कारों की असीम संभावनाओं एवं संरचना से विश्व को अवगत कराया है।

दुनिया की भाषाओं में 'हिंदी भाषा' ने अपना अस्तित्व सिद्ध कर दिया है। "इंटरनेट की सबसे बड़ी कंपनी गूगल के भारत के प्रमुख राजन आनंदन ने बीते

दिनों में एक साक्षात्कार में कहा, इंटरनेट पर अगले 30 करोड़ नए यूजर्स अँग्रेजी नहीं बल्कि भारतीय भाषाएँ बोलनेवाले होंगे।"[1] बात स्पष्ट है कि भारवतर्ष की 'जान' भाषा एवं 'जनभाषा' हिंदी ही है जिसकी अपनी एक पहचान है। आज अँग्रेजी के बूते पर ही रोजगार प्राप्त किया जा सकता है, इस मान्यता को खारिज किया है। आज भारतवर्ष में ही नहीं अपितु विदेशी विश्वविद्यालयों के साथ–साथ कॉल सेंटर से लेकर शिक्षा, कृषि, चिकित्सा, बैंक, व्यापार, फिल्म, विभिन्न सरकारी संस्थान एवं कार्यालय, जनसंचार माध्यम आदि अन्यान्य क्षेत्रों में हिंदी अध्येताओं के लिए रोजगार की असीम संभावनाएँ परिलक्षित होती हैं।

इलेक्ट्रॉनिक तथा प्रिंट मीडिया में रोजगार– यह वह क्षेत्र है जहाँ हिंदी अध्येताओं के लिए रोजगार की असीम संभावनाएँ हैं। लेकिन इस सच्चाई को भी स्वीकार करना होगा कि इन क्षेत्रों में प्रयुक्त हिंदी जानदार एवं शानदार होनी चाहिए। अर्थात् रोजगार के इस क्षेत्र में रुचि रखनेवालों को हिंदी भाषा की स्तरीय प्रकृति से अवगत होना समय एवं समाज की आवश्यकता के साथ शर्त भी परिलक्षित होती है। कहना सही होगा कि सूचना तकनीकी के चलते इस क्षेत्र में रोजगार के काफी अवसर दिखाई देते हैं। आज टी. वी. पर सैंकड़ों चैनल हैं, जहाँ अच्छे निवेदकों की, स्क्रिप्ट लेखकों की, निर्देशकों की आवश्यकता है। लेकिन हमारा दुर्भाग्य कहा जा सकता है कि आज भी इस क्षेत्र की व्यापक माँग की पूर्ति हम नहीं कर पाते हैं। इसका कारण स्पष्ट है कि हम हिंदी की सिर्फ वावाही करना जानते हैं न की उसके संरचनागत एवं प्रकृतिगत ज्ञान से अवगत होने के चेष्टा करते हैं। ऑनलाईन एवं ऑफ लाईन डेढ़ सौ से अधिक हिंदी पत्र–पत्रिकाएँ हैं, जहाँ हिंदी के अच्छे विशेषज्ञ की कमी महसूस होती है। संपादक, प्रूफ रीडर, सहसंपादक, अनुवादक आदि अन्यान्य अवसर हैं जहाँ रोजगार की समस्या का हल किया जा सकता है। इनके अभाव में कामचलाउपन तक तो बात ठीक है, लेकिन इससे इस क्षेत्र में प्रयुक्त हिंदी के स्तरीय पक्ष को लेकर प्रश्न उठता रहा है इस बात का भी विचार करना होगा।

फिल्मी जगत् – फिल्मी जगत् वह क्षेत्र है जिसने दुनिया को वैश्विक स्तर पर जोड़ा है। वर्तमान परिदृश्य को केंद्र में रखने पर पता चलता है कि हिंदी फिल्मों के कारण ही फिल्मी दुनिया का अस्तित्व है। "आज भी मोटे दामों में बिकते भारतीय फिल्मों के ओवरसीज राइट विदेशों में हिंदी फिल्मों की बढ़ते बाजार की तस्दीक करते हैं।"[2] कहना न होगा कि हिंदी फिल्मी जगत अर्थप्राप्ति का दुनिया का बड़ा कारोबार सिद्ध हो रहा है। कई अँग्रेजी फिल्में अन्यान्य प्रादेशिक ही नहीं विश्व की भाषाओं में अनूदित हो रही है। यहाँ तक की डबिंग भी पर्याप्त मात्रा में हो रहा है। संजय द्विवेदी का कहना सही है कि "यह हिंदी की ही ताकत् है कि वह सोनिया गाँधी से लेकर कैटरीना कैफ सबसे हिंदी बुलवा ही लेती है। राष्ट्रपति प्रणव मुखर्जी की सुन लीजिए वे कहते हैं कि प्रधानमंत्री नहीं बन सकते क्योंकि उन्हें ठीक से हिंदी बोलनी नहीं आती। हिंदी आज मीडिया, राजनीति,

Scanned with OKEN Scanner

मनोरंजन और विज्ञापन की प्रमुख भाषा है।"[3] कहना गलत न होगा कि अन्यान्य क्षेत्रों में हिंदी की उपस्थिति उसके समाजोन्मुख एवं रोजगारोन्मुख परिदृश्य का ही परिणाम है।

हिंदी सॉफ्टवेयर्स का निर्माण एवं ऑपरेटरों की कमी – वर्तमान में हिंदी में कई सॉफ्टवेयर बने हैं और उसके विकास की प्रक्रिया भी नित–निरंतर जारी है। अँग्रेजी भाषा ज्ञाताओं की धारणा थी कि अँग्रेजी में ही व्यापार, उद्योग तथा कंपनियों के लिए आवश्यक सॉफ्टवेयर्स का निर्माण एवं कार्य सुविधाजन है। लेकिन शासन तथा विभिन्न स्तरों पर होते प्रयासों ने हिंदी के वैश्विक महत्व को जान तो लिया लेकिन मान भी लिया और कई कंपनियों ने अपने हिंदी सॉफ्टवेयर विकसित किए। "विश्व के लगभग 50 देशों में उद्योग, व्यापार और कंपनियों के लिए व्यापार संचालन हेतु सॉफ्टवेयर बनानेवाले विश्व की सबसे बड़ी कंपनियों में से एक 'सेप' ने अपने सबसे लोकप्रिय 'ईआरपी' सॉफ्टवेयर का हिंदी संस्करण प्रस्तुत कर दिया है जो रसद, भारतीय कराधान, लेखा, कर्मचारी डेटा, वेतन पर्ची, ऋण तथा अन्य सेवाओं से संबंधित कार्यों में सुविधाजनक सिद्ध होगा।"[4] कहना गलत न होगा कि बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ अपने व्यापार की वृद्धि को अत्यधिक महत्व दे रही है। उन्हें अच्छी हिंदी सॉफ्टवेयर ऑपरेटर की आवश्यकता है लेकिन इनके लिए भी इस क्षेत्र में कार्य करने के लिए आवश्यक कर्मचारी नहीं मिल पाते। स्पष्ट है कि हिंदी संस्थाओं का दायित्व है कि वे रोजगार के इस क्षेत्र को केंद्र में रखकर हिंदी अध्येताओं के लिए उचित प्रशिक्षण पाठ्यक्रम का प्रबंध करें। जिससे रोजगार की समस्या का समाधान भी होगा और वैश्विक स्तर पर हिंदी भाषा की वाणिज्यकीय पहचान भी बनेगी।

विदेशी स्कूल, कॉलेज एवं विश्वविद्यालयों में रोजगार –विदेश यात्रा करना हर किसी को अच्छा लगता है। हिंदी भाषा के वैश्विक महत्व को समझकर ही विभिन्न विदेशी विश्वविद्यालयों में हिंदी का अध्ययन एवं अनुसंधान अत्यधिक मात्रा में हो रहा है। सौदी अरब, कैनडा, नॉर्वे, मॉरिशस के साथ यूसए में हिंदी अध्येताओं के लिए रोजगार की असीम संभावनाएँ नजर आ रही है। भारत वर्ष के लिए यह गौरव की बात अवश्य कही जा सकती है। डब्ल्यू. एच. एफ. के समारोह में गुप्ता जी ने कहा था –"50 percent interest in the mainstream USA amongst non-indians can be easily noticed at hindi classes in various universities. Hindi schools at local community colleges, and private institutions have noted much greater interest in the learning aspects of Hindi"[5] कहना समीचीन होगा कि शिक्षा के वैश्विक क्षेत्र ने हिंदी अध्येता, अनुसंधाता एवं विशेषज्ञों के लिए रोजगार के द्वार खोलकर हिंदी की आवाज को बुलंद किया है। आज विदेशों में सेवा करने के लिए रुचि रखनेवाले हिंदी विषेशज्ञों के लिए दूतावास में दूभाषिए के रूप में, अनुवादक, प्राध्यापक, सहयोगी प्राध्यापक, सहायक प्राध्यापक से लेकर अनुसंधान अधिकारी तक के

विभिन्न पदों पर कार्य करने का अवसर मिल सकता है। लेकिन हिंदी अध्येताओं के लिए सबसे महत्वपूर्ण शर्त है कि उन्हें आज के वैश्विक संदर्भों को केंद्र में रखकर आजीविका के साधन के रूप में अन्य भाषाएँ जापानीज, रशीयन, अरेबीक, फ्रेंच, स्पॅनिश, डेनिश आदि का ज्ञान आवश्यक प्रतीत होता है। कम से कम किसी भी राष्ट्र की एक विदेशी भाषा का पर्याप्त ज्ञान अवश्य होना चाहिए। विदेशी भाषा ज्ञान के होने पर भारतवासियों के लिए विदेशों की नौकरियाँ चरण चुमेगी इसमें दो राय नहीं है।

सृजनात्मक लेखन एवं रोजगार– सृजनात्मकता एवं लेखक की बात आ जाने पर हमारे सामने प्रकाशक अपने आप उपस्थित होता है। इस सच्चाई को नकारा नहीं जा सकता कि जाने–माने लब्धप्रतिष्ठित लेखकों को भी मानदेय जैसी समस्या को सहना पड़ा है। यहाँ तक कि दुनिया में अपनी अलग छवि अंकित करनेवालें रचनाकारों को भी जीना दुमर हुआ था इस बात को नकारा नहीं जा सकता। लेकिन सूचना तकनीकी के होते परिणामों के बावजूद आज भी मुद्रित सामग्री के पाठकों में कोई अंतर नहीं आया है। सामग्री चाहे मुद्रित हो या ऑनलाईन, अंतर्जाल पर एक लेखक अपनी विभिन्न विधाओं को प्रस्तुत कर सकता है। आज भी कई मुद्रित पत्र–पत्रिकाएँ हैं जो लेखकों को पर्याप्त मानदेय दे रही हैं। जिनमें 'भाषा', 'चिंतन सृजन', 'गगनांचल', 'कुरूक्षेत्र' तथा अन्यान्य पत्र–पत्रिकाएँ हैं जो अपना दायित्व प्रामाणिकता के साथ निभा रही हैं। इसलिए इस क्षेत्र को लेकर सोचना भी वर्तमान युवा पीढ़ी एवं समाज की आवश्यकता बनी हुई है।

विज्ञापन का क्षेत्र– विज्ञापन वर्तमान संचार माध्यमों में महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर रहे हैं। इनका स्वरूप चाहे इलेक्ट्रॉनिक हो या प्रिंट, वे ग्राहकों के आराध्य बनते जा रहे हैं। वर्तमान युग को विज्ञापन के युग के रूप में भी मानते हैं तो भी कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी। विज्ञापन का पर्याप्त प्रभावशाली होना उत्पाद की गरिमा एवं पहुँच को उजागर करता है। विज्ञापन कंपनियों में अच्छे 'स्लोगन' बनाने वालों के लिए अच्छा सा वेतन दिया जाता है। 'स्लोगन' या 'घोषवाक्य' जितना जानदार होगा उतना वह उसके उपभोक्ताओं के लिए सहजबोधजन्य होगा। वर्तमान में पेप्सी, रिबॉक, जनरल मोटर्स, टाटा तथा अन्यान्य कंपनियाँ हिंदी भाषा को ही अपने संवाद का सशक्त माध्यम और औजार मान रही है। क्योंकि उन्हें इस बात का पता है कि हिंदी भाषा के माध्यम से ही देश–विदेश के 'दिलो–दिमाग' तक की यात्रा की जा सकती है। आज 'ठंडा मतलब... कोकाकोला' जैसे विज्ञापन ने दुनिया के छोटे बच्चे से लेकर बुजुर्गों तक के दिल में जगह बना ली है।

अनुवाद का रोजगारोन्मुख परिदृश्य– भारत में ही नहीं विदेशी व्यापारियों एवं कंपनियों के लिए अपना अस्तित्व सुरक्षित रखना समय की आवश्यकता एवं चुनौती बन गयी है। बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ अपनी जड़ें जमाने के लिए अनुवाद

Scanned with OKEN Scanner

का ही सहारा लेती हैं। अपने उत्पाद की जानकारी को वैश्विक स्तर प्रदान करने के लिए इन कंपनियों को अँग्रेजी तथा हिंदी या प्रदेशानुरूप भाषाओं का आश्रय लेना पड़ता है। यदि कोई वस्तु जन–जन तक, दूर–दराज, ग्रामीण परिवेश तक पहुँचानी है तो उसे प्रादेशिक भाषा में ही प्रस्तुत करना अनिवार्य हो जाता है। कहना गलत न होगा कि व्यापार एवं उद्योग जगत् का अस्तित्व बिना अनुवाद के संभव नहीं है। आज विभिन्न प्रकार की दवाइयों को देखें उनके नाम विभिन्न भाषाओं में दिए होते हैं। यह अनुवाद की अनिवार्यता एवं प्रासंगिकीय परिदृश्य का ही द्योतक कहा जा सकता है। अनुवाद का रोजगारोन्मुख परिदृश्य भी उल्लेखनीय कहा जा सकता है। अनुवादकीय क्षेत्र के कारण रोजगार उपलब्ध हो रहे हैं। सरकारी, अर्धसरकारी तथा अन्यान्य क्षेत्रों में अनुवादकों के लिए रोजगार की असीम संभावनाएँ नजर आ रही हैं।

निष्कर्ष– उपर्युक्त विवेचन–विश्लेषण के पश्चात् कहा जा सकता है कि हिंदी का रोजगारोन्मुख परिदृश्य समृद्ध दिखाई देता है। सूचना तकनीकी एवं आधुनिक संसाधनों का ही परिणाम है कि हिंदी अध्येताओं, विशेषज्ञों एवं अनुसंधाताओं को रोजगार की असीम संभावनाएँ नजर आ रही हैं। यह मात्र हिंदी भाषा का ही नहीं अपितु भारतवर्ष का गौरव कहा जा सकता है। वैश्वीकरण के जमाने में भी अँग्रेजी ही ज्ञान एवं रोजगार की भाषा है, यह धारणा कालबाह्य परिलक्षित हो रही है। इलेक्ट्रानिक तथा प्रिंट मीडिया, फिल्मी जगत्, हिंदी सॉफ्टवेयर्स निर्माण क्षेत्र, विदेशी स्कूल, कॉलेज एवं विश्वविद्यालय, अनुवाद, सृजनात्मक लेखन तथा विज्ञापन आदि क्षेत्रों में हिंदी अध्येताओं के लिए वैश्विक रोजगारोन्मुख मंच उपलब्धि के रूप में अनन्य साधारण महत्व रखता दृष्टिगोचर होता है।

संदर्भ

1. http://www.bbc.co.uk/hindi/science/ 2013/09/130913
2. www.jagran.com/josh/career/12/2012
3. hindi webdunia.com/lcm-hindi-article.20/06/2013
4. सं. श्रीमती पूनम जुनेजा, विश्व हिंदी समाचार (विश्व हिंदी सचिवालय मॉरिशस का त्रैमासिक प्रकाशन), वर्ष–5, अंक–19, सितंबर, 2012, पृ. 9
5. http://timesofindia.com/world/indians-abroad/WHF, Aug 28, 2010

प्रा० डॉ० भाऊसाहेब नवनाथ नवले
उपप्राचार्य एवं अध्यक्ष, हिंदी विभाग
कला, वाणिज्य एवं विज्ञान
महाविद्यालय, सात्रळ, राहुरी
अहमदनगर– 413711
चलभाष– 99228 07085, 87884 16975
Email-bhausahebnavale83@gmail.com

36

मानक हिन्दी वर्तनी का विकासशील संगणकीय परिदृश्य

हिन्दी वर्तनी का मानकीकरण केन्द्रीय हिन्दी निदेशालय, नई दिल्ली भारत सरकार की ओर से अनेक योजनाओं के द्वारा हो रहा है। हम देखते हैं कि किसी भी भाषा के सिखाने में सहायक या बाधक बनाने वाले दो प्रमुख कारक हैं – भाषा का व्याकरण और लिपि। किसी भी लिपि का प्रमुख पक्ष है – उस भाषा की वर्तनी। हिन्दी के साथ–साथ संस्कृत, कोंकणी, डोगरी, नेपाली, बोडो, मराठी, मैथिली, संताली, गुजराती, कश्मीरी, सिंधी भाषा देवनागरी लिपि में लिखी जाती है। अतः भारतीय भाषाओं के अध्ययन के लिए देवनागरी वैज्ञानिक लिपि का गंभीरता से अध्ययन होना अनिवार्य है। विश्वभर के अनेक विद्वानों ने देवनागरी को विश्व की सर्वाधिक वैज्ञानिक लिपि का गम्भीरता से अध्ययन होना अनिवार्य है विश्वभर के अनेक विद्वानों ने देवनागरी को विश्व की सर्वाधिक वैज्ञानिक लिपि स्वीकार किया गया है। सन् 2011 की जनगणना के अनुसार भारत में 122 प्रमुख भाषाएँ और 544 अन्य भाषाएँ हैं। इन सभी को यूरोपीय, द्रविड़ी, आस्ट्रो–एशियाटिक और चीनी–तिब्बती परिवारों बाँटा में गया है। भारत आर्य परिवार में हिन्दी असमिया, बांग्ला, ओड़िया, मराठी, गुजराती, पंजाबी, सिंधी, कश्मीरी द्रविड़ परिवार में तमिल, तेलुगु, कन्नड़ और मलयालम, आस्ट्रो–एशियाटिक परिवार में बोडो तथा मणिपुरी आदि भाषाएँ आती हैं। इन भाषाओं का अध्ययन करने के लिए देवनागरी लिपि का ज्ञान होना अनिवार्य है। संयुक्त वर्ण, खड़ी पाई वाले व्यंजन, एनी व्यंजन, कारक चिह्न, संयुक्त क्रियापद, योजक चिह्न, अव्यय, अनुस्वार तथा अनुनासिक, अनुस्वार (शिरोबिंदु), विसर्ग, हल चिह्न अवग्रह, आदि का विचार करना यानि वर्तनी का मानकीकरण करने जैसा ही है। मानक हिन्दी वर्तनी का विकासशील संगणकीय परिदृश्य विकसित करने के लिए भविष्य में प्रयास होना ही देवनागरी का विश्व स्तरीय विकास होने जैसा ही है, इस मान्यता को हम नकार नहीं सकते।

भारत में बहुभाषी शब्द संसाधक का विकास हो जाने के कारण भारतीय भाषाओं का संगणकीय प्रयोग बढ़ता गया। प्रारम्भ में हिन्दी और अन्य भारतीय

Scanned with OKEN Scanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XIX (25) , Vol. I Dec. 2020	Peer Reviewed SJIF Impact factor	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Curren Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Dec. 20 Issue- 25 Vol. I

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Shaurya Publication , Latur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XIX (25) , Vol. I Dec. 2020	Peer Reviewed SJIF Impact factor	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

Index

1. Impact of Fruits And Vegetables In Covid-19 — 5
   Deepak Karan, Vishwa Nath and Ravi Karan
2. Discovery and Remote Access Tools & Services in Libraries — 9
   Devidas Eknathrao Dadpe
3. 'Effect of sugar mill effluent on water quality of Bore-well' — 14
   Dr. A. V. Gaikwad
4. Administration of Green audit in Vasant Mahavidyalaya ,Kaij [M.S.] — 16
   Hirve Babasaheb J.
5. Spirituality and Pandemic like Covid -19 — 20
   Sonia Uttam Bairagi
6. Importance of Mahatma Gandhiji's Views on Sanitation — 26
   Dr. Pandit Mahadeo Lawand
7. GST In India — 29
   Dr. Pratap J. Phalphale Ananda Ramrao Sarange
8. **साठोत्तरी हिंदी महिला कहानीकार और स्त्री विमर्श** — **32**
   प्रा.डॉ. एकलारे चंद्रकांत नरसप्पा
9. मनरेगाच्या अंमलबजावणीत ग्रामसभेची भूमिका — 35
   प्रा.सुनिल काशिराम राठोड , डॉ.व्ही.डी. गायकवाड
10. जॉन रॉल्सची 'न्यायाची संकल्पना' — 40
    डॉ. संजय मारोतीराव कोनाळे
11. मीरा कांत कृत 'अंत हाजीर हो' नाटक में स्त्री जीवन — 44
    प्रा. डॉ. एमेकर एन.जी.
12. 'कोरोना काळातील व्यायाम' — 46
    प्रा. डॉ. भास्कर माने
13. 'कोरोना काळातील कविता' — 49
    प्रा. डॉ. गोविंद काळे
14. आदिवासी जनजाति एक परिदृश्य — 55
    डॉ. अमिता पाण्डेय
15. **चौथीभिंत : रूपबंध आणि सांस्कृतिकता** — **63**
    डॉ.सी.डी. कांबळे
16. अण्णाभाऊ साठे यांचे लोक संगीतातील योगदान — 67
    प्रा. चंद्रशेखर हि. मेंडोले
17. **कश्मीर प्रश्न और डॉ.बाबासाहब अम्बेडकर** — **70**
    डॉ.मा.ना.गायकवाड
18. राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी संगीताची भूमिका — 76
    प्रा. ज्ञानेश्वर बोंपीलवार
19. भक्ती चळवळीचे सामाजिक व सांस्कृतिक योगदान — 78
    प्रा.डॉ.देविदास खोडेवाड
20. **ग्रामदैवत म्हसोबा** — 82
    प्रा.(डॉ.) नवनाथ अंगद शिंदे

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XIX (25) , Vol. I Dec. 2020	Peer Reviewed SJIF Impact factor	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

ग्रामदैवत म्हसोबा

प्रा.(डॉ.) नवनाथ अंगद शिंदे

(एम्.ए.,बी.एड्.,सेट,नेट,एम्.फिल.,पीएच.डी.,बी.जे.)

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, लोकनेते डॉ. बाळासाहेब विखे पाटील(पद्मभूषण उपाधिने सन्मानीत)
प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे,कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,सात्रळ. ता. राहुरी, जि. अहमदनगर.
पिन:४१३७११,राज्य–महाराष्ट्र(भारत)

गोषवारा (Abstract) **:**

'म्हसोबा' हे महाराष्ट्रातील गाजते ग्रामदैवत आहे. विदर्भ आणि मराठवाड्यातीलच नव्हेतर संपूर्ण महाराष्ट्रभर ग्रामदैवत म्हसोबाची ठाणी गावाच्या शिवेवर, शेताच्या बांधावर वा गावातील एखाद्या प्रमुख ठिकाणी असलेली दिसतात. रोगराईचे संकट, वार्षिक यात्रा इ. प्रसंगी त्याला बकरे, कोंबडी, नारळ, फुले इ. वस्तू अर्पण करतात. यांची नावे ज्याला जशी सुचतात, तशी दिली जातात. पुणे शहरातील 'सोट्या म्हसोबा' हे यापैकीच एक नाव आहे. म्हसोबाच्या मूर्ती असत नाही असा भारतीय संस्कृतिकोशाच्या सातव्या खंडात उल्लेख असला तरी महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी कोरीव, रंगीत अशा म्हसोबाच्या मूर्ती आढळतात. शेंदूर लावलेला एखादा गोल किंवा उभट अथवा लिंग स्वरुप असा दगडाचा तांदळा, या स्वरुपातही तो गावोगावी आढळतो.

म्हसोबा, जोतिबा, खंडोबा, विठोबा, वेताळबा अशी सारी ग्रामदैवते पारावर, दऱ्याखोऱ्यात, डोंगरावर, माळावर, बांधावरच आहेत. बहुजन समाज या 'बा' देवतांना (पुरुष देवतांना) बाप मानतो, तर मातृदेवतांना (स्त्रीदेवतांना) आई मानतो. आज अनेक तीर्थातीर्थामध्ये उपास्य देवता म्हणून प्रतिष्ठित झालेले सर्व देव मूळातले ग्रामदैवतच होत. 'म्हसोबा (A Village deity) हा शब्द पुल्लिंगी असून हे ग्रामदैवत जागृत दैवत असून ते नवसाला पावणारे आहे, अशी श्रध्दा जनमानसात आहे. 'महिषासुर' या सामासिक शब्दातील 'महिष' या शब्दाला संत, देवता इत्यादींच्या नावांना जोडला जाणारा पितृवाचक 'बा' हा प्रत्यय जोडून 'महिषोबा' अशा शब्द बनला असावा आणि त्याचा अपभ्रंश होऊन 'म्हसोबा' हे रुप तयार झाले असावे; म्हसोबा ही मूळची अनार्य देवता असावी इ. मते अभ्यासकांनी मांडली आहे. म्हसोबा हा भुतांचा अधिपती आहे. त्याचे सामर्थ्य वेताळाइतके असते, म्हसोबाचे पाषाण म्हणजे भैरवाचे प्रतीक होत इ. प्रकारच्या श्रध्दा आढळतात. विदर्भ वैगेरे भागात तेलाचा घाणा सुरु करण्यापूर्वी म्हसोबाची स्थापना करतात. तसे केल्यामुळे अधिक तेल मिळते, अशी श्रध्दा (समज) आहे. काही वेळा सव्वा रुपया घेऊन इतर घाणेवाल्यांना म्हसोबा भाड्याने दिला जातो. म्हसोबाचे यात्रा अनेक ठिकाणी भरतात. या उत्सवांचा सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टीने अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

सूचनक शब्द (Keywords) **: महाराष्ट्र,ग्रामदैवत,**म्हसोबा, मूर्ती, शेंदूर, तांदळा, 'बा' देवता, महिष, पाषाण

उद्दिष्ट (Objectives) **:**

१. महाराष्ट्राच्या ग्रामसंस्थेतील (गावगाडा) ग्रामदैवत म्हसोबाचे स्थान स्पष्ट करणे
२. म्हसोबाच्या मूर्तीस्वरुपाची विविधता, मूर्तिपूजा, ग्रामनामांची व्युत्पत्ती ह्यांचा शोध घेणे.
३. समाजजीवनातील श्रध्दा, समजुती, अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरांचा अभ्यास करणे.
४. ग्रामदैवत म्हसोबाच्या वार्षिक यात्रोत्सवांची सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रादेशिक अंगाने चिकित्सा करणे.

५. म्हसोबा ह्या ग्रामदैवताच्या अध्ययनातून ग्रामीण महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक स्थित्यंतराचा, कालानुसार घडलेल्या बदलांचा आढावा घेणे.

संशोधन कार्यासंबंधी पुनरावलोकन (Review of literature) :

डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी तर त्यांच्या आयुष्यातील मोठा कालखंड दैवतांच्या अभ्यासासाठी व्यतीत केला आहे. डॉ. द. ता. भोसले यांनी संस्कृतीचा अभ्यास मांडताना ग्रामदैवतांचा विचार केला आहे. म्हसोबा हे दैवत बहुजन समाजातील विशेषत: तळागाळातील दलित समाजातील लोकांचे कुलदैवत म्हणून गणले जाते. कुलदैवतांवर आपार श्रध्दायुक्त भीती, रक्षणकर्ता म्हणून प्रचंड आदर आजही काही प्रमाणात दिसून येतो. महाराष्ट्रात विविध ठिकाणी दरवर्षी म्हसोबाच्या जत्रा होतात. बळी देणे, नवस फेडणे यासारखे कार्यक्रम दृष्टीस येतात. ही ग्रामदैवते एकूणच लोकजीवनाचे एक अविभाज्य अंग बनल्याचे दिसून येतात. नैतिकता, आत्मविश्वास, आदरभाव, पापकर्माची भीती अशा गोष्टी या लोकदैवतांच्या प्रेरणेमुळे समाजजीवनात रूळल्या असे म्हटले तर ते अतिशयोक्तिचे ठरू नये. संत ज्ञानेश्वरांनी क्षुद्रदेवता म्हणून ग्रामदैवतांवर टीका केली. संत तुकारामांनी 'शेंदरी हेंदरी' म्हणून या देवतांचा धिक्कार केला. संत एकनाथांनी ग्रामदैवतांची निर्भर्त्सना केली, शेख महंमदांनी या देवतांच्या पूजा पध्दतीकडे पाहून ही पापाची परिसीमा आहे असे म्हटले. या गोष्टी खऱ्या आहेत. पण या गोष्टीमागील पार्श्वभूमी लक्षात घ्यायला हवी. यादवकाळापासून पूजापध्दती, विधिविधाने, बळी अर्पण करणे या गोष्टींचे प्रचंड स्तोम माजले होते, अंधश्रध्दा बोकाळली होती. या गोष्टींच्या मागे लागल्याने बहुजनांचे जीवनच उद्ध्वस्त होऊ लागले होते. त्यामुळे 'बुडता हे जन न देखवे डोळा' अशा उदात्त हेतूने संतांनी देवदेवतांवर टीका केली होती. पण भक्ती, देवदेवता, त्यांची उपासना या गोष्टी संतांना मान्य नव्हत्या असा याचा अर्थ नाही.

अभ्यास पध्दती आणि सामग्री (Materials & Research Methodology) :

संकलनाची क्षेत्रीय आणि स्तरीय संशोधन पध्दतींचा स्वीकार केला असून शोधनिबंधाच्या पूर्णत्वासाठी लिपीबध्द तसेच ध्वनिमुद्रणाच्या साहाय्याने संकलित केलेल्या महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठांच्या मौखिक तसेच लिखित मराठी आख्यायिकांचा वाङ्मयीन दृष्टीने अभ्यास केला आहे. मुलाखती आणि प्रश्नावली तंत्राच्या वापरा समवेत संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, शब्दकोश, मराठी विश्वकोश, भारतीय संस्कृतिकोश, देवीकोश, दूरध्वनी, इंटरनेट इ. पारंपरिक तसेच आधुनिक संदर्भ साहित्याचीही मदत घेण्यात आली आहे.

परिणाम किंवा निष्पत्ती (Results) :

लोकवाङ्मयातील दैवतकथाशास्त्र ही एक उल्लेखनिय बाब असून भारतात 'ग्राम' ही संकल्पना आर्यांच्या आगमनापूर्वीपासून अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. गावाच्या अस्तित्वाबरोबरच ग्रामदेवताही निर्माण झाल्या. देवीकोशात ग्रामदेवतांचे स्वरुप विशद करणारे एक गीत आहे. या गीतात कल्पनेने माणसांनी ग्रामदेवता निर्माण केल्या असे म्हटले असून हे मर्यादित अर्थाने खरे आहे. ग्रामदेवता निर्माण झाल्या की, त्यांच्या दंतकथा रचल्या जातात. त्यातून त्यांचे माहात्म्य वाढवून त्यांच्या यात्रा–खेत्रा सुरु होतात, ही गोष्ट खरी आहे. ग्रामदेवता गावच्या संरक्षक देवता असतात, त्या पुरुष आणि स्त्री रुपात असतात. प्रत्येकाची दंतकथा आणि स्वतंत्र इतिहास असतो. नृसिंह, भैरव, खंडोबा, रवळनाथ, म्हसोबा, सिध्दनाथ, जोतिबा ही पुरुष ग्रामदेवतांची नावे आहेत. नानाप्रकारची नावे धारण करणाऱ्या ग्रामदेवता महाराष्ट्रात सर्वदूर परसलेल्या आहेत. त्या त्या परिसरातील सांस्कृतिक परंपरा, इतिहास, लोकधारणा, पिकपाणी, भौगोलिक पर्यावरणातून ग्रामदेवतांना आकार प्राप्त झालेला दिसतो. ग्रामदेवतांच्या नावामध्ये सारखेपणा असला तरी त्यांची जडणघडण, त्यांना प्राप्त होणारा आकार, त्यांच्या पूजा

पध्दती, त्यांचे उत्सव, पाळली जाणारी विधिविधाने अशा सर्व गोष्टीवर त्या त्या प्रदेशाचा ठसा वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने उमटलेला असतो. महाराष्ट्राच्या किंबहुना भारताच्या लोकसंस्कृतीला आकार देणाऱ्या लोकसाहित्याचा एक महत्त्वपूर्ण घटक असलेल्या ग्रामदेवतांचा–लोकदेवतांचा अभ्यास करत असताना ही पूर्वपरंपरा लक्षात घेणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रातील ग्रामदैवत म्हसोबाच्या संशोधनातून सामाजिक, प्रादेशिक, बोलीभाषा आणि उपासनास्वरुपातील विविधता अभ्यासनिय असल्याचे आढळते.

चर्चा (Discussion) **:**

ग्रामदैवतांचे स्वरुप आणि विशेष, ग्रामदैवत श्री म्हसोबा महाराजांची सामाजिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, महाराष्ट्रातील ग्रामदैवत श्री म्हसोबा महाराजांच्या यात्रोत्सवांचे स्वरूप, श्रीम्हसोबाविषयक मराठी आख्यायिकांचा आशय, संकलित लोकवाङ्मयाचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भाषिक मूल्यमापन या अंगाने अभ्यास करता येईल.

प्रस्तावना (Introduction) :

महात्मा जोतिराव फुले यांनी 'गुलामगिरी' या ग्रंथात जोतिबा, खंडोबा, महासुभा इ. विषयी काही अभ्यासपूर्ण निष्कर्ष काढले आहेत. त्यांच्या मते हे सारे क्षेत्रपती, क्षेत्राधिकारी होते. बळीराजाच्या अखत्यारित असलेल्या प्रांतावर त्यांनी क्षेत्राधिकाऱ्यांच्या नेमणुका केल्या. जोतिबा म्हणजे वाडी–रत्नागिरीच्या उंचावर असलेला (जोत्यावरचा) अधिकारी, खंडोबा म्हणजे बळीराजाने केलेल्या नऊ खंडांचे नऊ अधिकारी याशिवाय महासुभा : वसुल व न्याय करणारा मुख्य अधिकारी. या महासुभ्याचा अपभ्रंश पुढे म्हसोबा असा झाला. हा म्हसोबा सर्व पीकपाण्याची यथाकाळी तपासणी करून त्याप्रमाणे सूट–तूट घालून सर्वांस आनंदात ठेवीत असे. म. फुले पुढे असे म्हणतात, 'हल्ली मऱ्हाठ्यांत एक कूळ असे सापडणार नाही की ज्यात ते आपल्या शिवरातील भलत्या एखाद्या दगडास महासुभ्याच्या नावाने शेंदूराचे मांजण करून त्यास ऊद दाखवून त्याचे नाव घेतल्याशिवाय चाड्यावर मूठ ठेवणार नाहीत. शेतात विळा घालणार नाहीत व खळ्यातील राशीला अधोली लावणार नाहीत.' यावरून असे आढळून येते की म्हसोबा सारखे दैवत हे प्राचीन काही बहुजन समाजाचे रक्षण करणारी अधिकारी व्यक्ती होती. 'क्षेत्रपाल' म्हणून कार्यरत होती. जोतिबा, खंडोबा, म्हसोबा इ. देवतांच्या उत्पत्ती विषयक केलेल्या विश्लेषणात म. जोतिराव फुल्यांनी आपल्या चिकित्सक विज्ञानदृष्टीने या दैवतांसंबंधीच्या श्रध्दा अबाधित ठेऊन मत व्यक्त केले आहे.

महाराष्ट्राचा गतकालीन इतिहास शोधण्यासाठी 'म्हसोबा' या ग्रामदेवताचा अभ्यास निश्चितच उपुयक्त ठरू शकतो. गावोगावी 'म्हसोबा' विषयी कथा, गीते, आख्यायिका रुढ असलेल्या दिसतात. तसेच त्या त्या प्रदेशातील 'म्हसोबा' या ग्रामदेवतेच्या माहात्म्य कथा वैविध्यपूर्ण आढळतात. या सर्व लोकवाङ्मयाच्या अभ्यासातून समाजेतिहास, सांस्कृतिक इतिहास आणि वाङ्मय अभ्यास करता येतो. 'सोडूनिया खऱ्या देवा । करी म्हसोबाची सेवा ', 'म्हसोबाला नाही बायको अन् सटवाईला नाही नवरा' ही प्रचलित असणारी लोकोक्ती अनेक दृष्टिकोणातून अभ्यासनीय ठरू शकते. म्हसड्या (म्हशीसारखा सुस्त प्रकृतीचा मनुष्य), म्हसासूर/म्हैसासूर (एक शुद्र देवता), म्हशासुर, म्हसोबा (म्हैसोबा), कोपविणे/पेचविणे (आपल्या शत्रूचा नाश करण्यासाठी म्हसोबापुढे नारळ फोडले; देव घालणे) अशा विविध अंगाने 'म्हसोबा' या शब्दाची पूर्वपीठिका शोधता येते. 'म्हसोबा' या ग्रामदेवताविषयीच्या कथा–गाथांचा अभ्यास वेगवेगळ्या दृष्टीने करता येतो. त्या काळाच्या पडद्याआड होण्याआधी या सर्व गोष्टींचे संकलन, संवर्धन करून त्यांचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

Issue XIX (25) , Vol. I	Peer Reviewed	ISSN : 2319 - 8648
Dec. 2020	SJIF Impact factor	Impact Factor : 7.139

महाराष्ट्रातील ग्रामदैवत म्हसोबाच्या संशोधनातून सामाजिक, प्रादेशिक, बोलीभाषा आणि उपासनास्वरुपातील विविधता अभ्यासनिय असल्याचे आढळते. फुले–आंबेडकर यांना अभिप्रेत असलेला भारतीय समाज ह्या शोधप्रकल्पात मूर्तिभंजनाच्या चिकित्सेमधून पाहावयास मिळतो. सदरचा अभ्यास ग्रामीण महाराष्ट्राचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहास शोधण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरणार आहे.

महात्मा जोतिराव फुले ह्यांचे म्हसोबाविषयक संशोधन :

महात्मा जोतिराव फुले यांनी 'गुलामगिरी' या ग्रंथात जोतिबा, खंडोबा, महासुभा इ. विषयी काही अभ्यासपूर्ण निष्कर्ष काढले आहेत. त्यांच्या मते हे सारे क्षेत्रपती, क्षेत्राधिकारी होते. बळीराजाच्या अखत्यारित असलेल्या प्रांतावर त्यांनी क्षेत्राधिकाऱ्यांच्या नेमणुका केल्या. जोतिबा म्हणजे वाडी–रत्नागिरीच्या उंचावर असलेला (जोत्यावरचा) अधिकारी, खंडोबा म्हणजे बळीराजाने केलेल्या नऊ खंडांचे नऊ अधिकारी याशिवाय महासुभा : वसुल व न्याय करणारा मुख्य अधिकारी. या महासुभ्याचा अपभ्रंश पुढे म्हसोबा असा झाला. हा म्हसोबा सर्व पीकपाण्याची यथाकाळी तपासणी करून त्याप्रमाणे सूट–तूट घालून सर्वांस आनंदात ठेवीत असे. म. फुले पुढे असे म्हणतात, 'हल्ली मऱ्हाठ्यांत एक कूळ असे सापडणार नाही की ज्यात ते आपल्या शिवरातील भलत्या एखाद्या दगडास महासुभ्याच्या नावाने शेंदूराचे मांजण करून त्यास ऊद दाखवून त्याचे नाव घेतल्याशिवाय चाड्यावर मूठ ठेवणार नाहीत. शेतात विळा घालणार नाहीत व खळ्यातील राशीला अधोली लावणार नाहीत.' यावरून असे आढळून येते की म्हसोबा सारखे दैवत हे प्राचीन काही बहुजन समाजाचे रक्षण करणारी अधिकारी व्यक्ती होती. 'क्षेत्रपाल' म्हणून कार्यरत होती. जोतिबा, खंडोबा, म्हसोबा इ. देवतांच्या उत्पत्ती विषयक केलेल्या विश्लेषणात म. जोतिराव फुल्यांनी आपल्या चिकित्सक विज्ञानदृष्टीने या दैवतांसंबंधीच्या श्रध्दा अबाधित ठेऊन मत व्यक्त केले आहे.

म्हसोबा हे दैवत बहुजन समाजातील विशेषत: तळागाळातील दलित समाजातील लोकांचे कुलदैवत म्हणून गणले जाते. कुलदैवतांवर आपार श्रध्दायुक्त भीती, रक्षणकर्ता म्हणून प्रचंड आदर आजही काही प्रमाणात दिसून येतो. महाराष्ट्रात विविध ठिकाणी दरवर्षी म्हसोबाच्या जत्रा होतात. बळी देणे, नवस फेडणे यासारखे कार्यक्रम दृष्टीस येतात. ही ग्रामदैवते एकूणच लोकजीवनाचे एक अविभाज्य अंग बनल्याचे दिसून येतात. नैतिकता, आत्मविश्वास, आदरभाव, पापकर्माची भीती अशा गोष्टी या लोकदैवतांच्या प्रेरणेमुळे समाजजीवनात रूळल्या असे म्हटले तर ते अतिशयोक्तिचे ठरू नये. संत ज्ञानेश्वरांनी क्षुद्रदेवता म्हणून ग्रामदैवतांवर टीका केली. संत तुकारामांनी 'शेंदरी हेंदरी' म्हणून या देवतांचा धिक्कार केला. संत एकनाथांनी ग्रामदैवतांची निर्भर्त्सना केली, शेख महंमदांनी या देवतांच्या पूजा पध्दतीकडे पाहून ही पापाची परिसीमा आहे असे म्हटले. या गोष्टी खऱ्या आहेत. पण या गोष्टीमागील पार्श्वभूमी लक्षात घ्यायला हवी. यादवकाळापासून पूजापध्दती, विधिविधाने, बळी अर्पण करणे या गोष्टींचे प्रचंड स्तोम माजले होते, अंधश्रध्दा बोकाळली होती. या गोष्टींच्या मागे लागल्याने बहुजनांचे जीवनच उद्ध्वस्त होऊ लागले होते. त्यामुळे 'बुडता हे जन न देखवे डोळा' अशा उदात्त हेतूने संतांनी देवदेवतांवर टीका केली होती. पण भक्ती, देवदेवता, त्यांची उपासना या गोष्टी संतांना मान्य नव्हत्या असा याचा अर्थ नाही. प्रयत्न हाच परमेश्वर समजून कार्य करत राहिल्यास दैव आपल्या हातात येते. माणूस परमेश्वराचे अस्तित्व असून, प्रत्येकाने स्वत:तील शक्ती आणि मर्यादा विचारात घेऊन प्रत्येकाने कामाचे व्यवस्थापन केले, तर यश हमखास मिळते. देव आणि दैव ही माणसांची निर्मिती असून, आपल्या संतपरंपरेने दैवाधीन होऊ नका, असे सांगितले आहे. त्यामुळे स्वत:मधील ताकद शोधण्याचे शिका.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

Issue XIX (25) , Vol. I | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Dec. 2020 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग म्हणून ग्रामदैवतांचा विचार महत्त्वाचा आहे. कारण म्हसोबा या ग्रामदेवतेच्या प्रभाव छत्राखाली या लोकसंस्कृतीची जोपासना पुरातन काळापासून होत आलेली असून ग्रामदेवतांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन अधिष्ठानासंदर्भात गांभिर्याने संशोधन होणे अपेक्षीत आहे. ग्रामदैवते ही ग्रामीण माणसांची मानसिक गरज असल्याने ग्रामदैवतांची निर्मिती ग्रामीण लोकांनीच केली आहे. अलौकिक कर्तृत्व करणारी व्यक्ती ग्रामीण माणसांना मोहीत करते त्यामुळे तिला दैवतरुप प्राप्त होते. दैवतरुप प्राप्त झालेल्या व्यक्तीच्या दंतकथा, आख्यायिका निर्माण होतात. त्यात त्या त्या परिसराचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहास दडलेला असतो. म्हणून महाराष्ट्राचा गतकालीन इतिहास शोधण्यासाठी 'म्हसोबा' या ग्रामदेवताचा अभ्यास निश्चितच उपुयक्त ठरू शकतो. गावोगावी 'म्हसोबा' विषयी कथा, गीते, आख्यायिका रुढ असलेल्या दिसतात. तसेच त्या त्या प्रदेशातील 'म्हसोबा' या ग्रामदेवतेच्या माहात्म्य कथा वैविध्यपूर्ण आढळतात. या सर्व लोकवाङ्मयाच्या अभ्यासातून समाजेतिहास, सांस्कृतिक इतिहास आणि वाङ्मय अभ्यास करता येतो. 'सोडूनिया खऱ्या देवा । करी म्हसोबाची सेवा ', 'म्हसोबाला नाही बायको अन् सटवाईला नाही नवरा' ही प्रचलित असणारी लोकोक्ती अनेक दृष्टिकोणातून अभ्यासनीय ठरू शकते. म्हसड्या (म्हशीसारखा सुस्त प्रकृतीचा मनुष्य), म्हसासूर/म्हैसासूर (एक शुद्र देवता), म्हशासुर, म्हसोबा (म्हैसोबा), कोपविणे/पेचविणे (आपल्या शत्रूचा नाश करण्यासाठी म्हसोबापुढे नारळ फोडले; देव घालणे) अशा विविध अंगाने 'म्हसोबा' या शब्दाची पूर्वपीठिका शोधता येते. 'म्हसोबा' या ग्रामदेवताविषयीच्या कथा–गाथांचा अभ्यास वेगवेगळ्या दृष्टीने करता येतो. त्या काळाच्या पडद्याआड होण्याआधी या सर्व गोष्टींचे संकलन, संवर्धन करून त्यांचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

कोणत्याही एखाद्या थोर पुरूषाच्या कार्याचे मूल्यमापन आणि त्या पुरुषाचे योगदान, काळ, परिस्थिती आणि सामान्य रयेतेचं जगणं यांना बाजूला काढून करता येत नाही. किंबहुना या तिन्ही गोष्टींत असणाऱ्या अभावातूनच त्यांच्या कार्याचा जन्म झालेला असतो. म्हसोबाच्या कार्याचे महत्त्व जाणून घेताना तर यांचा विचार करणे गरजेचे ठरते. आयुष्यभर ढोर कष्ट करून दु:ख, दैन्य, दारिद्र्य, अज्ञान आणि शोषण यांच्या जबड्यात अडकून मरणप्राय वेदना भोगणाऱ्या ग्रामीण जनतेच्या सुधारणांना अग्रक्रम देणारे थोर पुरूष होते. अज्ञानाच्या अंधरात जगण्याची वाट शोधणारा आणि सर्वाच्या शोषणांचा बळी ठरलेल्या बळीराजा त्याने नेहमीच सन्मान केला. नानाविध मूर्ती रूपातील श्री म्हसोबा महाराजांचा धिप्पाड देह, विस्तीर्ण छाती, बळकट मन, करारी चेहरा, त्यांच्या सान्निध्यात आपण गेले की, एका असामान्य पुरूषाजवळ आपण आलो आहोत, असे वाटते. अनासक्त योगाचे मूर्तिमंत प्रतीक, संन्यस्त राहणीचा आर्दश घालून देणारे म्हसोबा महाराज असे म्हसोबाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे आणखी काही पैलू सांगता येतील. म्हसोबाने माणूस भूमीशी जोडला. माणूस श्रमाशी जोडला. माणूस माणसाशी जोडला. म्हसोबा हा खरेतर शेतकऱ्यांची श्रमदेवता. त्यावर शेतकऱ्यांचा मोठा विश्वास आहे.

श्रीम्हसोबाविषयक मराठी आख्यायिकांचा आशय

भारत देशात 'ग्राम' ही संकल्पना आर्यांच्या आगमनापूर्वीपासून अस्तित्वात होती. मानवांची शिकार आणि पशूपालन ह्या अवस्था संपल्यानंतर शेतीचा शोध लागला. गावच्या अस्तित्वाबरोबरच ग्रामदेवता ही निर्माण झाल्या. लोकजीवनात लोकदैवतांचं स्थान अढळ आणि अटळ असून समाजमनानं ग्रामदैवतांचं अनन्यसाधारणत्व मोठ्या आपुलकीनं जपलं अन् जोपासलं आहे. संपूर्ण महाराष्ट्रात प्रत्येक गावागणिक ग्रामदैवतांचं अधिष्ठान आहेच. गावाच्या देवता त्या ग्रामदेवता होत. त्यामुळे ग्रामदैवते ही ग्रामीण संस्कृतीचा अविभाज्य भाग असल्याचे आढळते. ही लोकदैवतं त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक धारणांचं संचित असतात. या लोकदैवतांचे वेगळेपण, त्यांची

पूजाअर्चा जातीधर्माच्या मर्यादा ओलांडून लोकमय झालेली दिसून येते. प्रत्येक गावात कोणत्या तरी ग्रामदैवताची पूजा केली जाते. ग्रामदैवते ही स्थानिक दैवते असतात. ग्रामसंस्कृतीचे यथार्थ आकलन होण्यासाठी ग्रामदैवतांची मीमांसा उपयुक्त ठरते. या दैवतांची उत्पत्ती, समाजातील स्थान, परंपरा, त्यांचे वेगळेपण शोधण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केला आहे. लोकमानसातील दैवतपरंपरा ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक, सामाजिक इतिहासातील वेळेपण जपणारी आहे. त्यामुळे कोणत्याही परिसरातील ग्रामदैवतांचे, लोकदैवतांचे स्वरूप अभ्यासताना बऱ्याच गोष्टी नव्याने विचार करायला लावणाऱ्या आहेत.

महाराष्ट्रातील ग्रामदैवत म्हसोबा :

ग्रामदैवत म्हसोबाचे जागृत मानले जाणारे ठाणे माझ्या लोणी (ता. परंडा, जि. उस्मानाबाद) गावात अनादीकाळापासून असून पंचक्रोशीत ते ख्यातीप्रिय आहे. प्रत्येक प्रांतीच्या ग्रामदेवता निरनिराळ्या असल्या तरी 'म्हसोबा' हा महाराष्ट्रातील एक प्रमुख ग्रामदैवत मानलेले आढळते. ठाणे जिल्ह्यात म्हसे (ता. मुरबाड) या गावात पौष पौर्णिमेला म्हसोबाची मोठी यात्रा भरते. म्हसे हे नावही म्हसोबावरूनच पडल्याचे सांगितले जाते. देवंग्रा (ता. भूम, जि. उस्मानाबाद) गावचे ग्रामदैवत म्हसोबा, अहमदनगर जिल्ह्यातील घोटणचा म्हसोबा (ता. शेवगाव), वाटापूरचा म्हसोबा (ता. नेवासा), कोळपेवाडीचा म्हसोबा (ता. कोपरगाव), लोणीचे जागृत ग्रामदैवत म्हसोबा (ता. राहाता), म्हसोबा (देवळाली प्रवरा, ता. राहुरी), पांगळा म्हसोबा (कोल्हार बु।।, ता. राहाता), बेलापूरचा म्हसोबा (ता. श्रीरामपूर), लोटेवाडीचा म्हसोबा (ता. आटपाडी, जि. सांगली), चाफड (जि. सातारा) येथील कुंभारडोह येथील संतरामदासांनी केलेल्या शेंदरी म्हसोबाची स्थापना, पितृदेव म्हसोबा घोडेश्वर/घोडेकर (कुरूकली, ता. कागल, जि. कोल्हापूर), मतोबा (नैताळे, ता. निफाड, जि. नाशिक), म्हसोबा (कळवण, ता. मालेगाव, जि. नाशिक), नवसाला पावणारा रुईचा म्हसोबा (ता. माढा, जि. सोलापूर), लोकदैवत म्हसोबा (हिटणी, ता. हुक्केरी, जि. बेळगाव) विदर्भ आणि मराठवाड्यातीलच नव्हेतर संपूर्ण महाराष्ट्रभर ग्रामदैवत म्हसोबाचे ठाणे गावाच्या शिवेवर, शेताच्या बांधावर वा गावातील एखाद्या प्रमुख ठिकाणी त्यांची ठाणे असलेली दिसतात.

देवमाणूस म्हसोबा :

म्हसोबा प्रशासनाचा सरदार होते. राजे होते. शेतातील, कुटुंबातील, गावकूसातील वाद समापोचाराने मिटवत. प्रजेचे चांगले रक्षण केल्यामुळे त्यांचा नावलैकिक वाढला. माप मोजून देणेघेणे, अन्याय होऊ न देणे. म्हसोबा हा शेतकऱ्याच्या बांधावर, रस्त्याच्या कडेला, माळरानावर किंवा पाणवठ्याच्या ठिकाणी आढळतो. मुंजाबा हाही म्हसोबातला एक प्रकार आहे. उक्कडगाव, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर येथील म्हसोबा मुंजाबा म्हणूनच ओळखला जातो. कोणत्याच धर्मग्रंथांनी कर्मकांडे सांगितली नाहीत. कांही स्वार्थी, लबाड, ढोंगी, संधीसाधू व आपमतलबी लोकांनी स्वतःची दुकाने चालवण्यासाठी बहुजन समाजाला कर्मकांड, व्रत-वैकल्ये, नवस-सायास अशा अज्ञानात गुंतवून त्यांना द्रव्यहीन केले. दैववादी असतात ते नामर्द असतात. कष्ट करणारे खरे प्रयत्नवादी असतात.पावसाळ्यापूर्वी भरपूर पाऊस पडू दे, समृध्दी येऊ दे अशा नानाविध धारणा असलेले नवस आढळतात. मानसन्मान, पूजापाठाच्या नावाखाली अनेक अप्रस्तुत कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. कोणाला भजू नका, कोणाला पुजू नका, कोणीही देव अंगात येत नसतो; प्रथम सत्य समजून घ्या मग बुध्दीच्या जाळणीतून गाळून घ्या, नंतरच विश्वास ठेवा- अशी विवेकवादी शिकवण लोकसमूहाला देणे गरजेचे आहे. सावता महाराजांचं चरित्र पाहा. त्यांच्या शेतात बांधावर म्हसोबा होता. त्यांनी तो उपटला.

दैव नशीबा नाही थारा ,
मेंदू मनगट आमचा नारा

भारतीय संविधानात वैयक्तिक पातळीवर श्रध्दा व उपासनेचे स्वातंत्र्य आहे. संविधान केंद्रित संस्कृतीची निर्मिती व रूजवणूक करण्यासाठी अनेक सामाजिक आणि सांस्कृतिक संस्था प्रबोधनाचे अनेक कार्यक्रम हाती घेऊन परिवर्तन घडवून आणत आहेत. देवाला माननारे भारतीय नाही असे होऊ शकत नाही. या भारत देशात अनेक पशू-पक्षी-वृक्ष आणि पंचमहाभूते एवढेच काय दगडाला सुध्दा देव मानले आहे.

दगडाला शेंदूर फासून त्यात भाव ठेवला की, त्याचा देव होतो. म्हणजे दगडच देव असतो. परंतु माणसाला जाती-धर्मात विभागून टाकले आहे. या सर्वांच्या पाठीमागे षड्यंत्र आहे. कित्येक वर्षापासून आजही देवाच्या नावाखाली भक्ताला लुटले जात आहे. ही विचित्र परंपरा जाणिवपूर्वक रूजवली जात आहे. आपल्याला ही परंपरा मोडीत काढावयाची आहे. विरोध-समर्थन, योग्य-अयोग्य या गोष्टी चालू राहणार आहेत. दोन्ही बाजू बघितल्या पाहिजेत. दृष्टिकोन महत्त्वाचा आहे. जो चष्मा लावाल तसे ते दिसेल. तरीही चांगल्या गोष्टी नक्की असतात. त्या स्वीकारव्यात. वाईट गोष्टी पुन्हा मात्र घडू नयेत यासाठी सतत प्रयत्नशील राहावे. ह्रदये जितकी तितकी देवाला नावे असे म्हटले जाते. पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील यांच्या जीवनकार्यावर आधारित असलेल्या श्री. शिवाजी सावंत लिखित लढत या चरित्र ग्रंथामध्ये प्रथम म्हसोबाचा संदर्भ येतो. घोटण, ता. शेवगाव, जि. अहमदनगर येथील म्हसोबाची मूर्ती तांदळा स्वरूप असून येथे मोठी यात्रा भरते. पोळ्याच्या सणाला शिवारातील लोक म्हसोबाला शेंदूर लावून प्रथम नारळ फोडतात, त्यानंतरच बैलपूजा होते. अहमदनगर जिल्ह्यातील वडगावच्या खाली म्हाळस पिंपळगाव, ता. नेवासा येथील म्हसोबा मंदिर आहे. तेथील एका माणसाचे नाव म्हसोबा आहेर असे आहे. संगमनेर तालुक्यातील साकूरचा म्हसोबा, कर्जत येथील म्हसोबा गेट येथील म्हसोबा, अहमदनगर तालुक्यातील वाळकी गटातील राळेगण म्हसोबा. सातारा जिल्ह्यातील माण-खटावचा म्हसोबा इ. म्हसोबाची ठाणी आहेत.

बहुजन समाजातील प्रत्येक महापुरूषाने जातीविरहीत कार्य केले आहे. आपण त्यांना एका जातीपुरते मर्यादित ठेवणे, यात प्रतिगामी व्यवस्थेचा विजय आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशा महापुरूषांनी महाराष्ट्राची सामाजिक, सांस्कृतिक जडणघडण केली. तर मग मला सांगा तुम्हाला देवाचे संस्कार हवेत की महापुरूषांचे? आहे ती मंदिरे पुष्कळ आहेत. नवीन मंदिरं उभारणी बंद करा. वर्गणी देऊ नका. तोच पैसा मुलांच्या शिक्षणावर, कुटुंबाच्या आरोग्यावर, गुंतवणूकीवर खर्च करा. कर्मात देव आहे यावर विश्वास ठेवा. महिलांना मंदिरं, उपासना, कर्मकांड यातून बाहेर काढा आणि व्याख्यान, उद्बोधन वर्गाला न्या. त्यांच्या हातातील पोथ्या-पुराणांची संख्या कमी करा व इतिहास, विज्ञानाची पुस्तक हातात द्या. देव सगळीकडेच आहे. प्रथम मानवतेची मंदिरे उभारा. मानवजन्म पुन्हा नाही याची खूणगाठ मनाशी पक्की बांधा.

उपवास करून जर देव खूश होत असेल तर या जगात कित्येक दिवस उपाशी पोटी असणारा भिकारी हा सर्वात सुखी राहिला असता. प्रयत्न हाच परमेश्वर समजून कार्य करीत राहिल्यास दैव आपल्या हातात येते. देव व दैव ही माणसांची निर्मिती असून आपल्या संत परंपरेने दैवाधीन होऊ नका. माणूसच परमेश्वराचे अस्तित्व आहे. त्यामुळे स्वत: मधील ताकद शोधण्यास शिका. बहुजनत्तर समाज कधी देवाची मशाल घेवून रस्त्याने धावत नाही, कोणत्याही मिरवणूकीत नाचत नाहीत. कर्मकांड करत नाहीत. ते फक्त एकच करतात; अहोरात्र अभ्यास करतात व नोकरी कशी मिळवता येईल एवढेच पाहातात. आम्ही मात्र देवदेवता व कर्मकांडात भटकत आहोत. देव देव करण्यापेक्षा देवघेव (व्यवसाय) करा. सत्यशोधक बना. देवावर श्रध्दा ठेवा! अंधश्रध्दा नको. जया नसे सुयोग्य शिक्षण; त्याचे होईलच नक्की भक्षण.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XIX (25) , Vol. I Dec. 2020	Peer Reviewed SJIF Impact factor	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

निष्कर्ष (Conclusions) :

गावोगावी अनेक ग्रामदैवते असली तरी गावाची, गावाच्या शिवेची, शेतशिवाराची रक्षकदेवता म्हणूनही म्हसोबाची पूजा–अर्चा केल्याचे आढळून येते. ग्रामीण तसेच नागर भागात असंख्य म्हसोबाची मंदिरे असली तरी सदरच्या लघुसंशोधन प्रकल्पात महाराष्ट्रातील ग्रामदैवत म्हसोबाच्या प्रमुख म्हसोबा स्थळांचा, त्यांच्याविषयी लोकवाङ्मयात साठलेल्या लोकधनाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. म्हसोबाविषयक मराठी आख्यायिकांच्या तसेच संकलित माहितीच्या आधारे संस्कृती संक्रमणाचा वा बदलत्या लोकपरंपरांचा धांडोळा घेता येतो. आख्यायिका जास्तीत जास्त लोकसमूहाला समाविष्ट करून घेणाऱ्या असल्याने त्यांच्या आधारे भाषेचा, लोकमानसाच्या वर्तनाचा, महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक जडणघडणीचा आणि धार्मिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे सहज शक्य आहे. अभ्यासाच्या सोयीसाठी केलेल्या आख्यायिकांच्या वर्गीकरणानुसार स्थानमाहात्म्ये, लोकसमजुती, रूढी–परंपरा यामध्ये जागोजागी दडलेल्या ऐतिहासिक वस्तुस्थितीचा आढावा घेता येतो. महाराष्ट्राचा गतकालीन इतिहास शोधण्यासाठी 'म्हसोबा' या ग्रामदेवताचा अभ्यास निश्चितच उपुयक्त ठरू शकतो. सदरचा अभ्यास ग्रामीण महाराष्ट्राचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहास शोधण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरणार आहे. थोडक्यात सदरच्या शोधविषयाची तटस्थपणे चिकित्सा करताना खालील निष्कर्ष मांडता येतात.

१. धर्ममार्तंडाच्या वर्चस्वामुळे देव ही संकल्पना आजही टिकून आहे.

२. प्राधान्याने बहुजन वर्गात भोळाभाव मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो.

३. सर्वसामान्य नागरिकांचं उत्पन्न हे बेताचंच असून काटकसरीने उपजीविके चालविणारे बहुसंख्य भाविक आढळतात.

जशी माणसं तसे त्यांचे देव. त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांनी ज्यांचा ग्रामदैवत म्हणून स्वीकार केला अशा नानाविध नामावलिच्या ग्रामदैवतांची देवळे, मूर्तीचे आबडधोबड स्वरूप, नैवेद्यातील सामिश्रता याचे स्वरूप स्थलकाळानुरूप बदलल्याचे आढळून येते. परंपरेने हे सारं चाललं आहे. नतमस्तक होणे आणि भक्तिभावापलीकडे यातून भौतिक, वैज्ञानिक, आध्यात्मिक दृष्टीने कोणाला किती लाभ होता? याचा विचार झालाही पाहिजे. मंदिरात गेल्यानंतर मनाला शांती मिळते. सकारात्मक उर्जा प्राप्त होते. आपली मंदिरे म्हणजे केवळ पूजास्थाने नसून सामाजिक संस्थाच आहेत. 'धर्मांकडून सामाजिकतेकडे' ती वळलेली दिसून येतात. एकविसाव्या शतकात मंदिर, मशिद, चर्चची लोकांना गरज भासते आहे. ही वास्तू गावामध्ये किंवा नदी, ओढ्याच्या कडेला, उंच माथ्यावर तसेच डोंगरावर निसर्गसानिध्यात असते. जिथे पर्यावरणातून मोकळा श्वास घेता यावा आणि मनाची आत्मिक शांती लाभावी म्हणून सर्वच लोक या वास्तुला नतमस्तक होताना दिसतात. पाठशाळा, भजन, गायन, कथा–कीर्तन, नृत्य, विधिविधाने आणि इतर सार्वजनिक कार्यक्रम सातत्याने देवालयाच्या सभामंडपात होतात. यानिमित्ताने लोकांमध्ये विचारांचे आदान–प्रदान होते.

संदर्भग्रंथ (References) :

१. प्रभाकार मांडे,लोकसाहित्याचे स्वरुप,गोदावरी प्रकाशन,औरंगाबाद,आवृत्ती तिसरी, १९९५.

२. रा. चिं. ढेरे, महाराष्ट्राचा देव्हारा, विश्वकर्मा साहित्यालय, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७८.

३. दुर्गा भागवत, लोकसाहित्याची रुपरेखा,वरदा बुक्स, पुणे, दुसरी आवृत्ती, ऑक्टोबर १९७७.

Issue XIX (25) , Vol. I	Peer Reviewed	ISSN : 2319 - 8648
Dec. 2020	SJIF Impact factor	Impact Factor : 7.139

४. डॉ. विश्वनाथ शिंदे, 'मराठी दंतकथांचा सामाजिक दृष्टीने अभ्यास', लघुसंशोधन प्रकल्प, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, १९९४-९६.

५. **Linda Degh, 'Folk-narrative' an artical included in 'folk-loreand folk life' edited by Richard M. Dorson.**

६. वा. गो. आपटे (संपा.) विस्तारित शब्दरत्नाकर, वरदा प्रकाशन,प्रा.लि.पुणे,पुनर्मुद्रण,मे ९८.

७. सयाजी पगार, खानदेशातील ग्रामदैवते आणि लोकगीते, का. स. वाणी प्रगत अध्यायन संस्था, धुळे, प्रथमावृत्ती, १९९२.

स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह

डॉ. वडीतके गंगाराम कोंडीराम
मराठी विभाग प्रमुख
कला , वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सात्रळ, ता.राहुरी, जि. अहमदनगर.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात ब्रिटिश राजवटीने आणलेल्या नव्या शिक्षण व्यवस्थेचा झालेला प्रसार, प्रबोधन काळात घडलेली विचारमंथने, औद्यागिक क्रांतीने बदलेली समाज घडी, लोकशाही व्यवस्था, पंचवार्षिक योजना अशा काही कारणांमुळे भारतीय समाज जीवनात स्वत्वाची जाणीव होऊन आतापर्यंत अपेक्षित राहिलेल्या , दडपल्या गेलेल्या समाज अस्तरात मुक्तीची भावना बळावली. नव्या समाजरचनेची परिवर्तनाची गरज वाटू लागली, यातूनच स्त्रीमुक्तीची चळवळ, दलित चळवळ इत्यादी चळवळी उभ्या राहिल्यात. परिवर्तनाच्या आकांक्षेने उभ्या ठाकलेल्या या चळवळीने साहित्यालाही प्रेरित, प्रभावित व प्रवाहित केले. साहित्याचे रूप बदलून टाकले, बदलत्या समाजाची वास्तवता अभिव्यक्त करायला त्या लक्ष विधी राहिल्याने साहित्याला स्वतंत्रपणे मानावे लागते. साहित्याचे व्यवस्थापन करतांना भिन्न वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य असे नामकरण होऊन साठोत्तरी साहित्यातील प्रवाह म्हणून अस्तित्वात आला.

जुन्याला नाकारून नवे घडवताना जीवनाला नवा अन्वयार्थ प्राप्त करून देताना काही विचार प्रवाह निर्माण होतात, या विचार प्रवाहांना निश्चित अशा दृष्टीकोनाचे रूप प्राप्त झाले की चळवळ आकाराला येते. समाजजीवनातील या चळवळीची त्यांनी निर्माण केलेल्या जाणिवांची अभिव्यक्ती साहित्यातून होताना त्यांच्या प्रेरणा, साहित्याचे स्वरूप बदलताना दिसते. अशा साहित्याचा स्वतंत्र प्रवाह मानावा लागतो.

इ.स.वी. सन १८४८ मध्ये अमेरिकेतील गुलामगिरी विरुध्दच्या लढ्यात सहभागी झालेल्या एलिजाबेध कँडी , मेरी आन इत्यार्दीनी भरगच्च अधिवेशन भरविले, सिनेका फॉल्स हा स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा प्रसिध्द केला. मालमत्तेत समान वाटा, शिक्षण व रोजगाराच्या समान संधी, निवडणूक लढविण्याचा व मतदानाचा हक्क यांची मागणी केली.

इ.स.वी. सन १८६९ मध्ये औद्योगिक क्रांतीमुळे कामासाठी घराबाहेर पडलेल्या स्त्रियांच्या अमेरिकन वुमन सफेद असोसिएशनची स्थापना झाली. याचेच सन १८९० ला नॅशनल अमेरिकन वुमन असोसिएशन मध्ये रूपांतर झाले. या असोसिएशन नी घटनादुरूस्तीची व राजकीय हक्कांची मागणी केली. जवळपास पाच लाख स्त्रीयांनी सह्याची मोहिम काढून घटनेतील बदल १९१५ पर्यंत अनेक वेळा फेटाळला गेला. पण स्त्रियांचा सहभाग घेण्याचा व मतदानाचा हक्क प्राप्त झाला. युरोपातील स्त्रियांच्या वळवळी बरोबरच स्त्रीवादी विचारांची पायाभरणी करण्यास मदत केली. १८६९ ला जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी सब्जेक्शन ऑफ वुमन या ग्रंथातून स्त्री विकासाच्या आड येणा-या पुरूषसत्ताक मूल्य व्यवस्थेची चर्चा केली.

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November -2020

SPECIAL ISSUE

INDIAN WOMEN : PRESENT, PAST AND FUTURE

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.S.N.Jadhavar
Head, Deptt. of History,
Sham Gadale Art's College,
Dahiphal (Wadmauli)
Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November - 2020

ISSUE No – CCLXI (261)

INDIAN WOMEN : PRESENT, PAST AND FUTURE

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.S.N.Jadhavar
Editor :
Head, Deptt. of History,
Sham Gadale Art's College, Dahiphal (Wadmauli) Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

Dr.R.M.Hajari
Executive Editor:
Principal
Sham Gadale Art's College, Dahiphal (Wadmauli) Tq.KAJJ,.Dist. BEED.

Aadhar International Publications

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX-

No.	Title of the PaperAuthors' Name	Page No.
1	आधुनिक हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श डॉ. दत्तात्रय फुके	1
2	स्वतंत्र संग्रामातील रणरागिनी डॉ.विनोद बाबुराव बोरसे	4
3	कहार समाजातील स्त्री जीवन लतिका हिरालाल पंडूरे	8
4	रमाबाई रानडे यांचे सामाजिक कार्य : एक अभ्यास **प्रा.डॉ.शेख हुसैन इमाम**	13
5	रणरागिणी राणी लक्ष्मीबाई **प्रा. किशन मिराशे**	16
6	नारियों के प्रति भगवान बुद्ध का संवेदना डॉ.शान्ता एन. जाधवर	18
7	आसफजाही कालीन मराठवाड्यातील स्त्रीयांची स्थिती **शेख इस्माईल शेख महेबुब**	25
8	महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग : एक आढावा **डॉ. स्वाती पाटील**	28
10	लोकसाहित्य आणि स्त्री प्रा.सौ.रश्मी रमेश देसाई	30
11	भारतीय स्त्री काल, आज व उद्या **साखरे आशा कारभारी**	38
12	भारतीय महिला आणि आर्थिक विकास दयानंद भानुदास हाके	42
13	संत जनाबाईची अभंगवाणी प्रा.डॉ.आर.बी.धायगुडे	48
14	लोकसाहित्यातील स्त्री गीते — एक विवेचन. डॉ. रामकृष्ण ज्योतिबा प्रधान	52
15	मराठी साहित्यातील काल, आज आणि उद्याच्या स्त्रीचे बदलते जीवन प्रा. सतीश एस. कर्णासे	56
16	कोविड—१९ आणि पौगंडावस्थेतील वाढता ताणतणाव प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे	61
17	'वि दा. सावरकरांची स्त्री विषयक भुमिका : एक अभ्यास *प्रा..डॉ.प्रकाश फड*	66
18	महिला सबलीकरण आणि आर्थिक विकास **गजानन संभाजी फुपाटे**	71
19	स्त्री स्थिति—कल और आज डा.आभा सिंह/डा. संगीता	75
20	मध्यकाल में स्त्रियों की दशा—एक विश्लेषण श्रीमती आराधना कुमारी	79
21	उपनिषदातील 'स्त्री' प्रतिमा डॉ. मुग्धा कुलकर्णी	82

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 261 (CCLXI)

ISSN : 2278-9308 November, 2020

कहार समाजातील स्त्री जीवन

संशोधक विद्यार्थीनी

लतिका हिरालाल पंडूरे

इतिहास विभाग कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सात्रळ ता.राहुरी,

प्रस्तावना :

भारताची संस्कृती ही जगातील प्राचीन संस्कृतींपैकी एक आहे.येथे स्त्रीचे देवी म्हणून पुजन केले जाते.स्त्रीला शक्तीचे रुप मानले जाते. पण इथेच 'शुद्र और नारी है ताडन के अधिकारी' म्हटले जाते.

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।

पुत्रो रक्षति वार्धक्ये न स्त्री स्वातत्र्यमर्हति ।।

मनीस्मृतीतही स्त्री ही स्वतंत्र राहू शकत नाही.बालपणी तिला पित्याने आधार दयावा.तरुणपणी पतीने तिचे रक्षण करावे व वृध्दपणी मुलाने तिचा सांभाळ करावा असे सांगितलेले आहे.स्त्री ही अबला आहे.असे मानणाराही भारतीय समाज आहे.

या भारतीय समाजातअनेक धर्म, जाती आहे.त्यातील एक आहे. भोई गटातील कहार जात, कहार समाज हा भारतात अल्प प्रमाणात विखुरलेला असला तरी हा समाज पुराण काळापासून अस्तित्वात असल्याचे उदाहरणे प्राचीन कथांमधून आढळतात. मत्स्यपुराण, महाभारत, रामायण इथपासून शिवचरित्र व स्वातंत्र्यपूर्व काळातील इंग्रज लेखकांच्या साहित्यातही कहार समाजाचा उल्लेख आपल्याला आढळून येतो.

गृहितके :

१. कहार समाज हा प्राचीनकाळापासूनचा समाज असल्याने याचे संदर्भ पुराणकाळातल्या आख्यायिकांमध्ये आढळतात. त्यात राणी सत्यवती, पूर्वाश्रमीची मत्स्यगंधा, देवीपार्वती तर वर्तमानकाळातील आईपुंजाई ह्या प्रसिध्द आहेत.

२. कहार समाजातील स्त्रियांना हुंडा पध्दत, बालविवाह, सती, वैध्यव्य, पडदा पध्दत यांसारख्या दुष्ट चालिरितींचा सामना करावा लागलेला नाही.

३. कष्टाचे जीवन असले तरी स्त्रिया ह्या समाजात निर्भयपणे वावरू शकत असत.

संशोधन पध्दती :

सदर संशोधन पध्दती ही कथनात्मक आहे. भुतकाळाबरोबरच वर्तमानकाळाचेही अवलोकन असल्याने सदर संशोधन पध्दतीत पुराणकथनचा आधाराबरोबरच वर्तमानकाळातील विकीपीडीया, समाजावरचे प्रकाशित झालेले पुस्तके, लेख इत्यादींचा आधार घेतलेला आहे.

विश्लेषण :

कहार समाजात पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती असली तरी स्त्रियांना कुटुंबात मानाचे स्थान आहे.उच्चवर्णीयांप्रमाणे हुंडा पध्दत या समाजात नाही.त्यामुळे मुलगी जरी परक्याचे धन असली तरी कन्या जन्माचे कुटुंबात स्वागत केले जाते.मुलगी उपवर झाल्यानंतर तिचा विवाह केला जातो.समाजात विधवा स्त्रियांना पुर्नविवाहाचा हक्क आहे त्याला पाट लावणे असे म्हणतात.

राजे महाराजांच्या काळात कहार समाज डोली, पालखी, मेणे उचलण्याचे काम करीत असे.व आपल्या खांद्यावरून पालखी वाहून नेत असे.दारात आलेली पालखी घरात नेण्याचे काम कहार स्त्रीया करीत.

नदीकाठी टरबूज, खरबूजच्या वाड्या लावणे, काकड्या लावणे, त्यांची निगा राखणे, नदीतील मासे पकडणे इत्यादी कामात स्त्रीया पुरुषांना मदत करीत.

राजेराजवाड्यांचे सामाज्र संपले.आधुनिककाळात रेल्वे, वाहने आली व पालखी, डोल्या ह्या इतिहास जमा झाल्या. तसे कहार समाजाचे पारंपारिक चरितार्थाचे साधन सुटले पालखी वाहण्याचे काम सोडून कहार समाज मासेमारी, नाव वलविणे, शेती करणे, मजुरी करणे, बाजारहाट करणे इत्यादी कामे हा समाज करू लागला.

आधुनिककाळात शिक्षण शिक्षणाचे वारे वाहू लागले तसा अल्पप्रमाणात का होईना समाज शिक्षित झाला.वर्तमानकाळातील कहार समाजाच्या स्त्रीयांनीही आधुनिक जीवनशैलीचा स्विकार केलेला आहे.पूर्वीची पेहराव पध्दती, रुढी, परंपरांना आधुनिक साज दिलेला दिसून येतो.आताच्या स्त्रीया पूर्वीच्या पारंपारिक व्यवसायाच्या चौकटीत न अडकता राजकारण, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, शिक्षण इत्यादी क्षेत्रात विविध पदावर कार्यरत आहेत.

पुराणकाळातील आख्यायिकातील स्त्रीया :

- सत्यवती :महाभारत या महाकाव्यातील प्रसिध्द राणी सत्यवती जिचे नाव मत्स्यगंधा असेही होते. ती ऐका निषाद म्हणजे मासेमारी करणाऱ्या शुद्र वर्णातील अस्पृश्य अशा कोळ्याची मुलगी होती. मस्यगंधा ही सुंदर असली तरी ब्रम्हदेवाच्या शापाने तिच्या शरीराला माशांचा वास येत असे. ती अद्रिका नावाची अप्सरा व उपरिचर वसु यांची ती मुलगी होती. नंतर तिचे नाव सत्यवती असे पडले. माश्याच्या पोटातून मस्यगंधेचा जन्म झाला व त्याचबरोबरच एक पुत्र मस्यराज जन्माला आला होता. नावाड्यांनी ही मुलगा व मुलगी राजाकडे घेऊन गेले. राजाने मुलगा ठेवून घेतला व मुलीच्या शरीराला वास येत असल्याने ती मुलगी त्या नावाड्यांना परत केली. ही मुलगी मोठी होऊन वडीलांबरोबर नावाड्याचे काम करू लागली.

सहस्त्रार्जुन व पराशरमुनी यांच्या युध्द झाले.त्यात पराशर मुनी जखमी होऊन निश्चल पडले.त्यांना मृत समजून सहस्त्रार्जुनने त्यांना सोडून दिले.ह्या नावीक मुलीने मस्यगंधाने मुनींची सेवा केली व त्यांचा जीव वाचला.त्यांनी प्रसन्न होऊन तिला सुगंधीत होण्याचा वर दिला व तिचा शरीराचा दुर्गंध जावून तिचा सुगंध दूर पर्यंत पोहचला.ती गंधवती या नावाने प्रसिध्द झाली.तिचे

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 261 (CCLXI)

ISSN : 2278-9308 November, 2020

नाव योजनगंधा असेही होते.ह्या सुगंधाने मोहित होऊन राजा शंतनुशी तिचाशी विवाह केला.धृतराष्ट्र, पांडू आणि विदुर हे सत्यवतीचा पुत्र व्यासाचे पुत्र आहे.

- पार्वती : धुरिया कहार ह्या समाजाची उत्पत्ती महादेवाने धुळीपासून केली. त्याप्रसंगी महादेव पत्नी पार्वती तेथे होती. आपली बालके, मुले धुळीच्या कणाकणातून निर्माण झाली आणि अशाच कणांनी डोंगर, दऱ्या, पर्वतही निर्माण झाले. पार्वती ही हिमालय कन्या होती. त्यामुळे हे धुरिया कहार माझे बंधू आहेत असे ती मानीत होती. जोगी असलेल्या महादेवाबरोबर विवाह केल्यानंतर पार्वती ही पतीबरोबर दूर दूर भटकत फिरत राहू लागली. आपल्या मुलांना घरापासून दूर रहावे लागू नये म्हणून तिने बालकांना डोंगर दऱ्यात राहण्याची सुचना केली. त्यामुळेच कहार समाज हा नदी किनारी, डोंगर दऱ्यात राहतो असे मानले जाते.

आजही कहार समाजात विवाह प्रसंगी शिवपार्वती कथा आवर्जून सांगितली जाते.शिवपार्वतींनी विवाहप्रसंगी जी सात वचने घेतली ती आजही वर-वधु विवाहप्रसंगी घेतात.

पूजा प्रसंगी जी महादेवाची आरती गायली जाते ती सुध्दा आजही कहारी भाषेत उपलब्ध आहे.

- पुंजाआई : अहमदनगर जिल्ह्यातील प्रवरेकाठच्या एका छोट्याश्या खेडेगावात सखाराम नावाचा कष्टाळू गरीब कहार होता. त्याची पत्नी ठकूबाई हे दाम्पत्य शंकराचे भक्त होते. त्यांना मुळबाळ नव्हते तरीही देवाची मर्जी असे समजून त्यांची देवाची श्रध्दा कमी झाली नाही. कालांतराने त्यांना मुलगी झाली. त्यांना आनंद झाला त्यांनी तिचे नाव पुंजाबाई ठेवले. पुंजाबाई हळुहळु मोठी झाली. आईवडीलांना कामात हातभार लावू लागली. अशीच काही वर्ष गेली. आईबाबांना पुंजाच्या लग्नाचे वेध लागले. परंतु पुंजाने लग्नाला विरोध केला. ती एकेरात्री घराबाहेर पडली व आश्वी गावात पोहचली. तेथे तिला भैय्या साधूने आश्रय दिला. भैय्या साधूला तिने सर्व सत्य कथन केले. तिच्या निर्णयाला बाबाने आशिर्वाद दिला. तिला घेऊन ते ब्रम्हगिरीला गेले. तेथून त्र्यंबकेश्वर तेथून परत पुणतांबे येथे आल्यावर पुंजाने तपश्चर्या करण्याचा निर्णय घेतला. लिंबाचा पाला खाऊन सप्तचंडीचे सेवा करीत १२ वर्ष तिने तपश्चर्या केली. सप्तचंडी देवी प्रसन्न झाली असा तिला अंतरिक संदेश मिळाला. याचकाळात एक घटना घडली. पुंजा रात्री कुठल्यातरी मंदिरात झोपत असे. सकाळी उठल्यावर नदीत स्नान करून परत एखाद्या झाडाच्या बुध्याजवळ ध्यान करीत असे. रात्री मंदिरात विश्रांती घेत असे. असेच ध्यानात असताना एका रात्री खूप पाऊस पडला. पुंजाई ध्यानास्त असताना तिच्या भोवती साप, विंचू, खेकडे अनेक विषारी प्राणी जमलेले होते. तरी कोणी कोणाला त्रास देत नव्हतं, पुंजाई मात्र ध्यान लावून बसल्या होत्या.

ध्यान धारणा, लोकांच्या समस्यांचे निराकरण व रात्री मंदिरात विश्रांती घेत. जेव्हा भेटायला आलेल्या लोकांची गर्दी कमी होईल तेव्हा त्या लोकांकडून कुदळ, फाऊड मागून घेत. त्यांच्या मनात देवाचे मंदिर बांधायचे असायचे व त्या स्वत: पाया खोदायला घेत. आईला काम करताना पाहून गावकरी आईच्या मदतीला येत. आईबरोबर श्रमदान करीत. अशी कितीतरी मंदिरे आईने बांधली.

- लक्ष्मीबाई : नाशिकच्या गोदाकाठावर राहणाऱ्या लक्ष्मी आजींनी भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतला. क्रांतिकारांना स्वत:च्या घरात आश्रय दिला. भूमीगत क्रांतीकारकांना आश्रय देणे, त्यांना भाकऱ्या पुरविणे, त्यांचे संदेश पोहचविणे अशी कामे केली. प्रसंगी इंग्रज पोलीसांचा मारही सहन केला.

  डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी काळाराम मंदिरात दलितांना प्रवेश मिळावा म्हणून जो सत्याग्रह केला त्यामध्ये लक्ष्मीआजीही होत्या.

- वर्तमानकाळातील स्त्रियांमध्ये मध्यप्रदेशातील भोपाळच्या सौ. मिनाजी गायकवार, राजस्थानच्या श्रीमती सरीता केवट, मोना मिश्राम या स्त्रियांचा उल्लेख करता येईल. सरीता केवट ह्या नामांतिक रिपोर्टर आहेत. कहार समाजाच्या आरक्षणासाठी पूर्णपणे जीव ओतून काम करणाऱ्या समाजसेविका आहेत. संगिताताई कचरे ह्या कहार समाजाच्या एकतेसाठी काम करतात. गरीब समाजावर अन्याय झाल्यास त्यांच्या दु:खावर फुंकर घालतात. समाजावर झालेले अन्याय, अत्याचार समाजासमोर आणतात. व कहार समाजातील कार्यकर्ते, पोलीस, वकील, पत्रकार यांची मदत घेऊन त्यांच्यावर झालेल्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचे काम,दु:ख परिमार्जन करण्याचे प्रयत्न करतात. प्रसंगी न्यायालयामार्फत न्याय मिळून देण्याचा प्रयत्न करतात त्यासाठी समाजातील कायदे तज्ञांचीही मदत घेतात. गरीब मस्यमार समाजाच्या समस्या समजून घेऊन समाजातील कार्यकर्त्यांच्या मदतीने त्या दूर करण्यासाठी त्या कायम तत्पर असतात.

  श्रध्दा कचरे या युवतीने स्वत: स्वसंरक्षणाचे धडे घेतले. [illegible] आहे. पण हे ज्ञान स्वत:पुरते मर्यादित न ठेवता समाजातील इतर भगीनींनाही ती संरक्षणाचे धडे देते.

सारांश :

भटक्या भोई समाजातील कहारांचा स्तर हा निकृष्ट मागासलेला आहे.त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणून त्यांचे सशक्तीकरण करण्याचे गरजेचे आहे.भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही महिलांचे प्रश्न सुटले नाही.त्याला कहार, भोईंच्या स्त्रियाही अपवाद नाहीत. दारिद्रय व त्यातून शिक्षणाबद्दलची अनास्था दिसून येते.मुलांना जेमतेम शिक्षण दिले जाते.व मुलींना घरात काम करणे, भावंडे सांभाळण्याची जबाबदारी स्विकारावी लागते.त्यामुळे बाहेरच्या व्यवहारी जगाशी त्यांचा संपर्क येत नाही.एक स्त्री शिकली तर सर्व कुटुंब शिक्षित करते ह्या न्यायाने निरक्षरपणाचे हे चक्र चालत राहते.हे अज्ञानाचे चक्र भेदायचे असेल तर स्त्रीला शिक्षण मिळाले पाहिजे.तिचा सामाजिक विकास झाला पाहिजे व त्यातून आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न झाले पाहिजे.

पूर्वीच्या काळी राजेमहाराजांच्या पालख्या उचलण्याचे काम कहार करीत असत.दारात आलेली पालखी घरात नेण्याची काम कहार स्त्रीया करीत. राजेरजवाड्यांशी कहारांचा संपर्क येत असे.तरीही ते अस्पृश्य म्हणवले जात. नंतरच्या काळात पाणी वाहण्याचे कामही कहारांनी केले.ते पाणी सर्व जातींना चालत असे.कष्टाचे काम करूनही त्यांना अलुतेदारांचा दर्जा होता.मिळालेल्या तुटपुंज्या कमाईतून त्यांना

उदरनिर्वाह करावा लागे.मासेमारी करणे, नदीकाठी वाड्या लावणे, शिकार करणे, मजूरी करणे इत्यादी कष्टाच्या कामात महिला पुरुषांना साथ देत असत.

निष्कर्ष :

१. समृध्द आणि समर्थ समाजाची निर्मिती होण्यासाठी लिंगभेद टाळावेत.
२. शिक्षणाचा प्रचार, प्रसार करून स्त्रिया शिक्षित व्हायला हव्यात.
३. स्त्रिया ह्या आर्थिकदृष्ट्या संपन्न व्हायला हव्यात.
४. ज्या स्त्रिया कष्टाचे काम करतात त्यांच्या समस्यांचे निराकरण व्हायला हवेत.

सदंर्भ :

१. कहार : श्याम येडेकर
२. जातीजमाती : रामनाथ चव्हाण
३. गावगाडा : प्रल्हाद केशव अत्रे, वरद प्रकाशन
४. मनुस्मृती
५. भारतीय संस्कृती कोष, पंडीत महादेवशास्त्री जोशी
६. हिस्ट्री ऑफ एंशट इंडिया, प्राचीन भारताच समग्र इतिहास
मुळ लेखक जे.एल.मेहता आणि सरीता मेहता, मराठी अनुवाद एम.व्ही.काळे, के सागर प्रकाशन.
७. इरावती कर्वे, मराठी लोकांची संस्कृती.

Journal of Advanced Scientific Research

Available online through http://www.sciensage.info

ISSN
0976-9595
Review Article

FERRIC HYDROGENSULFATE AS AN ACIDIC AND SOLID SUPPORTED CATALYST IN ORGANIC SYNTHESIS: A REVIEW

Amit S. Waghmare

Arts, Commerce and Science College, Satral, Tal. Rahuri, Dist. Ahmednagar, Maharashtra, India

**Corresponding author: asw6807@gmail.com*

ABSTRACT

Ferric Hydrogensulfate (FHS) has been used in many organic procedures as a solid acid catalyst. FHS is an inexpensive catalyst and prepared by simple process. It is easy to store, handle, eco-friendly with high reactivity and reusability. It is used in various organic preparations to give corresponding product in excellent yield with high selectivity. FHS supported on silica is known as Silica supported Ferric Hydrogensulfate (SFHS) which is also used as acidic catalyst for various organic transformations. Some important applications of FHS and SFHS in organic reactions are discussed in this review.

Keywords: Ferric hydrogensulfate, Solid acid catalyst, Silica supported catalyst, Solvent-free conditions, Reusable catalyst.

1. INTRODUCTION

In the last couple of decades more attention was given by scientist on the development of new methods for the synthesis of organic compounds using eco-friendly catalyst. These methods include use of catalyst such as solid catalyst [1], solid supported catalyst [2], reusable catalyst [3], heterogeneous catalyst [4] and bio-catalyst [5]. These catalysts are the best alternative to homogeneous protic acids as it is easy to store, easy to handle, less toxic, eco-friendly with high reactivity and reusability. Catalysts which fulfill these conditions are silica hydrogensulfate (FHS) and silica ferric hydrogensulfate (SFHS).

2. APPLICATIONS OF FHS AND SFHS IN ORGANIC SYNTHESIS

2.1. Acylation of alkoxy benzenes

Friedel-Crafts acylation of alkoxy benzenes was carried out by Salehi et al. from aliphatic acid anhydride using catalytic amounts of ferric hydrogensulfate in nitromethane. Alkyl benzenes and aryl halides; as well as aromatic anhydrides, remain intact under these conditions [6] (Scheme 1).

2.2. Schimdt reaction

A new, efficient and convenient method has been developed by Hossein Eshghi for the one-pot synthesis of amides from ketones and sodium azide in the presence of ferric hydrogensulfate at solvent free and grinding condition. Chemoselectivity, high yield, simple operation solvent free condition and short reaction time are the advantages of this method [7] (Scheme 2).

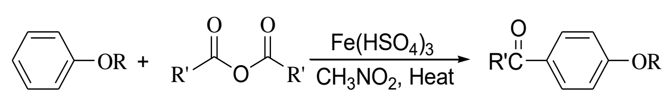

Scheme 1: Acylation of alkoxy benzenes

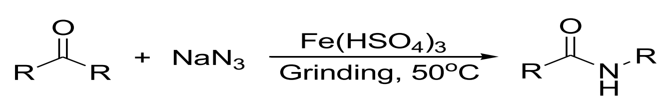

Scheme 2: Conversion of ketones to amides

2.3. Synthesis of β-amido ketones and esters

Shaterian et al. carried out one pot four component condensation of benzaldehyde derivatives, enolizable ketones, acetyl chloride and acetonitrile/benzonitrile for the synthesis of β-amido ketones and esters using ferric hydrogensulfate as a catalyst at reflux condition. This method offers advantages such as good yield, shorter reaction time, easy work up and recyclability of catalyst [8] (Scheme 3).

2.4. Synthesis of 1-amidoalkyl-2-napthols

Synthesis of 1-amidoalkyl-2-napthols was achieved using multi-component reaction of β-napthol, aromatic

aldehydes and acetamide in the presence of ferric hydrogensulfate under solvent free and microwave condition by Shaterian et al. 1-Amidomethyl-2-napthols can be converted into important biological drug like active 1-aminomethyl-2-napthols derivatives by amide hydrolysis [9] (Scheme 4).

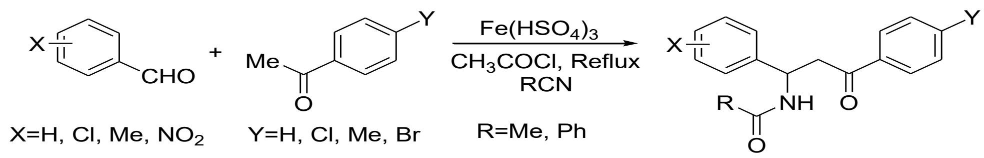

Scheme 3: Synthesis of β-amido ketones and esters

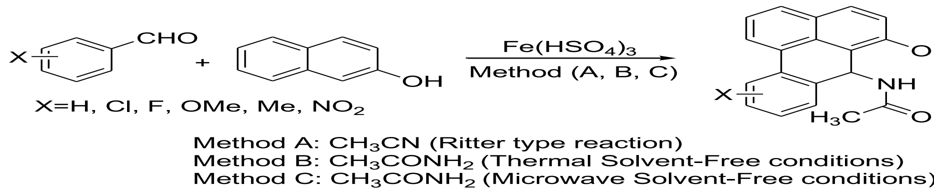

Scheme 4: Synthesis of 1-amidoalkyl-2-napthols

2.5. Synthesis of acetyl/ketal

Ferric hydrogensulfate has been used as an efficient catalyst for acetalization and ketalization of carbonyl compounds with neopentyl glycol at room temperature by Eshghi et al. Same catalyst is used for the deprotection of acetals to the corresponding carbonyls in aqueous acetone [10] (Scheme 5).

2.6. Synthesis of aryl 14H-dibenzo[a,j]xanthenes

Preparation of aryl 14*H*-dibenzo [a, j] xanthenes derivatives were achieved by Shaterian and Ghashang by condensation of β-napthols and substituted benzaldehydes under solvent free conditions using ferric hydrogensulfate at 125°C. Easy workup procedure and greener conditions are the advantages of this method [11] (Scheme 6).

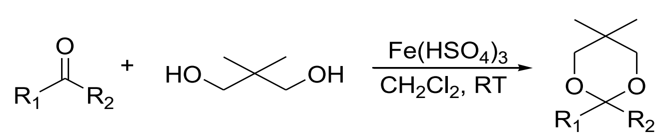

Scheme 5: Formation of acetyl/ketal

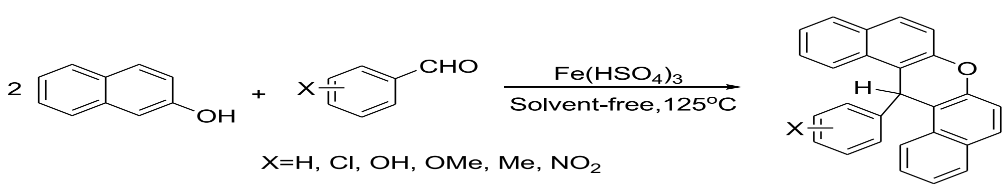

Scheme 6: Preparation of aryl 14*H*-dibenzo [a,j] xanthene derivatives

2.7. Oxidative coupling

The symmetric oxidative coupling of 2-napthol derivatives with ferric hydrogen sulfate in water and silica ferric hydrogensulfate in solvent free condition at 90°C were carried out by Eshghi et al. This reaction follows principles of green chemistry [12] (Scheme 7).

2.8. Synthesis of 1,8-dioxo-octahydroxanthenes

Shaterian et al. carried out silica ferric hydrogensulfate catalyzed synthesis of 1, 8-dioxo-octahydroxanthenes via condensation reaction between aromatic aldehydes and dimedone under solvent-free thermal and microwave irradiation as well as in aqueous media condition. The catalyst was easily separated and recycled several times without loss of reactivity [13] (Scheme 8).

2.9. Synthesis of 1H-tetrazoles and amides

Ferric hydrogensulfate catalyzed synthesis of 5-substituted 1 *H*-tetrazoles via [2+3] cycloaddition of

nitriles and sodium azide is carried out in dimethyl formamide at 120°C by Eshghi et al. Hydrolysis of nitriles to primary amines is also carried out by ferric hydrogensulfate in aqueous medium at reflux condition [14] (Scheme 9).

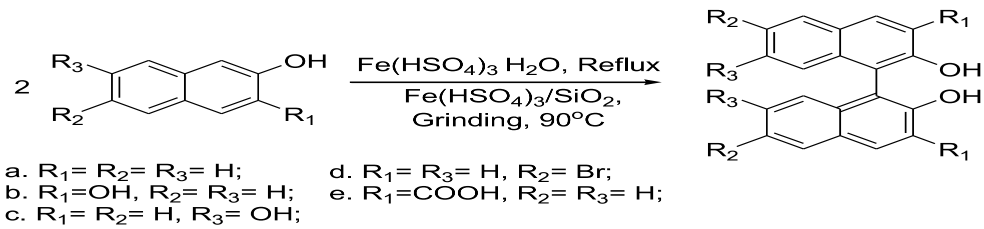

Scheme 7: Oxidative coupling of 2-napthols

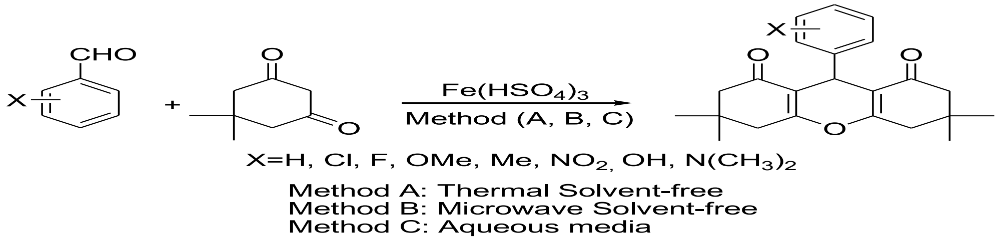

Scheme 8: Preparation of 1, 8-dioxo-octahydro-xanthene derivatives

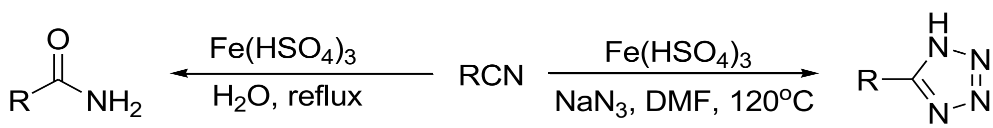

Scheme 9: Conversion of nitriles to 1*H*-tetrazoles and amides

2.10. Synthesis of 1,3-diaryl-3*H*-benzo [*f*] chromenes

Damavandi amd Sandaroos carried out the synthesis of 1, 3-diaryl-3*H*-benzo [*f*] chromenes by one pot condensation of napthols, aromatic aldehydes and acetophenones in the presence of ferric hydrogensulfate as the catalyst at reflux condition in acetonitrile [15] (Scheme 10).

2.11. Synthesis of propargylamines

Coupling reaction of phenylacetylene, aldehyde and amine derivatives in the presence of ferric hydrogensulfate is carried out by Eshghi et al. for the synthesis of propargylamines in acetonitrile at 60°C. This method provides the wide range of substrate applicability [16] (Scheme 11).

2.12. Intra-molecular cyclization

Intra-molecular cyclization of 5-alkyl-3-propargylmercapto-1, 2, 4-triazole derivatives to corresponding 6-methyl thiazolo[3,2-b][1,2,4]triazoles was performed in the presence of ferric hydrogensulfate supported on nano titanium dioxide as solid acid by Hedayati et al. in acetic acid at reflux condition [17] (Scheme 12).

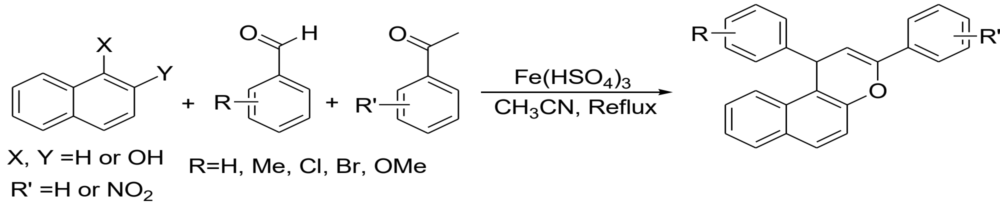

Scheme 10: Synthesis of 1, 3-diaryl-3*H*-benzo[*f*]chromene derivatives

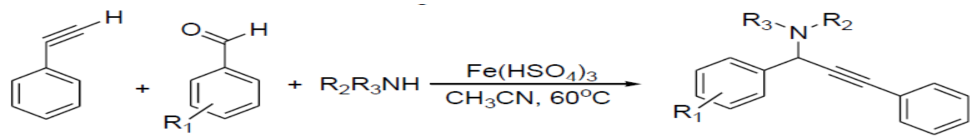

Scheme 11: Synthesis of propargylamines

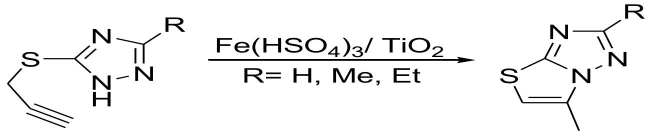

Scheme 12: Cyclization of 5-alkyl-3-propargyl-mercapto-1, 2, 4-triazoles

2.13. Synthesis of 4*H*-pyrano[3,2-*b*]pyrroles

Sandaroos and Damavandi developed a new approach for the synthesis of 4*H*-pyrano[3,2-*b*] pyrrole derivatives from condensation of 3-hydroxypyrrole, malanonitrile and various aldehydes using ferric hydrogensulfate as a catalyst in acetonitrile at reflux condition [18] (Scheme 13).

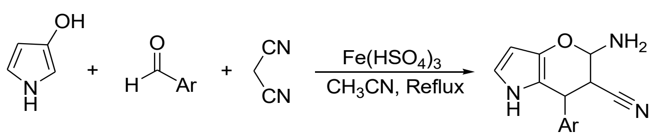

Scheme 13: Synthesis of 4*H*-pyrano [3,2-*b*] pyrrole derivatives

2.14. Synthesis of 1,8-dioxodecahydroacridines

A new magnetically separable catalyst consisting of ferric hydrogensulfate supported on silica-coated nickel ferrite nanoparticles was prepared by Khojastehnezhad et al. and used for the synthesis of 1,8-dioxodeca-hydroacridine derivatives from aromatic aldehydes, dimedone and ammonium acetate/aromatic primary amine under solvent free condition at 80°C. This catalyst is readily recovered by simple magnetic decantation and recycled several times with no significant loss of catalytic activity [19] (Scheme 14).

2.15. Cyclization of chalcones

Intramolecular cyclization of 2-aminochalcones was carried out to the corresponding 2,3-dihydroquinolin-4(1*H*)-ones using silica ferric hydrogensulfate by Eshghi et al. The catalyst is reusable without significant decrease in its activity after four times recycling [20] (Scheme 15).

2.16. Hantzsch condensation

Pandit et al. carried out the synthesis of polyhy-droquinoline derivatives via Hantzsch condensation reaction between aromatic aldehydes, dimedone, ethyl acetoacetate and ammonium acetate in the presence of catalytic amount of silica ferric hydrogen sulfate in ethanol. Catalyst can be easily recovered and reused without significant loss up to five times [21] (Scheme 16).

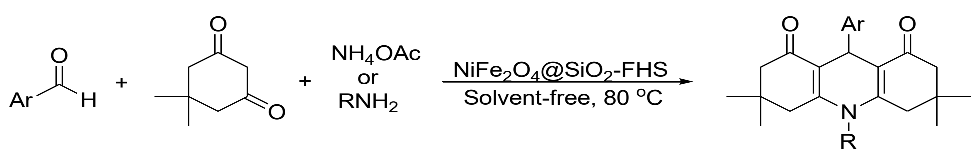

Scheme 14: Synthesis of 1,8-dioxodecahydroacridine derivatives

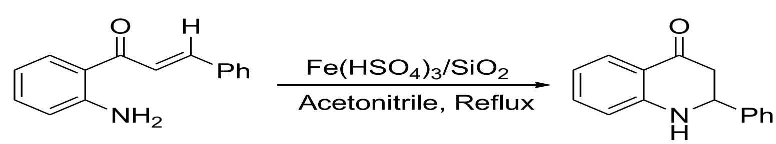

Scheme 15: Intramolecular cyclization of 2-aminochalcones

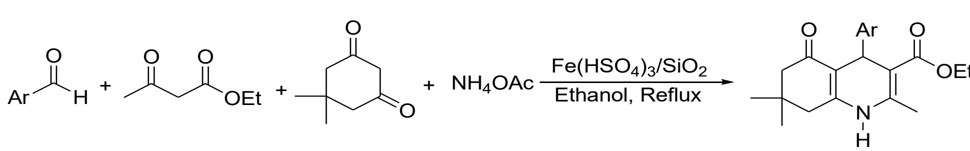

Scheme 16: Synthesis of polyhydroquinoline derivatives

2.17. Esterification and transesterification

Taufiq-Yap et al. carried out production of biodiesel by simultaneous esterification and transesterification of mixed waste vegetable oils with methanol using ferric hydrogen sulfate as a catalyst. The process is carried out at 205°C with a stirring speed of 350 rpm [22].

3. CONCLUSION

In this review, applications of ferric hydrogensulfate and silica ferric hydrogensulfate have been studied. Wide variety of compounds can be synthesized by FHS and SFHS through one or multi-component reaction It has been discussed by various examples that ferric hydrogen sulfate can be used as a catalyst in the synthesis of heterocycles by conventional, microwave irradiation, solvent free conditions and in aqueous media. From the various discussions it is concluded that FHS and SFHS are easy to handle, non toxic, efficient and reusable catalyst for various organic transformations.

4. ACKNOWLEDGEMENT

Author is highly thankful to Prof. S. S. Gholap, Principal, Arts, Commerce and Science College, Satral, for the support of this work and for providing all necessary facilities.

Conflict of Interest

The author declares no conflict of interest, financial or otherwise.

5. REFERENCES

1. Waghmare AS, Pandit SS. *J Saudi Chem Soc,* 2017; **21:**286-290.
2. Kamble VT, Kadam KR, Joshi NS, Muley DB. *Catal Commun,* 2007; **8:**498-502.
3. Kamble VT, Kadam KR, Waghmare AS, Murade VD. *Sustain Chem Pharm,* 2020; **18:**100314.
4. Curini M, Rosati O, Costantino U. *Curr Org Chem,* 2005; **8:**591-606.
5. Khan MM, Khan S, Saigal, Sahoo SC. *Chemistry Select,* 2018; **3:**1371-1380.
6. Salehi P, Khodaei MM, Zolfigol MA, Zeinoldini S. *Synth Commun,* 2003; **33:**1367-1373.
7. Eshghi H. *J Chinese Chem Soc,* 2006; **53:**987-990.
8. Shaterian HR, Yarahmadi H, Ghashang M. *Arkivoc,* 2007; **XVI:**298-313.
9. Shaterian HR, Yarahmadi H, Ghashang M. *Bioorganic Med Chem Lett,* 2008; **18:**788-792.
10. Eshghi H, Rahimizadeh M, Saberi S. *Catal Commun,* 2008; **9:**2460-2466.
11. Shaterian HR Ghashang M. *J Braz Chem Soc,* 2008; **19:**1053-1058.
12. Eshghi H, Bakavoli M, Moradi H. *Chinese Chem Lett,* 2009; **20:**663-667.
13. Shaterian HR, Hosseinian A, Ghashang M. *Turkish J Chem,* 2009; **33:**233-240.
14. Eshghi H, Seyedi SM, Zarei ER. *ISRN Org Chem,* 2011; **195850:**1-5.
15. Damavandi S, Sandaroos R. *J Adv Sci Res*, 2011; **2:**73-76.
16. Abdel A, El MS, Abdelhamid AO. *Eur J Chem,* 2012; **3:**455-460.
17. Bakavoli M, Hedayati VR, Heravi MM, DavoodniA A, Eshghi H. *Chem Sci Trans,* 2012; **1:**341-346.
18. Sandaroos R, Damavandi S. *J Chem Sci,* 2012; **124:**893-899.
19. Khojastehnezhad A, Rahimizadeh M, Eshghi H, Moeinpour F, Bakavoli M. *Chinese J Catal,* 2014; **35:**376-382.
20. Eshghi H, Rahimizadeh M, Mousavi SM. *Iran J Catal,* 2014; **4:**235-239.
21. Waghmare A, Patil T, Kadam K, Pandit S. *Iran J Catal,* 2015; **5:**1-8.
22. Alhassan FH, Yunus R, Rashid U, Sirat K, Islam A, Lee HV, Taufiq-Yap YH. *App Catal A,* 2013; **456:**182-187.

A STUDY OF RESEARCH SUPPORT SERVICES IN PRAVARA INSTITUTE OF RESEARCH AND EDUCATION IN NATURAL AND SOCIAL SCIENCE (PIRENS) LONI (BK) TAL-RAHATA DIST-AHMED NAGAR"

Dr. ANIL B. PAWAR

Librarian, Arts Science and Commerce College , Kolhar Tal- Rahata
Dist- Ahmednagar state- Maharashtra, Pincode-413710, India.

Abstract:-

The focus of academic libraries is to support teaching, learning and research in their research centre institutions. Academic libraries support research by providing research collections, services, resources and research support services this research support services facilities needs and important for researchers because in national and international level research Libraries Plays a central role in research and Digital services has changed the relationship between researchers and libraries Procures research material (journals, books etc) and facilitates easy access and finding of research material. Provides and promotes access to external research material. Assists with research tasks particularly in finding hard to get resources and information gathering and Provides information and advice –online and face-to-face on topics such as publishing your work, without copyright, open access, citations. Libraries offer space for students to learn and provide excellent environment for research. Libraries have staff that can help students in locating the information that a researcher might need. If all research libraries provides above national and international level quality research support services to research then outcome of research will be total quality and useful to national and international level for industrial and social sector.

This study examined academic libraries research support services and to know which National and international level research support services such as online and offline support services provides to researchers , Initiatives taken for researcher support , Provision of research support staff for research support for technical issue , reference management tools awareness, plagiarism awareness, Citation style awareness , available e resources awareness ,search strategy awareness available and given services are as per researcher needs in the paper we should know the quality of services given by Pravara Institute of Research and Education in Natural and Social Science (PIRENS) Loni Tal- Rahata, Dist-Ahmednagar. In finding PIRENS loni institute gives quality services to researcher as per researchers need but There should be need to provide Plagiarism check, research advisory desk services to researcher for quality library sources and services for 100% use from users . The study recommends the managements to increased Library Orientation for Maximum use and provides Plagiarism software.

Keywords: Information Sources, Research Support Services,

Introduction:

Libraries are built and maintained to provide information resources for a specific and defined community. The main purpose of this study was to improve the library services and satisfy researcher. Pravara Institute of Research and Education in Natural and Social Science

(PIRENS) is management Institute Located in Loni Tal- Rahata , Dist-Ahmednagar established in 1993 affiliated to Savitribai Phule Pune university ,Pune to promote teaching and research activities .Library 0f (PIRENS) was established in 1993 library has a well Wi-Fi system along with sufficient Central number computers for free access and has their separate Departmental libraries. The PIRENS Library has resources more than 30038 books, 34 journals and 33 PhD theses in 2012 PIRENS established Research centre to undertake Fundamental, applied and Adaptive Research in Rural Development

RESEARCH SUPPORT SERVICES -:

AccordingSharma, (2005) the values and services supported by libraries for centuries will continue. These include ownership, assistance to users, and of some collection, access to others, the originations of resources and assistance to users , including response to specific information need and questions , information guidance and formal instruction. These services call for the capabilities of an array of professionals.

Researcher:-Researcher mean a persons who doing the research i.e. to find out new thing or phenomenon having designation like Assistant Professor, Associate Professor ,Professor ,research scientist and a registered Ph. D students

Objectives of the Study:

- To examine the research support services provided by the central Library.
- To find out given Research support services are quality and sufficient as per given Norms
- To find out defects and suggest some remedies

Methodology

The study is based on the primary data collected from the librarian of Pravara Institute of Research and Education in Natural and Social Science (PIRENS) Loni Tal- Rahata Dist-Ahmednagar.

Review of Literature-

The review of literature is so much required as it guides the researcher in the correct path of his journey. To say in simple words, it is a stepping stone for the process of research. The main purpose of review of literature would be to avoid duplication of research. Chaube Ajay and Manglik Deepak (2017) "Use of Library Facilities and Resources by Research Scholar at Guru Ghasidas University, Bilaspur, Chhattisgarh: A case study"in his research researcher explain availability of library services and use of provided services by researcher in university library Krishnamurthy P and Muthusamy c(2018) "Information Access by Research Scholars in R.M.K. Engineering College Library: A Study" in this research researcher explain which information access by researcher in R.M.K. Engineering College Library."**Gowda and Shivalingaiah, (2009)** in his study entitled " Awareness Use of Library Facilities and Services by the Research Scholars in Universities in Karnataka: An Analytical Study".

Data Analysis-:

The study was carried out to the questionnaire from Pravara Institute of Research and Education in Natural and Social Science (PIRENS) Loni Tal-Rahata Dist-Ahmednagar.

Que No -1 which of the following services and facilities provide to the Researchers from your library?

Table No- 1

Sr.No	Services and facilities	Yes	No
1)	Referral service	Yes	
2)	Internet Section/Internet Browsing	Yes	
3)	CAS & SDI services	Yes	
4)	Wi-fi facility	Yes	
5)	Indexing and Abstracting Services		No
6)	Printing/Scanning	Yes	
7)	Reprographic service	Yes	
8)	New arrivals	Yes	
9)	Reference service	Yes	
10)	Audio video aids	Yes	
11)	Library Portal/Website	Yes	
12)	Research carrels (separate space for Researchers)	Yes	

The table No. 1 shows that Referral Service Internet Browsing, CAS and SDI Service Reprography, Printing , Reference & library Portal Service all above services & facilities Provided to research except Indexing and Abstracting service. It is observed that mostly services and facilities provide to the Researchers.

Que.No.2 which online resources facility ready by you for research support.

Table No 2

Sr. No	Ready online resources facility	Yes	No
1	Access to HEC digital library		No
2	Access to online databases other than HEC digital library	Yes	
3	Access to E-Books collection	Yes	
4	Online research support tutorials	Yes	
5	Wi-Fi connectivity	Yes	
6	Online Public Access Catalogue	Yes	
7	Provision of Subscribed e-journals	Yes	

The table No. 2 shows that for research support Online resources provision planed by Library i.e. Access to online database other than HEC digital library, access to eBooks collection, Online tutorial, Wi-Fi Connectivity, OPAC and Subscribed e Journals, except Access to HEC digital Library . It is observed that Library has various online resources facilities.

Que.No.3 which printed resources facility ready by you for research support.

Table No 3

Sr. No	Initiatives taken	Yes	No
1	Printed newspapers	Yes	
2	Access to public and private sectors research reports	Yes	
3	Indexes and abstracts for researchers		No
4	Access to reference books	Yes	
5	Access to subscribed printed journals	Yes	
6	Manuals for research guidance	Yes	
7	Research pamphlet and brochures	Yes	

The table No. 3 shows that for research support Online resources provision planed by Library i.e. Access to online database other than HEC digital library, access to eBooks collection, Online tutorial, Wi-Fi Connectivity, OPAC and Subscribed e Journals, except Access to HEC digital Library . It is observed that Library has provided various online resources facilities.

Que.No.4 which support Provision of research support staff in the library for assistance of researchers.

The table No. 4 shows that Provision of research support staff in the library for assistance of researchers is provided as Shelves reading and

Table 4.

Sr. No	Provision of research support staff	Yes	No
1.	Shelves reading and management services	Yes	
2.	Library attendants are working as supporting	Yes	
3.	Reprographic and binding service	Yes	
4.	Allocation of professional staff to answer research queries		No
5.	Computer assistant is on duty as per routine working day		No
6.	Allocation of library assistants to support search facilities	Yes	
7.	Provision of helpdesk for reference services	Yes	

management services, Library attendants are working as supporting, Reprographic and binding service, Allocation of library assistants to support search facilities, Provision of helpdesk for reference services except Allocation of professional staff to answer research queries, Computer assistant is on duty as per routine working day. It is observed that Library has provided research support stafffor assistance of researchers.

Que.No.5 In orientation which e-resources Information or e resources use explains by you for research work?

Table 5.

Sr.No	Initiatives taken	Yes	No
1	e-books	Yes	
2	e-journals	Yes	
3	Google search	Yes	
4	Research gate	Yes	
5	Web OPAC	Yes	
6	Shodhganga database	Yes	
7	Institutional Repositories	Yes	
8	Academic, research and government websites	Yes	
9	Indian National Digital Library(NDL)	Yes	
10	Various free e resources sites	Yes	

The table No. 5 shows thatin orientation for researcher Librarian oriented e resources information about e books, e journals, Google search, Web OPAC, Institutional Repositories, Academic research and government websites, various free e resources., It is observed that in orientation Librarian has explain all e resources information and techniques to researcher,

Que.No.6. Have you suggested a reference management tools for researcher?

Table 6

Sr.No	Initiatives taken	Yes	No
1	EndNote		No
2	EasyBib.com		No
3	CiteULike		No
4	RefWorks		No
5	Mendeley	Yes	
6	Zotero	Yes	

The table No. 6shows that Librarian suggested only Mendeley and Zotero reference management software tools for researcher except EndNote, EasyBib.com, CiteUlike, Refworks etc.

Que.No.7. which of the initiatives are taken by you as a librarian in teaching, learning and research?

Table 7

Sr. No	Initiatives taken	Yes	No
1.	Provide reference materials	Yes	
2.	Publication ethics	Yes	
3.	OPAC, Databases search	Yes	
4.	Literature Search	Yes	
5.	New Arrivals alerts	Yes	
6.	CAS and SDI Services	Yes	
7.	Research advisory desk		No
8.	Plagiarism check		No
9.	Reference citation styles	Yes	
10.	Reference management tools	Yes	

11.	Copyright Awareness	Yes	
12.	Information Searching strategies	Yes	
13.	Use of e-resources	Yes	
14.	Library Orientations	Yes	
15.	Research support training	Yes	
16.	Discussion activities for researchers	Yes	
17.	Trainings of data analysis software	Yes	
18.	Reference and citation trainings	Yes	
19.	Avoiding plagiarism techniques	Yes	

The table No. 7 shows that librarian has taken initiatives in teaching, learning and researchi.e

Provide reference materials, Publication ethics, OPAC, Databases search, Literature Search, Reference citation styles, Copyright Awareness, Discussion activities for researchers, Avoiding plagiarism techniques, Reference and citation trainings, Use of e-resources etc. Except Research advisory desk, Plagiarism checks. It is observed that in teaching, learning and researchLibrarian has taken initiatives in all needed fields.

Que.No.8. You have suggested reference management/citation style ?

Table 8

Sr. No	Reference management/citation	Yes	No
1.	MLA	Yes	
2.	APA	Yes	
3.	Harward		No
4.	Nature		No
5.	Bib Text		No
6.	Chicago		No
7.	AMS		No
8.	Bluebook		No
9.	AMA		No

The table No. 8 shows that Librarian Suggested Only MLA and APA reference management/citation style for citation and Bibliography in research center as per subject rules .It is observed that Librarian gives awareness reference management/citation style by orientation.

Que.No.9. Which Challenges and difficulties faced for provide quality Services to Researchers by you working in the library?

Table 8

Sr. No	challenges and difficulties	Yes	No
1.	Insufficient space		No
2.	Lack of skilled staff		No
3.	Lack of standard library software		No
4.	Lack of financial resources		No
5.	Insufficient staff/manpower		No
6.	Lack of electricity supply		No
7.	Lack of ICT equipment		No
8.	Lack of quality study material		No

The table No. 9 shows that no any Challenges and difficulties faced for provide quality Services to Researchers by you working in the library.It is observed that Library is equipped with quality LMS software, electricity supply, ICT equipment, quality study material, skilled staff, and Full space.

Recommendations and future work:

While doing A study of research support services in Pravara Institute of Research and Education in Natural and Social Science (PIRENS) Loni (Bk) Dist-Ahmednagarsome suggestions and recommendations for improving the situation are made:

- There should be need to provide Plagiarism check, research advisory desk services to researcher for quality library sources and services for 100% use from users.

- The study recommends the managements to increased Library Orientation for Maximum use and provides Plagiarism software.

Conclusion

The main purpose of this survey is to find out status of quality of research support services of Pravara Institute of Research and Education in Natural and Social Science (PIRENS) Loni (Bk) Dist- A study . PIRENS institute provides all needed and important quality research support services to researcher also this study helps to understand the problems and difficulties of Libraries to provide quality research support services to researcher and also know the difficulties and problems of libraries after this survey the managements to provide Plagiarism check, research advisory desk services to researcher for quality library sources and services for 100% use from users.

References

1. Kothari, C.R., and (2004) *Research Methodology: Methods and Techniques* 2nd .New Delhi: New Age International publishers.2-3
2. Choukhande, . G., & Kumar, P. S. G. (2004). Analytical study of information needs and use patterns off faculty members and research scholars of Amravati University. *ILA Bulletin, 40(3),*
3. Kayongo, J., & Helm, C. (2010). Graduate students and the library: A survey of research practices and library use at the University of Notre Dame. *Reference & User Services Quarterly, 49(4),*
4. Sami, Lalitha K; and Iffat, Rabia (2009) "Use of Electronic Information Services in Research Libraries", *SRELS Journal of Information Management, Vol. 46*, No. 1 PP. 43-50.
5. https://www.pirens.in/mission.html date July 21, 2021
6. www.aicte.ernet.
7. Krishnamoorthy P and Muthusamy c(2018) "Information Access by Research Scholars in R.M.K. Engineering College Library: A Study" *Indian Journal of Information Sources and Services Vol-8 No.1 PP.69-72*
8. Chaube Ajay and Manglik Deepak (2017) "Use of Library Facilities and Resources by Research Scholar at Guru Ghasidas University, Bilaspur, Chhattisgarh: A case study"*International Journal of Library and Information Studies VOl-7N0-2 Pp-1-10.*
9. Saikrishna A.,Role of Libraries in Research, PPT
10. Pawar, A. B. A study of information sources and services of pharmacy college libraries affiliated to Pune University in Maharashtra.

||

(12)

Impact Factor-8575 (SJIF) **ISSN-2278-9308**

ISSUE No - (CCCLXXIII) 373-A November-2022

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Vidharbha Youth Welfare Society, Amravati's

INDIRABAI MEGHE MAHILA MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI

AND

AADHAR SOCIAL RESEARCH, DEVELOPMENT AND TRAINING INSTITUTE, AMRAVATI

ORGANIZE

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE

ON

WOMEN'S CONTRIBUTION TO MODERN INDIAN SOCIETY

Date : 7th of November, 2022

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Leena Kandlkar
Principal
Indirabai Meghe Mahila Mahavidyalaya. Amravati. Maharashtra

Editor
Prof. Dr. Punam Choudhary
Convener
Indirabai Meghe Mahila Mahavidyalaya. Amravati. Maharashtra

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com* Aadhar Publications

53	स्त्री मताधिकार : इतिहास आणि वास्तव — शशिकांत सर्जेराव माघाडे	223
54	इंदिरा गांधी यांचे बँकांचे राष्ट्रीयीकरण धोरण:एक अभ्यास — डॉ.मारोती किशनराव जाधव	228
55	ग्रामीण साहित्य आणि स्त्रीजीवन — प्रा.डॉ.सविता मा.पवार	231
56	महिलाएं और स्वास्थ्य — डॉ.प्रविणकुमार अ. मोहोड	238
57	महिलाओं के अधिकार और कानून — सोनाली रमेश खांडेकर	244
58	ग्रामीण महिलांची आरोग्य विषयक समस्यांच्या संदर्भातील जागरूकतेचा अभ्यास : विशेष संदर्भ बाळापूर तालुका — डॉ. अल्पना देवकर	249
59	भारतीय राजकारणात महिलांचे योगदान : एक दृष्टिक्षेप — प्रा. डॉ. संजय काळे	256
60	महिला नेतृत्वाची राजकीय वाटचाल — डॉ. माया एस.वाटाणे	260
61	आधुनिक स्त्री समस्या व उपाय — प्रा.लतिका हिरालाल पंडूरे	265
62	कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव झालेल्या स्त्रियांच्या शारीरिक आरोग्यावर झालेल्या परिणामांचा आढावात्मक अभ्यास — प्रा. अरूणा वसंतराव तसरे , प्रा. डॉ. एस. डी. वाकोडे	269

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 373 A (CCCLXXIII)

ISSN : 2278-9308
November, 2022

आधुनिक स्त्री समस्या व उपाय

प्रा.लतिका हिरालाल पंडुरे
कला–वाणीज्य व विज्ञान महाविद्यालय,सात्रळ तालुका– राहुरी ,
जिल्हा– अहमदनगर

प्रस्तावना प्राचीन आदिम समाज हा मातृसत्ताक होता परंतु काळ बदलत गेला व स्त्री ही आपल्या उतरंडीत गेली भारतातही स्त्रियांच्या बाबतीमध्ये परस्पर विरोधी वातावरण दिसतं जिची शक्ती दुर्गा देवी म्हणून पूजा केली जाते तिलाच न स्त्री स्वातंत्र्य अहर्थ असे म्हणून म्हणतो म्हणजे स्त्री ही कधी स्वतंत्र राहू शकत नाही ती स्वतःचे संरक्षण करू शकत नाही तिला कायम पुरुषांच्या छत्रछायेखाली राहण भाग आहे असं म्हटलं जातं बालपणी पिता तरुणपणी पती आणि वृद्धापकाळात मुलांच्या संरक्षणाची तिला गरज असते असं म्हटलं जातं

संशोधन पद्धती:विश्लेषणात्मक **पद्धती**

विश्लेषण:प्राचीन समाजामध्ये स्त्रियांना दुय्यम स्थान असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते परक्याचे धन तिला म्हटले जाते बालविवाह वैधव्य बहुपत्नी विवाह यामुळे स्त्रियांवर अन्याय होतो त्यांचे शोषण होते सार्वजनिक जीवनात त्यांना सहभागी होता येत नाही भारतातही स्त्रियांची भूमिका त्यांचे शोषण त्यांचे न्याय अधिकार यावर आधारित चळवळी व संघटना उभ्या राहिल्या स्वातंर्त्यपूर्व काळामध्ये राजा राम मोहन राय ईश्वरचंद्र विद्यासागर रमाबाई रानडे सावित्रीबाई फुले महात्मा ज्योतिबा फुले महर्षी कर्वे इत्यादी समाज सुधारकांनी स्त्रियांचे अन्याय दूर करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यामुळे त्या काळातील सतीबंदीचा कायदा झाला विधवा पुनर्विवाह आला कायदेशीर मान्यता मिळाली स्त्रीभ्रूणहत्या प्रतिबंधक कायदा करण्यात आला आंतरजमातीय विवाह मान्यता मिळाली संमती वयामध्ये वाढीसाठी कायदा करण्यात आला भारत महिला परिषद ऑल इंडिया वुमन्स कॉन्फरन्स नॅशनल कौन्सिल ऑफ विमेन फॉर इंडिया या संघटित चळवळींनी स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार बालविवाह प्रतिबंधक कायदा मर्यादित प्रमाणात मालमत्तेचा हक्क यांसारखे महत्त्वपूर्ण बदल करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली

भारताला स्वातंर्त्य मिळाल्यानंतर संविधानात स्त्रियांचे हक्क व अधिकार यांना योग्य न्याय देण्याचा प्रयत्न झाला असे असले तरी त्याची अंमलबजावणी करण्यात अपयश येत होते स्त्रियांना अकुशल कामगारात गल्ली जात होती व त्यांच्या श्रमाला किंमत नव्हती जात असो की धर्म समाज असो की कुटुंब कुठेही स्त्रियांना स्थान नव्हते आजही रूढी परंपरा धार्मिक कायदे कौटुंबिक हिंसा हुडाबळी बलात्कार घराबाहेर पडून काम करणाऱ्या स्त्रियांना विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते या समस्या समजून घेऊन त्यावर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे

समस्या

- कुटुंबातला हिंसाचार:

मुलगी आहे म्हणून ती नकोशी होते तिला शिक्षणाचे दरवाजे बंद होतात तिच्या आरोग्याची काळजी घेतली जात नाही तिला मनासारखं शिक्षण घेण्याचाही अधिकार नसतो घर कामांमध्ये तिची मदत घेतली जाते लहान भावंडांना सांभाळणे घरातली छोटी मोठी कामे करणे याच तिचा वेळ निघून जातो व तिला अभ्यासासाठी शाळेत जाण्यासाठी वेळ मिळत नाही व घरच्यांनाही तिच्या शैक्षणिक नुकसानीची परवा नसते

स्त्री भ्रूणहत्या:आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने गर्भातच लिंग ओळखले जाते व ते भरून मुलीचे असेल तर ते जन्माला येण्याआधीच खुडून टाकले जाते. स्त्री ही आईच्या गर्भातही सुरक्षित राहिलेली नाही घराण्याला वारस हवा ह्या हव्याचा पोटी मुलगाच हवा म्हातारपणाची काठी हवी ह्या वंशा वंशाला दिवा हवा मुलगी हे सुद्धा तुमच्या घराण्याचं नाव उज्वल करू शकते म्हातारपणीचा

ISSN : 2278-9308
November, 2022

आधार होऊ शकते अशी मानसिकता मुलीच्या आई–वडिलांची नसते व त्यातून मुलीला जन्म देण्याची त्यांची मानसिकता बनते

हुंडा:बाहेरून सोने भौतिक गरजा पुरविण्याच्या नावाखाली पैसे आणण्यासाठी स्त्रियांवर दबाव टाकला जातो मागण्या पूर्ण झाल्या नाही तर मारहाण करणे घराबाहेर काढणे तिचा शारीरिक मानसिक छळ करणे असे प्रकार केले जातात

ऑनर किलिंग:ही समस्या पूर्वीच्या काळातही होती आताच्या काळात तिला वेगळं नाव मिळाला आहे मुलीने जातीबाहेर समाजाबाहेर धर्माच्या बाहेर जर लग्न केलं तर तिला जिवंत मारण्यासाठी तिच्या घरचेच लोक पुढाकार घेतात मुलीने आपले न ऐकता स्वत:च्या मर्जीने विवाह केला हे त्यांना सहन होत नाही व स्वत:चा मोठेपणा समाजामध्ये आपलं नाव हवं जे नाव त्या मुलीने खराब केलं तिलाच नाहीसं करून टाकावा ही पद्धत समाजात मोठ्य प्रमाणात दिसून येते

महिलेचं कुटुंबातील स्थान कुटुंब पद्धतीत स्त्रीला नगण्य स्थान आहे भारतात आणि जगातही स्त्रीला दुय्यमत्व दिलेलं आढळून येतं कुटुंबाचे प्रमुख असतो कुटुंबाचे निर्णय तोच घेतो त्याने सांगितले तसे सर्वांना राहावे लागते मुलीला लग्नानंतर मुलाच्या घरी जावे लागते वडिलांनी ठरविलेल्या मुलाशी विवाह करावा लागतो यात मुलीच्या पसंती इच्छा विचारात घेतलेली नसते

स्त्री आरोग्याकडे दुर्लक्ष मुलांच्या शारीरिक विकासाकडे लक्ष दिल्या जातात मुलींना पोषक आहाराची गरज असताना सुद्धा ते अपुरे दिले जाते त्यामुळे त्यांच्या शारीरिक विकासात बाधा निर्माण होते मुली कुपोषणाच्या बळी पडतात स्त्रियांना गर्भारपण बाळंतपणाला सामोरे जावे लागते तेव्हा आहाराकडे लक्ष दिले नाही तर त्याचे दुष्परिणाम त्या स्त्रीच्या आरोग्यावर होतात कुपोषण गर्भाशयाचे आजार रक्तालपता रक्ताची कमी गरोदरपण मेनपोज गर्भाशयाचे कॅन्सर यांसारख्या शारीरिक आरोग्याच्या समस्या स्त्रियांना होतात कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया ही स्त्रियांची अवघड असते व गुंतागुंतीची असते तरीही स्त्रीलाच ह्या बाबतीमध्ये पुढाकार घ्यावा लागतो

श्रम,घरकाम करणे गृहिणीचे कर्तव्य ठरविले गेले स्वयंपाक दोन्ही भांडी केर काढणं घराची स्वच्छता मुलांचा सांभाळ इत्यादी घरातील कामे स्त्रियांनीच करावी असा अलिखित नियम आहे हे करूनही नंतर शेत असेल तर शेतावर जाणे शेतात कष्ट करणे, नोकरी असेल तर नोकरीवर जाणे ही सर्व कामे करताना तिची दमछाक होते तिची बरीचशी शक्ती नष्ट होते
घरातली व बाहेरची असे दोन्ही ठिकाणी कामाचा ताण तिच्यावर पडतो त्यामुळे तिचे शारीरिक त्रास वाढतात व त्यातूनच पाठ दुखी कंबर दुखी सारखे आजार तिला होतात

- **समाजातला हिंसाचार:**

घरातली स्त्री जेव्हा कामानिमित्त घराबाहेर पडते तेव्हा तिच्या सुरक्षिततेची शाश्वती नसते समाजातील छेडछाडीचे प्रकरण विनयभंग बलात्कार इत्यादी समस्यांना तोंड द्यावे लागते लहान मुलगी ते प्रौढ स्त्री कोणीही यातून सुटलेले नाही सर्वांनाच कमी अधिक प्रमाणात या समस्यांना तोंड द्यावं लागतं. स्त्री अत्याचाराची घटना घडून गेल्यानंतर समाजात त्याचे पडसाद उमटतात तात्पुरती उपाययोजना केली जाते ती पुरेशी नसते अगदी तीन वर्षाची मुलगी असो की ४३ वर्षाची खासदार फोगट सारखी कोणीही यातून सुटलेला नाही समाजामध्ये स्त्री विषयी हिंसाचाराच्या घटनांमध्ये निर्भया प्रकरण असो किंवा जळीत कान असो वेगवेगळ्या मार्गांनी स्त्रियांना त्रास दिला जातो त्या हिंसाचाराच्या बळी ठरतात त्यामध्ये वयाची किंवा गरीब श्रीमंत शहरी ग्रामीण असा कोणताही भेदभाव नाही

एकतर्फी प्रेमातून स्त्रीचा मुलीचा पाठलाग करणे शेरेबाजी करणे त्या स्त्रीने किंवा मुलीने हे मान्य केले नाही तर तिच्यावर हल्ला करणे ॲसिड फेकून तिला विद्रूप करणे चाकूने जखमी करणे इतकेच नाही तर जिवंत जाळण्याच्या घटना सुद्धा सर्रास घडताना दिसतात यामागे पुरुषाची विकृती दिसून येते. स्त्री हे दुय्यम आहे भोगवस्तू आहे तिच्यावर मालकी हक्क गाजविण्याच्या भूमिकेतून स्त्रीवर अन्याय अत्याचार केले जातात व स्त्री ही घराबाहेर असुरक्षित राहते

सामाजिक हिंसाचारामध्ये लव जिहाद नावाची नवीन समस्या आता दिसून येत आहे अल्पवयीन मुलींना फुस लावून पळवणे त्यांच्यावर अत्यर्थ अत्याचार करणे त्यांचे धर्मांतर करणे व सक्तीने वेश्याव्यवसाय करण्यास भाग पाडणे असे प्रकार घडत आहेत झारखंडमध्ये अलीकडेच एका

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 373 A (CCCLXXIII)
ISSN : 2278-9308
November, 2022

तरुणाने विद्यार्थिनीला पेट्रोल टाकून जाळलं तर दिल्लीत एका विद्यार्थिनीवर गोळीबार झाला संगम विहार च्या वीर सिंग की कुठे भागात आली नावाच्या किशोरवयीन मुलाने नैना मिश्रा या अकरावीच्या विद्यार्थ्यांवर विद्यार्थिनीवर भर दिवसा गोळीबार केला मुली घरी व बाहेरही सुरक्षित राहिल्या नाहीत

- उपाय योजना:

  अशा सर्व कठीण परिस्थितीत स्त्रियांनी आपले मनोबल टिकवून ठेवण्यासाठी शारीरिक व मासिक दृष्ट्या खंबीर असले पाहिजे आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडली पाहिजे. शिक्षण घेऊन स्वावलंबी बनले पाहिजे

वेगवेगळे महिला गट स्थापन करून समाजात महिलांविरोधी होणारे अन्याय अत्याचाराविरुद्ध आवाज उठवायला हवा

स्त्रियांसाठीचे कायद्याची कडक अंमलबजावणी झाली पाहिजे समाजानेही गुन्हेगारांना शासन करण्यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे गुन्हेगाराला त्वरित शासन करण्याचा आग्रह धरला पाहिजे. स्त्रीवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध जनजागृती

विवाहप्रसंगी हुंडा देणे व घेणे हा गुन्हा आहे तरीही ही प्रथा समाजात अजूनही अस्तित्वात आहे शाळा महाविद्यालयाच्या ठिकाणी विद्यार्थ्यांमध्ये या विषयावर जनजागृती करणारे कार्यक्रम आयोजित करायला हवेत

पालकांनीही मुलीला शिकवून लग्न करून देण्यापेक्षा ती स्वावलंबी कशी होईल या गोष्टीकडे लक्ष दिले पाहिजे शासनही मुलींसाठी मोफत शिक्षण उपलब्ध करून देते त्याचा फायदा पालकांनी आपल्या मुलींना करून दिला पाहिजे

माहेरच्या व सासरच्या मालमत्तेमध्ये स्त्रियांना हक्क द्यायला हवा जेणेकरून त्यांचा मानसन्मान टिकून राहील आत्मसन्मान टिकून राहील व संकट समय तिला

मुलींची भ्रूण तपासणी करणारा कायदा अस्तित्वात असला तरीही कृपया पद्धतीने गर्भलिंग तपासणी होते व त्यातील स्त्री भ्रूण हत्या उघडकीस येते कायद्याची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे

विधवांचा घटस्फोटीत यांचे एकल जिने हे त्यांचे कर्म भोग नाही त्यांना पुनर्विवाहासाठी समाजाकडून पावले उचलणे गरजेचे आहे

महिलांना राजकारणात नोकरीत आरक्षण असले तरी त्यांची कडक अंमलबजावणी होत नाही एखाद्या गावात महिला सरपंच असली तर तिचा पती कारभार पाहत असतो पत्नीने कारभारामध्ये हस्तक्षेप केल्यास त्याच्यापुरुषी अहंकाराला ठेस पोहोचते गावकऱ्यांनी हे ह्या गोष्टीला विरोध केला पाहिजे पुरुषी पोकळ अहंकाराला थारा दिला नाही पाहिजे महिलांना त्यांना दिलेला कारभार त्यांनी स्वतः करण्यासाठी प्रोत्साहित केले पाहिजे

मुलगा आणि मुलगी एक समान मानले पाहिजे त्या दृष्टीने समाजात जनजागृती व्हायला हवी मुलगा हाजर वंशाचा दिवा असेल तर मुलगी ही सुद्धा मात्यापित्याचाच अंश आहे ही गोष्ट मुलींच्या पालकांनी समजून घेतली पाहिजे मुलींचे पालक असलेल्या जोडप्याचं समाजाने कौतुक केल पाहिजे मुलगा वंशाचा दिवा आहे म्हातारपणीची काठी आहे असे म्हणून त्यांचं मनोबल कमी करण्याचं काम समाजाने करू नये त्यामुळे फक्त आपल्याला फक्त मुलीच आहेत असं नेऊन घडलं त्यांच्या मनात निर्माण होऊन त्यांना मुली नकोशा होणार नाहीत

महाराष्ट्र शासनाने ही १९९४ मध्ये पहिले महिला धोरण जाहीर केले त्यात काल सुसंग बदल करत २००१ मध्ये दुसरे तर २०१४ मध्ये तिसरी महिला धोरण निश्चित केले होते या सर्व धोरणांमध्ये प्रामुख्याने स्त्रियांवरील होणारे अत्याचार हिंसा स्त्री विषयक कायदे स्त्रियांच्या आर्थिक दर्जात सुधारणा स्त्रियांच्या सन्मानासाठी प्रसारमाध्यमांची भूमिका स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानून योजनांची निश्चिती सहायता स्वयंसहायता बचत गटांचा विकास मुद्रा योजना यांचा प्रामुख्याने विचार केला जातो शासकीय आणि शासकीय यंत्रणांमध्ये स्त्रियांना नोकरीत ३० टक्के आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था पन्नास टक्के आरक्षण मिळते महिला आर्थिक विकास

महामंडळाच्या माध्यमातून महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाच्या माध्यमातून स्त्रियांना शिक्षण प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध होतात या सगळ्यांचा फायदा स्त्रियांनी स्वत:च्या विकासासाठी करून घ्यायला हवा

गृहीतके:

१.शिक्षकांचे हक्क घरात मुले आणि मुली असतील तर मुलाच्या शिक्षणाकडे जाणीवपूर्वक लक्ष दिलं जातं मुलाला शिक्षणाच्या सोयी सुविधा पुरविल्या जातात व मुलीला शिक्षणाबरोबरच घर कामातही गुंतवले जाते मुलगा मुलगी मतभेद भेद पाळणे

२.गृहीतके महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत बलवान बनविणे असे नाही तर महिलांना त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म क्षमता व परंपरा यांच्यासह समाधीने वागविणे होय

३.दोन स्त्रियांचे मनुष्यबळ विकसित करून स्त्री शक्तीचे आरोग्य शिक्षण संस्कार व स्वावलंबन केले तर देश विकसित होण्याला महिला सबलीकरण महत्त्वाचे ठरेल

४.स्त्री जात ही संपूर्ण मानव जातीत स्त्रियांचा अर्धा वाटा आहे देशाच्या विकासासाठी स्त्रीशक्ती महत्त्वाची आहे

निष्कर्ष:

१.त्यांच्या क्षमतांची जाणीव करून वैयक्तिक स्वातंर्त्य व निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळायला हवा.

२.महिला ह्या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे त्यामुळे ही शक्ती सुदृढ व सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे.

३.महिला सबलीकरण करताना महिलांच्या अधिकारावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्तींचा नाश करणे गरजेचे आहे

४.स्त्री—पुरुष असा भेद न पाळता समानता प्रस्थापित करणे महिलांना शारीरिक मानसिक सामाजिक व आर्थिक स्वरूपात सशक्त बनवणे ही समाजाची जबाबदारी आहे

संदर्भ साधने

महाराष्ट्र टाइम्स:११ ऑक्टोबर २०१६
मराठी विश्वकोश
दिव्य मराठी
लोकसत्ता:व्यक्त

October 2021 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue 277 (B)

Multidisciplinary Issue

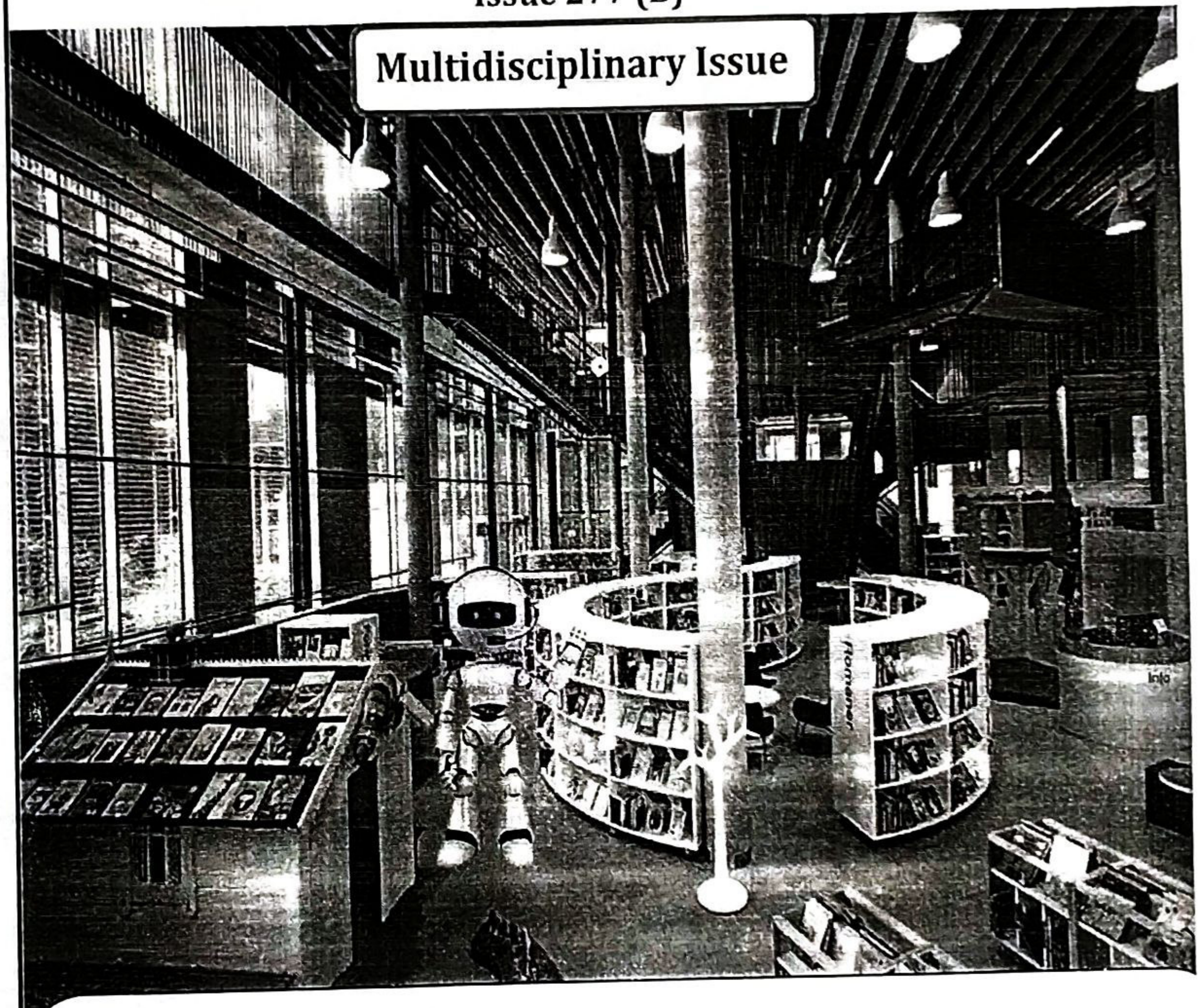

Guest Editor :
Dr. S.N. Kamat
I/c Principal,
Arts & Commerce College, Phondaghat
Dist. Sindhudurg [M.S.] India

Executive Editor :
Dr. S. R. Raibole,
Head, Dept. of Hindi,
Arts & Commerce College, Phondaghat
Dist. Sindhudurg [M.S.] India

Co Editors : Prof. S. M. Akhade, Prof. J. P. Rane, Dr. R. B. Patil,
Dr. B. A. Suravase, Prof. V. V. Patil

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

October 2021
E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue 277(B)

Guest Editor :
Dr. S.N. Kamat
I/c Principal,
Arts & Commerce College, Phondaghat
Dist. Sindhudurg [M.S.] India

Co Editors :
Prof. S. M. Akhade
Prof. J. P. Rane
Dr. R. B. Patil
Dr. B. A. Suravase
Prof. V. V. Patil

Executive Editor :
Dr. S. R. Raibole,
Head, Dept. of Hindi,
Arts & Commerce College, Phondaghat
Dist. Sindhudurg [M.S.] India

Review Committee of the issue :
Dr. D. B. Taderao
Dr. B. Y. Dafale
Prof. R. M. Samant
P. of. S. S. Acharekar
Prof. D. Satam
Shri. D. V. Sawant

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue – 277 (B) : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October- 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Management of Academic Library Sources and Services During COVID-19 Pandemic Situation	Mr. Milin Bhongle	05
02	Remote Learning with Google Classroom : An Overview	Suchita	11
03	Role of Artificial Intelligence in Various Managements Libraries	Prof, Rohidas Lohakare	16
04	Comparative Analysis of International Collaboration in Indian Agriculture Research	P. K. Nidhisha, Dr. R Sarangapani	21
05	Teacher : The Indispensable and Significant Part in the Process of Information Literacy Program	Sandesh Dongare	35
06	A Study on Factors Associated with Student Indiscipline at Pre-University College Level	Dr. H. P. Manjunath	38
07	Cyber-Crimes : A Growing Threat to Indian Banking Sector	Prin. Dr. A. R. Mungi	43
08	Debates and Experiments on Panchayat Raj Institutions in India	Dr. Pralhad Chengte	52
09	Role of Operation Research in IoT's	Dr. Premila Kollur, Dr Anis Fatima	57
10	Servqual Analysis of Indian Stock Broking Companies – A Survey	R. Kajapriya, Dr. S. Venkateswaran	64
11	Total Quality Management in Libraries	Dr. D. T. Satpute	68
12	The Status and Trends of Virology Research : A Global Visualization and Scientometrics Analysis	Vishakha, Dr. Sarangapani R.	73
13	An Analytical Study of Environmental Awareness of Undergraduate Students of Kurukshetra District in Haryana	Dr. Aarti Trehan, Dr. Swati	84
14	Performance Analysis of Mgnrega in the Northeastern States of India Amidst Covid-19	Laishram Rebita Devi	91
15	Political Empowerment of Dalit Women: Issues and Challenges	Dr. Vyshali U	97
16	Impact of Motivation on the Goals of Success of College Students Engaged in Sports	Mr. Abinash Kar	103
17	Empowerment of Women in India : An Overview	Dr. Manjunath Deshpande	107
18	Standard Products and Consumer Protection : A Study of Awareness Levels of Undergraduates	Lt. Dr. Vijay Kumar Madugu	111
19	Content Analysis of Annals of Library and Information Studies (2018-2021)	Amey Ranade	116
20	Women Empowerment and Sensitization in India	Mrs. Gosha Liberhan	122
21	Soft Skills for Library Professionals	Mr. Adinath Darandale, Mr. Prakash Kokane	128
22	Study the Use of Information Sources of Social Networking Applications by the Librarians	Dr. Rajendra Latpate	132
23	Performance Evaluation of PMFBY in India	Dr. N. B. Kale	136
24	Digital Library Infrastructure and Services	Dr. Bhushan Ambekar	140
25	Sports Facilities and Sport Performance in the Soccer Sports between Male and Female College Players : A Comparative Study	Nandi Channabasappa, Dr. CK Kishor Kumar	144

26	National Digital Library of India: Features and Issues	Bhawna Rani	150
27	Open Source Software for Libraries	Vikrant Hooda, Radha Sharma	154
28	Bibliometric Analysis of Some Open Access Chemistry Journals Available in DOAJ Database	Amar Kulkarni	159
29	Effects of Online Training of Integrated Sun Salutation Yoga Programme on Body Weight Reduction and Muscular Strength of Sedentary Women During Covid-19	Vikas Singh, Hawaibam Malemnganbi Devi, Mahabir Nath	165
30	Utilization of Mobile Instant Messaging Applications for Health Communication by Auxiliary Nurse Midwives, Visakhapatnam, Andhra Pradesh	Seema Kumari	171
31	National Education Policy 2020	Dr. Sunanda Madar	175
32	Library Webpage : An Unique Source of Information	Dr. Shekhar Dongre	179
33	OER Awareness and Role of Librarians	Dr. Pradnya Bhosekar	183
34	Application of Information Technology in Libraries : A Eyebird Review	Dr. Nazneen Banu	187
35	Library Access Control System Based on Face Recognition	Dr. Rajesh Jampani	195
36	Covid-19 and the Revamping & Improvements in the Indian Legal System	Dr. Prakashkumar Thakor	199
37	A Study on Police Investigation Process	Krutarthkumar Dave	205
38	Sah Bano's Case Effect Regarding Divorce of Muslim Women in India	Mehulkumar Rathod	208
39	ICT Challenges to LIS Professional	Dr. Shekhar Dongre	219
40	Automated Library System : Trends and Future	Dr. Nazneen Banu	222

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue – 277 (B) : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
October- 2021

Soft Skills for Library Professionals

Mr. Adinath Gopinath Darandale,Librarian
Arts, Commerce and Science College ,Satral ,Tal-Rahuri ,Dist-Ahmednagar
adinathdarandale77@gmail.com ,8830595700

Mr. Prakash Pandurang Kokane,
Librarian
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalay, Newasa

Abstract:

Soft skills are necessary techniques in every profession, like that in library profession also need to learn soft skills. Though soft skills are techniques which are part of your personality, they can learn from your teachers and books. Soft skills help library professional to provide better library services to their users. Library professional need to learn these skills for betterment of their personal as well as professional life.

Introduction :

Library professionals need various skills to perform activities regarding library and information centres. There are mainly two skills i.e. hard skills and soft skills need for librarian to perform professional activities. Hard skills are regarding physical and technological competencies. These skills are needful to perform in any occupation. But along with these hard skills, some other skills also need to acquire for performing best in profession. These skills are called soft skills. Soft skills are skills regarding personality. These soft skills are influence how we interact with each other. It includes abilities as effective communication, creativity, team building, problem solves, leadership, speaking and listening skills.

Library professionals needs soft skills because, library profession is not related only activities regarding non-living things. Along with physical resources library professionals deals regularuly with human beings. To treat human beings softly library professionals need to learn soft skills. In past period these skills are not taking into consideration in library and information schools. But now days soft skills are largely introduced in every discipline along with library and Information Sciences.

Key words : Soft skills ,Library professionals, Hard Skills

Soft Skills Needful for Library Professionals:

1.Reading Skills : Vocabulary ,pronunciation and Fluency
2.Listening Skill
3.Speaking Skill
4.Writing Skill
5.Note Making Skill
6.Telephone Skill
7.Group Discussion Skill

1. Reading Skill:

Reading Skill necessary for librarian because if he/she not properly known to read how can he/she tell to reader how to read properly? Reading means not only to see the words by eyes .Reading understands of meaning of words. Understanding is core part of reading.

We can divide reading skill in to following sub-skills

a) Cognitive Skill – When we see word ,we understand its meaning thoroughly is called cognitive skill

E-ISSN : 2348-7143
October- 2021

b) Assessment Skill – Assessment skill is second step in reading skill, when we get understand meaning of word, we try to understand meaning of chain of words that is sentence.

c) Literally Skill – Literally Skill is the skill to understand meaning adhered to word in sentences.

d) Connotation Skill – Understanding meaning of sentences beyond meaning of word is called as connotation skill.

2. Listening Skill:

For interpersonal relationship between reader and library staff, communication between is very necessary. Human communicate words, symbols, gestures to understand each other. Speaking –Listening and Writing-Reading are the two major ways use by human for communication purpose. Principle of communication is to understand each other. Communication process can not be completed without understand to each other. Listener could not understand to each other because of listening without concentration. Listening skill is very much importance for working in library.

No any single organization run properly, if listening skill is not adopted properly by its human resources. When librarian and other library staff working in library, need to listen properly from seniors, colleagues, vendors. Working as chief of library, due to poor listening skill does not give proper order to junior staff. Bad listening skill may badly affect work of library. Good listening is an art. Research regarding good listening is shows that 25 to 35% we properly listen. Very large amount of information we lost due to our bad listening skill.

Principles of good listening:

- Listener should prepare before going to listen from speaker
- Make positive and constructive approach while listening from anyone
- Respect approach of speaker ,though we disagree to speaker
- Make eye contact with speaker and avoid internal and external distraction while listening
- Concentrate on content
- Make notes while listening
- Do not distrust speaker in mid.
- Evaluate owns listening in between
- Give positive response through eye contact and gestures.

3. Speaking Skill:

Speaking skill is important skill in any profession. Research shows that approximately 60 % time in any profession need to spend for speaking and listening. Confident people can speak properly. It is need to fix our purpose while speaking, and make control on our speech. Good speaking skill enriches the confidence of speaker. Speaker should take in to mind, how he/she make easy his speech to listener. Speaker should examine his/her speech, that his/her speech is fulfilling the purpose.

Principles of good speech –

- Physical behaviour of speaker
- Verbal behaviour of speaker
- Control over dias

E-ISSN : 2348-7143
October- 2021

4. Writing Skill:

When library grows in size and its function, it is not possible to one person to perform all duties in library. It needs to create various departments in library like Purchase department, Account department, Administration department, Stack department, Issue-return department, Periodical department. All these departments are interdependent. Library can do its function by its interdepartmental communication. Interdepartmental communication is less formal than external communication.Interdepartmetnal communication mainly done with the help of office order, circulars, Notice, Memorandum etc. While External communication is external communication of library.

5. Note Making Skill:

Notes making skill useful for library professionals in seminar, conference and workshops. Notes are taken mainly for two reasons

- To write down writer's or speakers main ideas
- Help to retain for preparing report of any work

There are some ideas while writing notes in seminar ,conference and seminars. Need not spend full time in writing notes because it divert to you from speakers speech. Use some techniques for taking notes. Like use symbols like lines, arrows, underline important sentences. Use various mathematical symbols like = ,#,≤ ,≥ etc. Use acronym as sec, min, hr., mth, kg etc. Use words that shorten the words like etc, cf , i.e. etc.

6. Telephone Skill:

Telephone skill is communication skill which happens without seeing to each other. Professional telephone communication is to the point. Telephone communication having its benefits like it saves time of both, and in recent there is facility of video conferencing and group discussion. Telephonic conversation helps in reducing travelling means it helps in reducing the pollution.

Component of Telephone Conversation –

- Greeting
- Warm up
- Purpose
- Closing

Beginning of Conversation –

- Pick up phone as soon as it start ringing
- Greet the Caller
- State your organization
- Introduce yourself
- Other help

Benefits of Telephone conversation-

- Easy and quick to use
- Less expensive
- Distance is no matter
- No barrier
- Internet facility
- Audio,Vido and Image

There are needs to follow some etiquettes while starting telephonic conversation and during conversation.

- Speak in soft voice
- If not necessary, don't call at wrong time
- If not necessary, don't call through office phone for personal reason
- Speak shortly
- Don't disconnect conversation in mid.

7. Group Discussion Skill:

Group discussion technique is used for short listing candidate after written examination. This technique is useful for selection of right candidate for library. Candidates are observed by experts during their discussion and select right candidate for library. Following are some things observed during group discussion

- Leadership qualities
- Qualitative participation
- Analytical skill
- Problem solving skill
- Team spirit
- Non-Verbal behaviour
- Oral communication skill
- Handling skill of individuals
- Body Language
- Behaviour in group
- Decision-making capacity

RESEARCHJOURNEY

Conclusion:

Soft skill is very necessary techniques for library field .It is necessary in daily routine. Soft skills are interlise not external. They help people for behave and properly communication. Soft skills are beyond the formal education .They are not learn from books but you can learn from your own experience. Soft skills not only help you in professional life but in your private and personal life they help you for better survive. Soft skills help to done expected works from peoples.

References:

1. Adair, John. Effective communication. London: Pan Macmillan Ltd.,2003.
2. Brown,Michele & Gyles Brandreth. How to Interview and be Interviewed. London: Sheldon Press,1994.
3. Collins,Patrick.Speak with Power and Confidence. New York:Sterling,2009.
4. Hall,Edward,T.Beyond Culture.Garden City,N.Y.: Doubleday,1976.
5. Pease,Allan.Body Language.Delhi: Sudha Publications,1998.

November 2021 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue 279 (A)

Multidisciplinary Issue

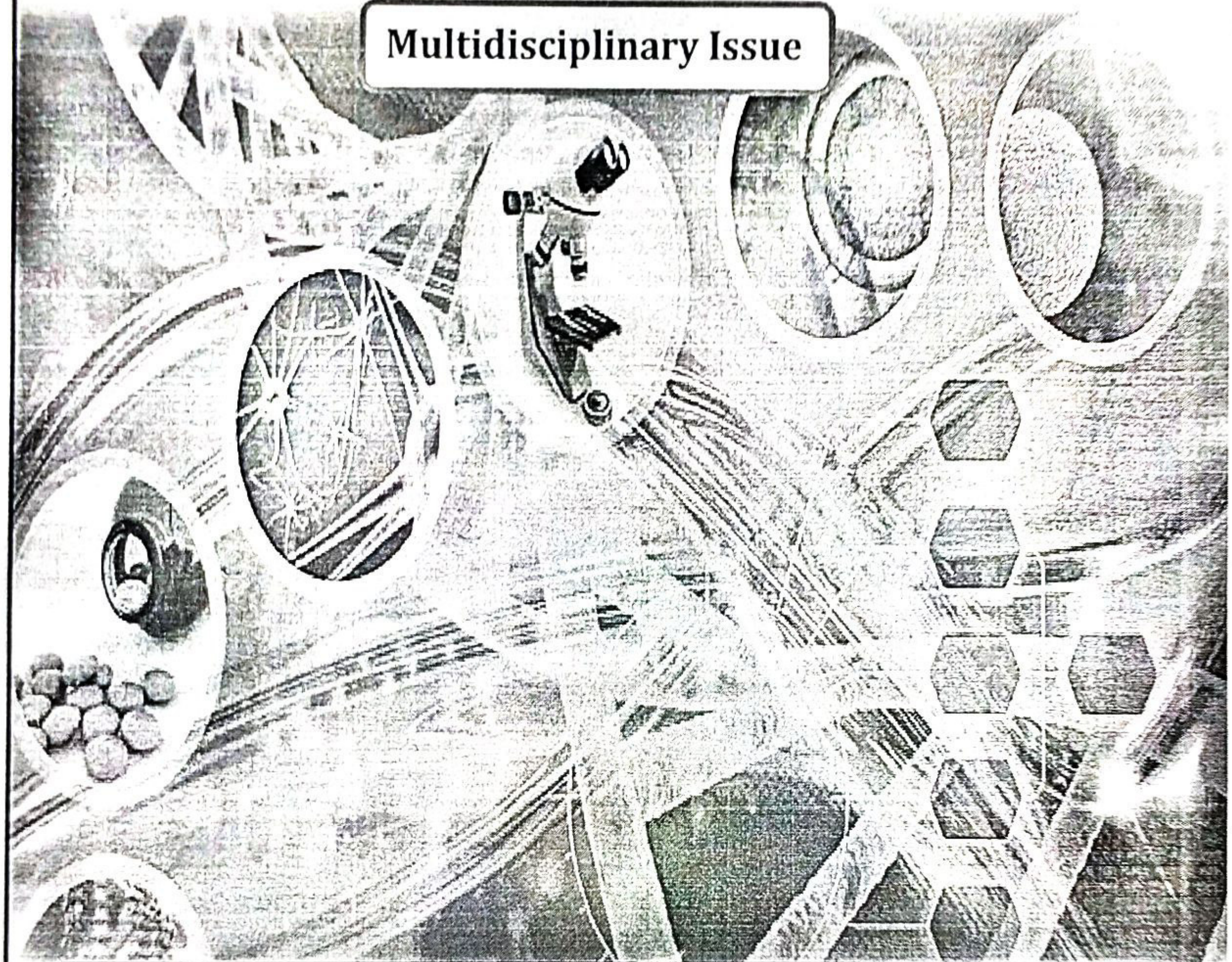

Guest Editor :
Dr. M. N. Kharde
Director,
Shirdi Sai Rural Institute's
Rahata,Tal- Rahata Dist-Ahmednagar

Chief Editor :
Prof. S. V. Lahare,
Principal,
Arts, Science and Commerce College,
Rahata.Tal-Rahata Dist- Ahmednagar

Executive Editor : Dr. D. T. Satpute (Librarian), ASC College, Rahata.
Co-Editors : Dr. D. N. Dange, Prof C. M. Bansode

Hon. Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue – 279 (A) : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
Nov.- 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Best Career Opportunities in Library & Information Science Discipline in India & Abroad	Mr. Kishor Waghmare	05
02	Increase in Patronage of Printed Fabrics "Ankara" as A Wearable Dress for Ceremonial Occasions	Lasisi, L.A, Akinyemi, D.S, Kuforiji,E.S	12
03	The Effects of Yogic Practices on Skill Variables of Women Hockey Players	Dr Aparna Alva.N	22
04	Mobile Technologies Applications for Libraries: Review of Literature	Dr. Arjun Anandkar	26
05	An Evaluation of Vriddhi Software with Special Reference to Library Module	Dr. Arjun Anandkar	32
06	Innovative Teaching Methods	N. Angel Phelsy, Dr. A. Remila Jann	39
07	Promoting Reflective Practices in Education Enhances Teaching-Learning among Educators in the 21st Century Classroom Settings	Fr. Baiju Thomas	42
08	A Comparative Study between India's New Education Policy 2020 & European Union's Education Policy	Asst. Prof. Balasubramanya P. S.	48
09	Wild Ethano-Botanical Medicinal Plants From Toranmal Plateau, Nandurbar District, Maharashtra	Bankar V. V.	53
10	Demographical and Economical Characteristics of Dev River Basin in Parner Tehsil of Ahmednagar District Using GIS	Chandrakant Bansode	60
11	Formation of Squatter Colonies and Its Distribution in West Bengal with Special Reference to Calcutta Metropolitan District (CMD)	Sayantika Baral1,Tuhin Ghosh	65
12	Psychological Stress Induced Alterations in Physiology of Students During Examination	Bhende A.M.	69
13	Information Literacy Skill in Law Students : A Critical Study of Government Law College, Ramanagara	Dr. Channankegowda	74
14	E-Learning : Future Education	Mr. Amol Chawande	77
15	Big Data: Applications and Issues in Library and Information Centres	Chowdappa V	85
16	Studies on Water Quality Index of Mandohol Rservoir, Ahmednagar District, Maharashtra	S. D. Dalavi, B. A. Pawar	90
17	Blockchain Technology in Digital Marketing : Pros and Cons	Mrs. Jayashree Darade	96
18	Continuing Professional Development for College Librarian	Adinath Darandale	99
19	Integrating Information and Communication Technology with Academic Libraries	Dr. Shivaji Darandale , Deepak Darandale	105
20	Open Access Electronic Educational Resources	Dr. D. T. Satpute	107
21	Google Scholar : A Scientometric Study on H.K.E Society's S.L.N College of Engineering	Devarajaiah H R, Ravikanth Patil	112
22	Role of Mgnrega in the Northeastern States of India Amidst Covid-19	Laishram Rebita Devi	116
23	An Analysis of Sen's Critique of Rawls' Theory of Justice	Suchitra Devi	123
24	Larvicidal Activity of Some Plant Seeds Extract Against Anopheles Mosquito	Kamal R. Dhakane	127

E-ISSN : 2348-7143
Nov.- 2021

Continuing Professional Development for College Librarian

Adinath Gopinath Darandale
adinathdarandale77@gmail.com
Mobile No. 8830595700
Librarian,
Arts, Commerce and Science Collge, Satral Tal-Rahuri Dist-Ahmednagar

Abstract:

This article explains the concept of Continuing Professional Development. Librarianship is a profession and every profession need updating in its knowledge and skill.CPD is having numerous benefits that are explained in this paper. There are some barriers which hinder professional development that also discussed in this paper. Traditional way of CPD is little but difficult for working college librarian so the solution for it is the online resources. This article discussing about issues and opportunities regarding online resources.

Key Word: Continuing Professional development, Professionalism, College Librarians

Introduction:

Continuing Professional Development is continuing learning of professionals. The term is used to describe a variety of learning activities that professionals do for improve of skills, abilities and knowledge. Professional development is a activity which help professionals for improving capabilities and competencies of professionals.

"Professional development consists of all natural learning experiences and those conscious and planned activities which are intended to be of direct or indirect benefit to the individual, group or school ,which contribute ,through these, to the quality of education in the classroom. It is the process by which, alone with others, teachers review, renew and extend their commitment as change agent to the moral purpose of teaching ; and by which they acquire and develop critically the knowledge, skills and emotional intelligence essential to good professional thinking, planning and practice with children ,young people and colleagues throughout each phase of their teaching lives."(Day, 1999, P.4)

The term continuing professional development is used in 1857 by the university 'University of Management and Technology' in USA.Continuing Professional Development is formal and informal type of activity. CPD is not a process which complete in some stipulated period, it is continuously ongoing process.

Librarianship is a profession which serve for peoples. If librarians haven't proper knowledge and skill how to provide better services of library to peoples then it is wastage of funds of library. Librarian should know new techniques for delivery of knowledge. His role in society is equal to teacher, if he is backward in knowledge and skill then, that society for who he serve is also remain backward.

Objectives of Study:

- To understand Need of CPD in general
- To understand CPD for College Librarian
- To understand Benefit of CPD
- To know ways for College Librarian
- To understand online mode of CPD

Literature Review:

1. **Ritchie, Ann & Genoni, P (1999).** Studied role of professional association in continuing professional development of librarian. The article mostly focuses on mentoring in professional association for professional development of librarian. The study revealed that due to mentoring activity of professional association librarian get advantage of professional development activity. Mentoring help in transmission of values among librarian.
2. **Rose,J. & Reynolds ,D.(2002).** Studied new approach of teachers continuing professional development. The study revealed that CPD is relevant and appropriate if the teachers they take their valuable time out of the classroom.CPD of teachers is not beneficial to teachers only but also indirectly to the pupils and their parents also.
3. **Kennedy,A (2005).** This study focuses on models of continuing professional development. The study concludes that teachers took interest more than previously in continuing professional development. Various models of CPD discussed in article.
4. **Wee,B , Shepardson ,D.&etal.(2007).** Studies insights and challenges in professional development.This study focuses on inquiry based model of teaching. The study suggests implementing scientific inquiry technique for professional development.
5. **Ai-Ling, Y. (2009).** Studies professional development for librarians. The study recommends continuing professional development for librarians. Various technological innovation occurs and which are accepted in library and information profession .So for adopting that new emerged technology, study said that CPD is very much important in maintain and upgrade knowledge and skill of librarian. The study gives examples professional development activities in U.K. Some associations in U.K. CPD for library professionals. But the CPD are of one-day or two-day and limited to professionals of that particular country.
6. **Collin, K. , Van der Heijden ,B. & etal (2012).** Studied concept continuing professional development. The study focuses on CPD in practice formal training courses and coaching and mentoring. The study shows that CPD is very much important in any profession. CPD help in improving professionals expertise, professional competence and individual well being.
7. **Moonasar, Anushie & Underwood,Peter G. (2018).** Studied opportunities in information and communication technology for continuing professional development for academic librarians. The study shows that though professionals are aware about importance of CPD and the impact of ICT on library resources and services, but they not keep it continue. The study concludes that CPD of college librarian is important for improving the quality of librarianship.

From the above study it is conclude that CPD activity is very much important for library professionals. But not a single study discuss on online resources of CPD. Study shows that college librarian well known about CPD ,its benefit but they not keep CPD continue ,reason behind that many library having solo person who perform all activities of library .So authorities of the college not always allow to college librarian for doing CPD by present there physically. Then what librarian will do? They can take CPD program online and enjoy their study.

Research Method:

The paper is used systematic review method. Content analysis of selected paper is done. Content analysis is done to find out answers of questions which are formulated while starting of review.

Sampling:

The purposive sampling method is used to select article for review process. While searching article certain keywords are take in to mind like Continuing Professional development, Professionalism, College Librarians

Limitations of Study:

The articles selected for review purpose are collected from online sources only. The articles are written on Continuing Professional development

Need of CPD:

"Taking in to account the speed of changes in librarianship, the practising librarian would need some kind of professional training after obtaining their formal education"(Horvat,2004)

Though working librarian completed his/her professional training in some school of library science. Though the life of degree which he/she acquire is forever, but the knowledge and skill what he/she acquired is not forever .Averagely after five year knowledge get updated and required skills are changed. UGC and AICTE, ICMR are the apex body of education in that particular field of education. These apex bodies make compulsory CPD to teachers and librarian. Without completed that particular CPD they are promoted through carrier advancement scheme i.e. CAS. So the professionals are needed to complete CPD.CPD ensures that professionals are up-to-date which help professionals to progress in their profession, they get senior post and advanced salary.CPD provide facility for college librarian to check their current knowledge and skill and up to date knowledge and skill which scarce in them.

Professionals like doctors, nurses, lawyers, chartered accountant, and teachers update their knowledge. These profession are for serving society, society trust them because society felt that these professionals having proper knowledge and skill to help them as per their profession. It is no dought today that librarianship is profession or not? Librarianship is profession in all concern. Society trust librarian for proper information, reading material .As ways of providing information, management of library get updated, it is duty of each college librarian to update their knowledge and skill so that they properly serve their society .Dinosaurs were largest animals on earth, but they not alive because they not adjusted to changing environment. Like this if librarian do not adjust to this changing environment of digital technology and all that, will disappear. College, university, UGC or other funding agencies provide funds for library development. If librarian has no knowledge how to upgrade services and facilities of library, then how can they utilize funds in better way? So it is duty of every college librarian to update knowledge and skill and provide better service to users of library.

Benefits of CPD:

CPD provide benefits to us on three different layer i.e. personal benefits, organizational benefits and professional benefits.

Personal benefits:

If college librarian regularly engages in our professional development activity, it will give him immense pleasure. As he more involved in his job, he will want more learn. CPD

provide chance to college librarian for getting this pleasure. It will also improve the confidence of college librarian. As CPD make able college librarian to handle new emerged technologies .This results in less the stress and increase self-confidence of librarian and also self esteem get increase. It is human tendency what he learns, he loves it more and search new things among it. New ideas may emerged in his brain due to learning process.CPD provide us new idea he will provide his services more better way. Current era is skill era ,the candidate who posses more skill, more chance for career development.CPD provide confidence to college librarian for better services of library to users. Users get satisfy with services of librarian and they respect him more than before.

Organizational benefits:

Any library not builds only by physical infrastructure equally or more important that is human resources. Best librarian is the valuable property of any library. CPD makes librarian best. This indirectly gives benefits to organization. Due CPD activity librarian get knowledge and skill and he become more productive for library. Librarian becomes leading examples for students and other teachers. CPD provide new knowledge and skill to librarian and this provide benefit to library that more users get attracted towards library. College can benefit of that for the promotional activity of college.

Professional benefits:

CPD provide up to date knowledge and skill to librarian, this help to maintain standards in profession. Librarian can provide library services as per standards. Librarian gets advanced knowledge and skill by participating in CPD activities. As librarian provide better service to users, so they get confidence that library can fulfil their need of information and other library services.

Barrier to CPD:

Though there are numerous benefits of CPD. But there are lot of barrier also, that barriers hinder to continuing professional development of college librarian. Lack of funds and resources is the major issue in India. It is not possible for any institution and university to develop CPD program without funds and resources. In western countries CPD programs are more as compare to India. For developing CPD program that level of experienced ,trained and skilled staff required but if there is scarcity of this staff in institution and university then how can develop CPD.? Fear and lack of confidence is psychological barrier for developing CPD program. If persons in institutions and university felt that they are no much competent in developing such CPD program they don't CPD program, though there is adequate funds available for CPD.

If librarian working in library having heavy work load then he/she will not take interest in participate in such professional development program. In most of library solo librarian work then how he participates in CPD, because serving to users is the first priority of any working librarian. If CPD program not available in local area or available programs are not tailored as per his/her need then also he/she not takes interest in participating such CPD program. Lack of IT resources and lack of skills of using those resources is also barrier in case of online resources. Many college librarians do not know what the knowledge and skill gap are. So they do not approach towards ongoing CPD program.

Ways to CPD for College librarian:

There are numerous way by using it college librarian can participate in CPD program. Orientation and Refresher program are easy way for CPD. UGC provide funds for these program .College librarians can go to any HRDC centre and complete this program. These programs are generally two or three week of period. Eminent personalities of subjects invited there for delivering lectures. Some assignments also have to complete during course. These assignments are for development of skill and knowledge which catch during course. Seminars, conference and workshop are also one of way of CPD for college librarian. Professional associations, universities and colleges organise these activities for professional improvements of staff. Participants actively participate in such activities, eminent speakers address the participant, participant can learn from other participant also. Some universities or institution organise certificate, degree level course for professional development of college librarian. The courses may be distance or regular mode. IGNOU one of the renowed university in India provides courses for working librarian through distance mode. Many College librarians completed the course like PGDLAN from IGNOU .Institutes like Bedekar College, Thane, Tata Institute of Social Sciences provide facility for such courses. Various online training programs now available for CPD. MOOCs course provide free or acquire nominal fee for such courses. Some organization organise professional development program for college librarian these are on the job training program. Some college librarian learn skills through self learning method ,by taking help of their friends,colleagues,or by using trial and error they learn new skills.

Why online mode for CPD:

Though there are various modes for continuing professional development activities, online mode is more convenient and effective way for professional development activities. College librarian can learn from experts across the world. No geographical boundaries are for online mode of learning. Online resources provide one to one or one to many broadcasts. Communication facility. College librarian can learn as per his/her convenient time and space. So it is very convenient for working college librarian. They can learn new knowledge and skill along with performing their duties in college.

RESEARCH JOURNEY

Online resources provide facility of hypertext. Learner can directly go to the text what he/she want to study. Learner can see the video, read the text many times as per his/her understanding capacity. Learner can switch from data source to another data source just by one click. Online learning especially learning from MOOCs is very cost effective. MOOCs provide learning material free of cost or charge very small amount.

Conclusion:

CPD provide enormous opportunities to every professional for development in their respective subject of interest. CPD provide opportunities include both formal and informal learning. Every profession need to update knowledge and skill. Role of librarian change from custodian to digital librarian.CPD program help college librarian for maintain, enhance knowledge and skill levels. Librarianship is profession which need to update skill and knowledge for better services to its users. Any organization not enriched by its physical resources, but human resources is equally important. And human resources are enriched by continuing professional development, means indirectly CPD program enrich organization. There are some

E-ISSN : 2348-7143
Nov.- 2021

barriers which hinder CPD .But now there is online way by using that professionals can update their skills and knowledge.

References:

1. Ai-Ling, Y. (2009). Continuous Professional Development for Librarians. Journal PPM, 3, 33–44.
2. Day,C.(1999).Developing Teachers :The challenge of lifelong learning .London: Falmer Press,4 .
3. Horvat,A.(2004).Continuing education of librarians in Croatia :Problems and Prospects. New Library World,15(1204/1205),370.375.
4. Kennedy, A. (2005). Models of Continuing Professional Development: A framework for analysis. Journal of In-Service Education, *31*(2), 235–250.
5. Ritchie, A., & Genoni, P. (1999). Mentoring in professional associations: continuing professional development for librarians. Health Libraries Review, *16*(4), 216–225.
6. Rose, J., & Reynolds, D. (2002). Teachers' Continuing Professional Development: A New Approach. Teachers' Continuing Professional Development: A New Approach, August, 219–240.
7. Wee, B., Shepardson, D., Fast, J., & Harbor, J. (2007). Teaching and learning about inquiry: Insights and challenges in professional development. Journal of Science Teacher Education, *18*(1), 63–89.

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-August-September 2020

Vol. 7 Issue 3 (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Cover Photo : Hathras Rape Case (U.P. India) Source : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Vol. 7, Issue 3 (B)
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
July-Aug.-Sept. 2020

स्वामी विवेकानंदाची ज्ञानाची संकल्पना

आदिनाथ दरंदले
ग्रंथपाल,
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
कोल्हार बु., अहमदनगर. मो. ८८३०५९५७००

डॉ. हेमकांत चौधरी
ग्रंथपाल,
श्रीमती. एच.आर.पटेल, कला महिला महाविद्यालय,
शिरपूर, धुळे.

प्रस्तावना

स्वामी विवेकानंद यांचे ज्ञानशास्त्र मनाच्या एका अवस्थेच्या कल्पनेवर आधारीत आहे. ज्ञान हे बाहेरून येत नाही, आपण बाहय जगातून केवळ माहिती जमवू शकतो. ज्ञान हे केवळ माणसाच्या आतंरमनातून व्यक्त होते. शिक्षणाव्दारे केवळ माहितीचा संग्रह करणे म्हणजेच ज्ञान प्राप्ती नव्हे. तर त्या माहितीव्दारे प्राप्त विचार आत्मसात करून त्याव्दारे जीवन निर्मिती व चारित्र्य निर्मिती करणे आवश्यक आहे. केवळ दुसऱ्यांचे विचार पाठ करून पदवी घेणे म्हणजे ज्ञान प्राप्ती नाही तर ते विचार आत्मसात करून त्याला प्रतिसाद म्हणून आपल्या अंतरमनातून विचार प्रकट होणे म्हणजे ज्ञानप्राप्ती होय.

ज्ञान प्राप्तीचा मार्ग

ज्ञान प्राप्तीचा एकमेव मार्ग म्हणजे एकाग्रता होय. एकाग्रता हा ज्ञानाचा पाया आहे. एकाग्रतेच्या अभावी काहीही करता येणार नाही.[1] असे स्वामी विवेकानंद म्हणत यासाठी त्यांनी स्वतःचेच एक उदाहरण दिलेले आहे. जयपूरला असतांना एक व्याकरण तज्ञाशी त्यांचा परिचय झाला तिन दिवस त्या महापंडीताने त्यांना व्याकरण शिकवूनही त्यांना त्याचा पुरता अर्थ समजला नाही परंतू एकाग्र चित्ताने त्यांनी केवळ तीन तासात ते संपूर्ण व्याकरण समजून घेतले विवेकानंद म्हणतात मन एखादया विषयावर एकाग्र केल्यानंतर ते तेथून इच्छेनुसार काढून घेण्याची शक्ती आपल्या ठिकाणी नसते म्हणून एकाग्रतेच्या वाढीबरोबर मन काढून घेण्याच्या शक्तीतही वाढ करणे आवश्यक आहे. ते आपल्या इच्छेनुसार दुसऱ्या विषयावर स्थिर करता आले पाहिजे.

एकाग्रता हा सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा पाया आहे. तिच्या अभावी काहीच करता येत नाही, सामान्य माणूस नव्वद टक्के विचारशक्ती या एकाग्रतेच्या अभावी वाया घालवतो व त्यामुळेच त्याच्याहातून चूका होतात. असे स्वामी विवेकानंद म्हणत मन एकाग्र होते व अंर्तमुख होवून जेव्हा मे स्वतःवरच केंद्रित होते तेव्हा आंतरमनातून ज्ञानाचा झरा वाहण्यास सुरूवात होते.[2]

मन एकाग्र करणे व नंतर या एकाग्र मनाने त्याच्याच अगदी आतल्या कप्यात काय चालले आहे हे शोधणे व नंतर तिथे काय गवसते त्यावर काही सामान्य निष्कर्ष काढणे व अखेर तद्नुसार स्वतःच एखादा सिध्दांत बसविणे म्हणजे ज्ञान प्राप्ती होय.[3]

मनाच्या एकाग्रतेसाठी स्वामी विवेकानंदानी सांगितलेले उपाय :—

१. ओमकाराचा वारंवार जप करणे व त्याच्या अर्थाचे मनन करणे असे केल्याने हृदयात ज्ञान प्रकट होईल आणि आत्मसाक्षात्कार घडेल.
२. व्यर्थ बडबड व रटाळ वाङ्मय वाचण्यापेक्षा ईश्वरविषयक ग्रंथ वाचावेत.
३. अभ्यासकाने आहारासंबंधी काही नियम पाळणे आवश्यक आहेत. शुध्द, सात्विक व शाकाहारी आहार हा मन एकाग्रतेसाठी तारक आहे तर अशुध्द, असात्विक व मांसाहार हा मारक आहे. यासाठी त्यांनी

हत्ती या शुध्द शाकाहारी व सिंह, वाघ या शुध्द मांसाहारी प्राण्यांची तुलना करून दाखवली आहे. आहार हा मितआहार असावा अधिक खाणे तसेच अधिक उपवास करणे दोन्हीही ज्ञान प्राप्तीसाठी घातक आहेत. अधिक उपवासाने शरीर दुर्बल होते व शारिरीक शक्तीबरोबर मानसिक शक्तीचाही ऱ्हास होण्यास सुरूवात होते. अतिउपवासाने स्मरणशक्ती क्षीण होवून जाते. म्हणून ज्ञान प्राप्ती करू इच्छा असणाऱ्याने अतिउपवास करू नये.[४]

४. विलासीपणा हा सुध्दा अभ्यासकासाठी अपायकारक आहे.

५. ज्ञान आंतरमनातून प्रकट होण्यासाठी स्वामी विवेकानंदानी नाडीशुध्दी, प्राणायाम, इडेने व कुंडलिनी शक्तीला जागृत करणे या पायऱ्या सांगितलेल्या आहेत. नाडीशुध्दी करीता श्वास एका नाकपूडीने आत घेणे व दुसऱ्या नाकपूडीने बाहेर सोडणे या क्रिया दिवसातून चार वेळा कराव्यात. प्रत्येक वेळेस तीनदा किंवा चारदा ही क्रिया करावी असे सुचविले आहे. सलग पंधरा दिवस केल्याने नाडीशुध्दी होते. त्यानंतर प्राणायमाचा अभ्यास करावा यामध्ये पहिली क्रिया म्हणजे मोजक्या प्रमाणात श्वास घेतांना व सोडतांना ओमकाराचा किंवा दुसऱ्या एखादया पवित्र शब्दाचा मनातल्या मनात उच्चार करावा यानंतर येणारी क्रिया म्हणजे इडेने यामध्ये एका नाकपुडीने श्वास आत घेवून फुफ्फुसे भरा व त्यावबरोबर ज्ञानतंतूवरही लक्ष केंद्रित करा व नंतर दुसऱ्या नाकपुडीने श्वास हळुहळू बाहेर सोडा यानंतरची क्रिया म्हणजे कुंडलिनी जागृती विवेकांनदानी सांगितलेली आहे. स्वामी विवेकानंद म्हणतात कुंडलिनी जागृत झाल्यानंतर तुमचे मन तुमच्यादृष्टीने अनंत ज्ञान भरलेले होवून जाईल.[५]

६. ध्यान साधना करणे हे ज्ञान मिळवण्याचे सोपे साधन आहे. असे स्वामी विवेकानंद म्हणतात यासाठी मोतीशिंपल्यांचे उदाहरण दिलेले आहे. जसा मोतीशिंपले स्वाती नक्षत्रामध्ये पावसाचे पाणी पिण्यासाठी आ वासून पृष्ठभागावर तरंगत राहतात. स्वाती नक्षत्राच्या पावसाचा एक थेंब आत पडताच हे मोतीशिंपले झटकन आपले कवच मिटतात आणि थेट समुद्राच्या तळाशी दडी मारून बसतात व तिथे सावकाश त्या थेंबाचा मोती करण्यात गुंतून जातात. विवेकानंद म्हणतात आपण त्या मोतीशिंपल्यासारखे झाले पाहिजे प्रथम ऐका, नंतर समजून घ्या आणि मग, ज्यांनी चित्तविक्षेप होईल अशा सर्वगोष्टींपासुन दूर राहुन, बाहय जगातील दृष्टी अजिबात काढून घेवून बाहय वस्तूंचे आकर्षण अजिबात झिडकारून स्वत:च्या अंतर्यामीच्या सत्याचा विकास करण्यात गढून जा. मनाचा चंचलपणा सोडून एक कल्पना घ्या आणि ती तडीस जाईपर्यंत तीच घेवून राहा त्यातुन एक नवीन ज्ञानप्रकाश तुम्हाला दिसेल.

७. मन जेव्हा एकाग्र होते व अंर्तमुख होवून जेव्हा ते स्वत:वरच केंद्रित होते तेव्हा आपल्यातील सर्व शक्ती आपल्या दास बनतात.

८. स्वत:ला कधीही कमी लेखू नका. स्वत:ला पापी समजू नका.

९. आपण स्वत: सर्वकाही करू शकता हा आत्मविश्वास सदैव बाळगा, फक्त स्वत:वरच श्रध्दा ठेवा.

१०. ज्ञानप्राप्तीसाठी कमालीची चिकाटी हवी प्रचंड इच्छाशक्ती हवी, खूप मनोबल हवे.

११. स्थिर बुध्दीचे व्हा. स्वत:शी पूर्णपणे प्रामाणिक रहा.

१२. शारिरीक, बौध्दीक व आत्मिक दौर्बल्य उत्पन्न करणारे जे–जे आहे त्याचा त्याग करा.

१३. स्वामी विवेकानंद म्हणतात आपण पोपटाप्रमाणे पुष्कळ गोष्टी बोलतो पण त्यांच्यापैकी एकही प्रत्यक्ष कृती करत नाही. हे ज्ञान प्राप्तीसाठी घातक आहे.

१४.शारिरीक दुर्बलता असलेल्या व्यक्तीचा मेंदू काहीच करू शकत नाही अगोदर शारिरीक दुर्बलता नष्ट करावी, त्याव्दारे मानसिक दुर्बलता कमी होण्यास मदत होईल. स्वामी विवेकानंद म्हणतात गीतेच्या अध्ययनापेक्षा फुटबॉल खेळून तुम्ही स्वर्गाच्या अधिक निकट पोहचू शकता. म्हणून अगोदर शरीर बलवान बनवा म्हणजे मेंदू अधिक तल्लख होवून अधिक आकलन होईल व ज्ञानार्जनाची क्षमता नक्कीच वाढेल.[६]

ज्ञान प्राप्तीसाठी स्वामी विवेकानंदानी सांगितलेला अष्टांग योग

ज्ञान प्राप्तीसाठी विवेकानंदानी अष्टांग योग सांगितलेला आहे. अष्टांग योग म्हणजे आठ प्रकारचे योग ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. पहिला यम – हा सर्वात महत्वाचा आहे. त्याने सर्व जीवनाला नियंत्रित करावयाचे आहे. त्याचे पाच विभाग आहेत.
   अ. विचार, शब्द व कृती यांनी कोणाचीही हिंसा न करणे.
   ब. विचार, शब्द व कृती यांच्याव्दारे लोभ न बाळगणे.
   क. विचार, शब्द व कृती यांना पूर्णपणे पवित्र ठेवणे.
   ड. विचार, शब्द व कृती यांच्या बाबतीत पूर्णपणे सत्यनिष्ठ राहणे.
   इ. दान ग्रहण न करणे. ;अपरिग्रहद्ध
२. दुसरा नियम – शरीराची निगा, आहारविषयक नियमांचे पालन करणे.
३. तिसरा नियम – अध्ययनाच्यावेळी आसन, कटिभाग, खांदे व डोके ही सरळ ठेवली पाहिजे. पाठीचा कणा मोकळा असला पाहिजे.
४. चौथा नियम – प्राणायाम, प्राणावर प्रभुत्व मिळविण्यासाठी श्वासावर नियत्रण ठेवावे.
५. पाचवा नियम – प्रत्याहार मन अंर्तमुख करून त्याला बर्हिमुख होवू न देणे आकलनासाठी ते मनातल्या मनात घोळवत राहणे.
६. सहावा नियम – धारणा एका विषयावर मन एकाग्र करणे.
७. सातवा नियम – ध्यान मनाला स्वतःकडे परत वळवून स्वतःतच केंद्रित करणे.
८. आठवा नियम – समाधी आपल्या साऱ्या प्रयत्नांचे उद्दिष्ट असलेली ज्ञानप्राप्ती होणे.
   ज्ञान प्राप्त करू इच्छिणाऱ्याने यम व नियम यांचा अभ्यास जन्मभर करावा असे सुचविले आहे.[७]

सारांश –

स्वामी विवेकानंद केवळ माहितीच्या भेंडोळयाला ज्ञान समजत नाही दुसऱ्यांचे विचार केवळ ऐकून आपण ज्ञानी होत नाही तर ते विचार ग्रहण केल्यानंतर आपल्या आंतरमनातून जे प्रकट होईल व त्याव्दारे जीवन निर्मिती, मनुष्य निर्मिती व चारित्र्य निर्मिती होईल ते म्हणजे ज्ञान. ज्ञान म्हणजे आपल्या मनाचे सृजन होय. आंतरमनातून ज्ञान प्रकट व्हावयाचे असेल तर मनाला एका ठराविक पातळीपर्यंत एकाग्र करता आले पाहिजे. एकाग्रता हा सर्व ज्ञानाचा पाया आहे. मन एकाग्र होने व अंर्तमुख होवून जेव्हा ते स्वतःवरच केंद्रित होते तेव्हा आंतरमनातून ज्ञानाचा झरा वाहण्यास सुरूवात होते.

संदर्भ –

१. मुजुमदार सत्येंद्रनाथ – स्वामी विवेकानंद यांचे चरित्र, रामकृष्ण मठ, नागपूर, २०१६, पृ.क्र.१.२१

2- Concept of knowledge, Swami Suparananda secretary, The Ramkrishna Institute of culture Kolkata 2000, P-vii-vii

३. स्वामी विवेकानंद – ज्ञानयोग, स्वामी ब्रम्हस्थानंद अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, धंतोली २०१६, पृ.क्र.१.२५

४. स्वामी विवेकानंद – स्वामी विवेकानंद का शिक्षा दर्शन, बुक पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली २०१६ पृ.क्र.१४

५. स्वामी विवेकानंद – शिक्षण, स्वामी ब्रम्हस्थानंद अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, धंतोली २०१५, पृ.क्र.१.७

६. स्वामी विवेकानंद – भारतीय व्याख्याने, स्वामी ब्रम्हस्थानंद अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, धंतोली २०१५, पृ.क्र. ४१८.४२२

७. स्वामी विवेकानंद – ज्ञानमार्गावरील प्रवचने, स्वामी ब्रम्हस्थानंद अध्यक्ष, रामकृष्ण मठ, धंतोली २०१६, पृ.क्र. १.५

RNI MAHMAR.43768/18/12/2013.TC Vol.6, Issue : VIII, August, 2020

MONTHLY PEER REVIEWED JOURNAL ISSN No. 2454-8731

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

Chief Editor
Dr. Umesh B. Pujari

Executive Editor
Dr. Amit H. Raut

Chaitanya Prakashan, Nanded – 431606 rmrjournal@gmail.com

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

ISSN No. 2454-8731

Chief Editor
Dr. Umesh B. Pujari

Executive Editor
Dr.. Amit H. Raut

अनुक्रमणिका

अ.क.	संशोधन विषय	लेखकाचे नाव	पान क.
1	ताण व्यवस्थापन तंत्राचा अभ्यास	प्रा. विशाल पवार	01 -06
2	कोरोना विषाणूच्या वाढत्या प्रादुर्भावाचे आणि टाळेबंदीचे जनजीवनावरील प्रभाव (विशेष संदर्भ महाराष्ट्र)राज्य	प्रा. किरण नाईकनवरे	07 - 16
3	कोरोना काळ आणि मराठी भाषा	प्रा. साजिद के. शाह	17 - 29
4	आदिवासी आत्मकथन 'आदोर' एक दृष्टिक्षेप	श्री. दत्तात्रय आसवले	30 - 34
5	भारतातील स्त्री समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदानः एक अभ्यास	डॉ. सौ. वंदना राजेश शिंदे	35 - 45
6	फेसाटी : एक आकलन	डॉ. विलास धनवे	46 - 50
7	गायनाचार्य पंडित विष्णू दिगंबर : चरित्रातून घडणारे चरित्र नायकाचे व्यक्तिमत्व दर्शन	तेलौरे मनोज	51 - 58
8	बाप नावाची माय : संघर्षमय यशोगाथा	डॉ. दत्ता रूस्तुमराव शिंदे	59 - 65
9	महाराष्ट्रातील बांधकाम क्षेत्रातील महिलांच्या समस्यांचा अभ्यास	डॉ. शिवाजी पाते व गंगाधर गायकवाड	66 - 75
10	महाराष्ट्रातील मनरेगा योजनेचा आढावा (इ.स. 2011 ते 2016)	डॉ. सोनाजी पतंगे व गंगागौरी गायकवाड	76 - 84
11	महाराष्ट्रातील घरेलू कामगार महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास	मनेष खटावे	85 - 93
12	अहिल्याबाई होळकर – पेशवे संबंध : एक अभ्यास	योगेश किनकर	84 - 98
13	शाश्वत विकासाची संकल्पना	प्रा. रमेश माने	99 - 103
14	भारतीय कृषी क्षेत्रावर कोविड–19 चा प्रकोप. एक अभ्यास	डॉ. जितेंद्र तलवारे व जगदिश कुवर	104 - 114
15	किशोरवयीन विद्यार्थ्यांच्या प्रमाणिकपणा व मुल्यस्थितीभान यांचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. मनोज बोराटे	115 - 121
16	अण्णाभाऊ साठे : एक सिध्दहस्त कथाकार	डॉ. नामदेव सोडगीर	122 - 128
17	महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तीपीठांचे उत्सव आणि अख्यायिका	डॉ. नवनाथ शिंदे	129 - 137
18	भारतीय जलव्यवस्थापनात बाराव स्थापत्याचे महत्व	डॉ. आर. आर. पिपळपले	138 - 144
19	लॉकडाऊनच्या काळातील पर्यावरणातील सकारात्मकता – एक अभ्यास	डॉ. रंजीता डी. जाधव	145 - 150
20	सार्वजनिक ग्रंथालयाचा वार्षिक अहवाल एक अभ्यास	प्रा. दत्ता पवार	151 - 155

Rankranti Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2454-8731

महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठांचे उत्सव आणि आख्यायिका

प्रा.(डॉ.) नवनाथ अंगद शिंदे

(एम्.ए.,बी.एड्.,सेट,नेट,एम्.फिल.,पीएच.डी.,बी.जे.)

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,

लोकनेते डॉ. बाळासाहेब विखे पाटील(पद्मभूषण उपाधिने सन्मानीत)

प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे,कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,सात्रळ.

ता. राहुरी, जि. अहमदनगर .413711.,

सारांश :

महाराष्ट्रातील प्रमुख दैवतांचा अभ्यास देशी.विदेशी संशोधकांनी आजवर मांडला आहे. आजही अनेक संशोधक अशा अभ्यासात रंगले आहोत. विशेषतः दैवतांच्या स्वरुपात मानवी मनोव्यापाराचं अन् जीवनक्रमाचं फार मोठ संचित सामावलेलं असल्यामुळे, दैवतांचा अभ्यास हा मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र अन् प्रतीक.विद्या यांची पुष्टी करीत राहतो, त्यामुळे अशा अभ्यासाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. महाराष्ट्राचा देव्हारा नाना देवतांनी गजबजलेला आहे. ही दैवते जशी वेगवेगळ्या जाती.जमातींची आहेत तशी अनेक वैशिष्ट्यांनी ती सजलेली आहेत. या दैवतांच्या भोवती अद्‌भुतेचे गूढ वलय असते, त्यामुळे समग्र स्वरूपात या दैवतांच्या उपासना स्वरूपाचा शोध घेणे फार कठीण आहे. असे असले तरी यांची अनेकांना अनिवार ओढ, औत्सुक्याची भावना असते. समाजाच्या भक्तींचा विषय बनलेल्या या लोकदैवतांच्या स्वरुपाची प्रकट चिकित्सा करणे, ही नाजूक बाब असल्याची मला जाणीव आहे. समूहमनाच्या निष्ठा एखाद्या श्रद्धा केंद्राशी दृढतेनं निगडीत झालेल्या असतात, तेव्हा त्या श्रद्धा विषयी चिकित्सा करण्याचे काम अधिक हळुवार बनते. प्रामाणिकपणे सांगायचे झाले तर या विषयाचा अवाका मोठा आहे. या असंख्य दैवताचं त्यांच्या उपासना स्वरुपाचं निरीक्षण.परीक्षण करणं अन् त्यातून मराठी समाजाच्या आंतरिक आंदोलनांचे स्वरूप जाणून घेण हा मोठा रंजक अन् उद्‌बोधक विषय आहे.

लोकवाङ्मयाच्या विविध प्रकारांतून समाजजीवन अभिव्यक्त होत असते. ही निर्मिती अनामिकांची असते, परंतु तो सर्व समुदायाचा हुंकार असतो. कोणत्याही भाषेत लिखित साहित्याची निर्मिती होण्यापूर्वी मौखिक परंपरेने चालत आलेले लोकसाहित्य अस्तित्वात असते. त्यामुळे लिखित साहित्याबरोबर मौखिक परंपरेतील लोकसाहित्याचाही अभ्यास आवश्यक ठरतो. भारतीय समाज कथाप्रिय आहे. या कथावाङ्मयाकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टी भाविकांची आहे. कथाकथान आणि कथाश्रवण पुण्यप्रद समजले जाते. अशी समजूत लोकांमध्ये प्राचीन काळापासून रूढ आहे. लोककथेची निर्मिती अनेक मुखांनी झालेले आहे. लोककथेचा एक संपन्न आणि काहीशा निराळ्या स्वरुपाचा प्रकार म्हणजे दंतकथा. वैदेही कोळेकर यांनी दंतकथांना 'लोकसंस्कृतीचे वाहकष संबोधले आहे. लोककथा, दंतकथा किंवा आख्यायिका, अनुभव कथा असे स्थूलमानाने लोककथांचे तीन प्रकार लिंडा डेघ ह्यांनी मानले आहेत. दंतकथा मूळात स्थानिक असली तरी तिचे

लोकवाङ्मयाच्या अभ्यासकांनी दोन वर्ग केले आहेत. 1. भटकी दंतकथा (चळसीरीींू ङशसशपव) 2. स्थानिक दंतकथा (ङेलरश्र ङशसशपव) जगभराच्या लोकवाङ्मयात अगणित दंतकथा आढळतात. यासंदर्भातील डॉ. प्रभाकर मांडे, डॉ. विश्वनाथ शिंदे, डॉ. गंगाधर मोरजे, डॉ. शरद व्यवहारे इ. पूर्वसुरींच्या विचार अभ्यासने महत्त्वपूर्ण आहे. लोकजीवनात आख्यायिकांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. दंतकथेला इंग्रजीमध्ये मङशसशपवीफ, संस्कृतमध्ये 'आख्यायिकाष हिंदी भाषेत 'अवदानष अशी संज्ञा आहे. शब्दकोशातील अर्थानुसार 'आख्याष म्हणजे अखंड, संपूर्ण आणि आख्यायिका म्हणजे दंतकथा होय. लोकजीवनात मौखिक परंपरेने चालत आलेली, प्रसिध्द अशी पारंपरिक गोष्ट, कहाणी, जिचा आधार एखादी घडलेली सत्य घटना.प्रसंग असतो, मात्र तिचा लवचिकता हा विशेष असल्यामुळे मौखिक परंपरेने (जनश्रुती) ती संक्रमित स्वरुपात नकळत बदलत असते. तिला आख्यायिका म्हणावे असे मला वाटते. 'सोडतीन औटपीठाविषयीची दंतकथा अशी आहे ...ष असे म्हणण्याऐवजी लोकसमूहात 'सोडतीन शक्तिपीठाविषयीची आख्यायिका अशी आहे ...ष असे म्हटले जाते. ह्या सहज उत्स्फूर्त संवादात 'आख्यायिकाष ही संज्ञा सर्वसामान्यपर्यंत पोहचलेली, लोकजीवनात रूढ असल्याचे दिसून येते. कांही शब्द, संज्ञा कालमानानुसार किंवा त्यांची गरज न भासल्याने काळाच्या उदरात गडप होतात. परंतु जनमानसाच्या लोकभाषेत आजही 'आख्यायिकाष हीच संज्ञा दृढ असल्याचे आढळून येते.

संकेत शब्द : औटपीठ,आख्यायिका, दंतकथा ,लोकबंधात्मक अभ्यास, मानसशास्त्रीय दृष्टीकोन

उद्दिष्ट :

1. साडेतीन शक्तिपीठांचे मूळ स्वरुप, त्यांच्या संबंधीच्या आख्यायिका, त्यांचे यात्रा, उत्सव आणि त्यांची वैशिष्ट्ये यांचा अभ्यास करणे.
2. आख्यायिकांमध्ये आढळणारे लोकतत्त्व. तत्कालीन प्राचीन परंपरा, लोकजीवनाचे धार्मिक पैलू, प्रादेशिकता व त्यांचा जनमानसावरील पडलेल्या प्रभावाचा शोध घेणे.
3. मातृदेवतांचे उत्सव आणि आख्यायिकांमधील साम्य व वेगळेपण सकाराण शोधणे.
4. मराठी आख्यायिकांचा सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि वाङ्मयीन दृष्टीने अभ्यास करणे.
5. मौखिक तसेच लिपीबध्द आख्यायिकांचा भाषिक दृष्टीने अभ्यास करणे.
6. तत्कालिन समाजव्यवस्था, लोकमानस, लोकश्रध्दा आणि जागतिकीकरणामुळे विकसित झालेला विश्वमानव यांच्यामधील बदलत्या मूल्यव्यवस्थेचे परीक्षण करणे.
7. आदिशक्तींचे उत्सव आणि आख्यायिकांच्या अध्ययनातून महाराष्ट्राचे दक्षिण भारताशी असलेले आंतरसंबंध दृढ करणाऱ्या सांस्कृतिक सामरस्यांचा शोध घेणे.

गृहितके :

1. मातृतत्वाचे अथवा आदिशक्तीचे विराट स्वरुप स्थिरचराला व्यापून राहिले आहे.
2. आदिशक्तीच्या उपासनेत आणि सण.उत्सवामधील विविधतेही एकात्मतेचे स्वरुप दिसते.

3. लोकसंस्कृतीचे उपासक आणि त्यांच्या मौखिक गीतामध्ये प्रतिभा आणि सर्जनशीलता आढळून येते.
4. संकलित लोकसाहित्याचे भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासच्या संदर्भात महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.
5. आख्यायिकांचे वाङ्मयीन सौंदर्य वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

साहित्याचा आढावा :

लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे महत्त्व आता जवळपास जागतिक स्तरावर सर्वमान्य झाले आहे. जगात वेगवेगळ्या देशात लोककथा प्रचलित आहेत. अनेकवेळा एकाच लोककथेचे वेगवेगळ्या देशातील लोककथांमध्ये वेगवेगळे पर्याय आढळतात. अनेकवेळा या लोककथामधून आढळणारे आदिबंध आणि कल्पनाबंध यामध्ये तर जागतिक पातळीवर आश्चर्यकारक साधर्म्य आढळते. मराठीतील लिपीबध्द तसेच मौखिक आख्यायिकांच्या आशयातून परिसराच्या प्राचीन इतिहासाबरोबर तेथील सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, नैतिक लोकजीवनाचे प्रतिबिंब उमटल्याचे आढळते. आख्यायिका कालसापेक्ष व परिस्थितीसापेक्ष बदल स्वीकारत वर्तमानात सुध्दा घडत असतात. आख्यायिकातून प्रदेश विशेष (प्रादेशिकता) जाणवतात. आख्यायिकामधून प्राचीन परंपरा, भाषा विशेष, तत्कालीन समाजजीवन, समजुती, संस्कृतीचा इतिहास यांचा वेध घेवू शकतो. लोकजीवनाचे धार्मिक पैलू, भावभावना, लोकमानस या अंगाने आख्यायिकांचा मानसशास्त्रीय (झीूलहेश्रेसू) दृष्ट्याही अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो.

महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठांचे उत्सव आणि आख्यायिकांचा लोकबंधात्मक अभ्यासातून समाजजीवनातील रूढी, प्रथा, परंपरा, आचारविचार, संस्कृती, भाषा, सवयी, समजुती, विधी प्रकट होताना दिसतात. तत्कालीन बोली भाषेची वैशिष्ट्ये अवशेषरुपात का असेना आख्यायिकांमधून प्रतिबिंबित झालेली असतात. त्यामुळे आख्यायिका म्हणजे गतसंस्कृतीचा इतिहास आहे. अनेक विद्वानांनी मराठी लोकसाहित्याचे संकलन आणि संपादन विपुल केले. मात्र संकलन करताना संकलनकारांनी जेवढी वाङ्मयीन दृष्टी ठेवायला हवी तेवढी ठेवलेली दिसत नाही. सदरच्या शोधनिबंधात मराठी आख्यायिकांचा भाषिक, सामाजिक, आणि वाङ्मयीन गुणवत्तेच्या दृष्टीने परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पध्दती :

महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठांचे उत्सव आणि आख्यायिकांचा अभ्यास ह्या शोधविषयाच्या अभ्यासासाठी संकलनाची क्षेत्रीय आणि स्तरीय संशोधन पध्दतींचा स्वीकार केला असून शोधनिबंधाच्या पूर्णत्वासाठी लिपीबध्द तसेच ध्वनिमुद्रणाच्या साहाय्याने संकलित केलेल्या महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठांच्या मौखिक तसेच लिखित मराठी आख्यायिकांचा वाङ्मयीन दृष्टीने अभ्यास केला आहे. मुलाखती आणि प्रश्नावली तंत्राच्या वापरा समवेत संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, शब्दकोश, मराठी विश्वकोश, भारतीय संस्कृतिकोश, देवीकोश, दूरध्वनी, इंटरनेट इ. पारंपरिक तसेच आधुनिक संदर्भ साहित्याचीही मदत घेण्यात आली आहे.

प्रस्तावना :

आज आपले जीवन अतिशय गतिमान झाले आहे. वैज्ञानिक दृष्टिकोणाच्या प्रभावामुळे जुन्या देवधर्मावरील आपला विश्वास कमी होत आहे. परंतु धावपळीच्या, दगदगीच्या, संघर्षाच्या जीवनात आपण आधारही शोधीत आहोत. कर्मकांडास व व्रतवैकल्यास नावे ठेविता आपण पुनः त्यांच्याकडे वळत आहोत. डालड्याच्या डब्यात तुळस लावणारी मुंबईतील स्त्री अन् शहरात वडाचा शोध घेता येणार नाही म्हणून चित्रातील वडाची पूजा करणारी सुवासिनी आज सुध्दा दिसून येते. याचे कारण असे की, मनुष्य हा अगतिक आहे, श्रध्दाळू आहे, जुन्या परंपरेच्या दोऱ्यास भक्कम धरून ठेवणारा आहे.

मी मूळ खेड्यातला. माझं बालपण ग्रामीण भागात आणि शेतीनिष्ठ जीवनासोबत गेलं. त्यामुळे माझ्यात लोकसाहित्याच्या अभ्यासाची कच्ची सामग्री मला नकळत्या वयातच मिळाली. ग्रामीण भागातील पारंपरिक रीतिरिवाज, चालीरीती, रूढी. परंपरा, श्रध्दा.अंधश्रध्दा, तेथील लोकांचे मातीशी असणारे नाते, त्यांचे दैनंदिन व्यवहार, बोलीभाषा, सवयी, ग्रामोत्सव, बदलते समाजजीवन आणि संस्कृती हे मी अगदी जवळून पाहिले व अनुभवले आहे. लोकजीवनाच्या अभ्यासातूनच ग्रंथ निर्माण होतात. जागतिकीकरणामध्ये या लोकवाङ्मयाकडे दुर्लक्ष होत असले तरी अशा माहितीचे संवर्धन करणे, वाङ्मयीन स्वरुपमीमांसा अभ्यासने गरजेचे आहे.

मला विविध कारणामुळे महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठे सातत्याने पाहण्याचा योग आला. लोकसाहित्य अभ्यासाच्या अभिरुचीमुळे नकळत आदिशक्तीचा स्वरुप शोध घेण्याची मला ओढ निर्माण झाली. शक्तिपीठांना भेटी देत असताना उपासकांच्या अनेक मौखिक रचना, भक्तांच्या आख्यायिका नेहमी ऐकावयास मिळत. मातृदैवतांच्या संबंधित संकलित केलेले असे मौखिक लोकसाहित्य लिपीबध्द करून वाङ्मयीन, सामाजिक, सांस्कृतिक तसेच लोकबंधात्मक दृष्टीने महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठांचे उत्सव आणि आख्यायिकांचा तपशीलवार अभ्यास करणे गरजेचे आहे. कोणत्याही भाषेत लिखित साहित्याची निर्मिती होण्यापूर्वी मौखिक परंपरेने चालत आलेले लोकसाहित्य अस्तित्वात असते. लखित आणि मौखिक अशा दोन्ही परंपरेतील साहित्य अभ्यासाने लोकसाहित्याचा समग्र अभ्यास करण्यात येतो. सदर शोधनिबंधाचा आशय व आवाका मोठा आहे. परंतु शब्दमर्यादांचे भान ठेवून तो मांडण्याचा प्रयत्न करतो.

1.श्रीमहालक्ष्मी उत्सव आणि आख्यायिकांचे स्वरुप विशेष

करवीर निवासिनी श्रीमहालक्ष्मी महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठांपैकी एक भारतीय ख्यातीच्या शक्तिपीठाची अधिष्ठात्री देवता आहे. कोल्हापूर हे दक्षिण महाराष्ट्रातील क्षेत्र महाराष्ट्र . कर्नाटकाच्या सीमेला लागून असल्यामुळे तेथील महालक्ष्मीच्या भक्तीचा प्रसार हजार.बाराशे वर्षापूर्वीपासून कर्नाटकाच्या सर्व भागात झालेला दिसतो. दक्षिणेतील अनेक क्षेत्रांना ‘दक्षिणकाशी’ म्हणून गौरवले जाते. त्यात कोल्हापूरची प्रसिध्दी लक्षणीय आहे, अनेक घराण्यांची ही कुलदेवता आणि दक्षिणकाशी म्हणून प्रतिष्ठा पावलेले तिचे करवीर क्षेत्र ,‘करवीर’ या नावाविषयीच्या आख्यायिकांचा आढावा अभ्यासणे महत्त्वपूर्ण आहे. येथील महालक्ष्मी मंदिरास लोक ‘अंबाबाईचे देऊळ’ या नावाने संबोधतात याचे प्रतिबिंब लोकसंस्कृतीच्या उपासकांच्या लोकगीतात जाणवते.

महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्राबाहेरील श्रीमहालक्ष्मीचे मंदिरे, नवरात्र आणि दसरा महोत्सवाचे स्वरुप, श्रीमहालक्ष्मीविषयीच्या आख्यायिकाची वैविध्यता तसेच आरती व स्त्री गीतातील महालक्ष्मी वर्णन ह्यांची सोदाहरण चिकित्सा अभ्यासणे आवश्यक आहे.

3.श्रीरेणुका उत्सव आणि आख्यायिकांच्या आशयाचे स्वरुप

माहूरगडची 'श्रीरेणुकाष ही महापराक्रमी परशुरामाची माता असून हिलाच 'एकवीराष, 'भगवतीष, 'यल्लमाष असेही संबोधले जाते. या देवीची मूर्ती नसून फक्त 'तांदळाष म्हणजेच मुखवटा आहे. हिची मुद्रा उग्र आहे. श्रीरेणुका ही अनेकजणांची कुलस्वामीनी आहे. मराठवाडा, विदर्भ आणि आंध्रप्रदेशाचे सरहद्द मातापूर (माहूर) म्हणून जनलोकात या ठिकाणाचा लौकिक आहे. नांदेड जिल्ह्याच्या किनवट तालुक्यातील हे एक ठिकाण आहे. रेणुकामातेच्या मदिराचा परिसर घनदाट अरण्याने आणि दऱ्या.खोऱ्यांनी गजबजलेला असून या परिसरात महालक्ष्मी, तुळजाभवानी, परशुराम, दत्तात्रेय आदी दैवतांचेही वास्तव्य आहे. महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्राबाहेरील श्रीरेणुकेची आढळणारी मंदिरे, दीपोत्सव, रथोत्सव, नवरात्रोत्सवाचे स्वरुप, लोकमानसात स्थिरावलेले श्रीरेणुकेचे माहात्म्य याविषयीची विस्तृत चर्चा होणे गरजेचे आहे. जोगता.जोगतीण तसेच अनेक उपासकांच्या मौखिक रचनांची तसेच लोककथागीतांची वाङ्मयीन, सामाजिक दृष्टीने मीमांसा तसेच श्रीरेणुका मंदिर आणि मूर्ती विषयीच्या आख्यायिका, अवतार कथा, श्रीरेणुकेचे लोककथात्मक चरित्र, जमदग्नी व रेणुका यांच्या विषयीच्या पौराणिक कथा तसेच स्त्री ओवीगीतातील श्रीरेणुका आणि परशुराम ह्यांची वर्णने अभ्यासनिय आहेत.

4. श्रीतुळजाभवानी उत्सव आणि आख्यायिकांचे स्वरुप विशेष

देवीभागवतातील शक्तिपीठ नामालीत तुळजापूरचा तिसरा क्रमांक असून तुळजाभवानी हे तीर्थक्षेत्र उस्मानाबाद जिल्ह्यात असून तुळजापूर नावाच्याच तालुक्याचे मुख्य केंद्र आहे. सप्तशतीत साकारलेले तिचे महिषमर्दिनी. रुप ज्ञानदेवांच्या नितांत श्रध्देचा विषय बनून राहिले होते आणि सतराव्या शतकात ते छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या ध्यानी.मनी स्वप्नी भरून राहिले होते. त्यांनी केलेला अफझलखानाचा वध हा महिषमर्दिनी श्रीतुळजाभवानीने केलेला महिषासुराचाच वध आहे. अशा श्रध्देनेच शिवकालीन शाहिरांनी, कवींनी, बखरकारांनी या घटनेचे वर्णन केले आहे. एकोणिसाव्या.विसाव्या शतकांतील राष्ट्रजागृतीसाठी प्रेरणा देणाऱ्या रचनांतही या श्रध्देचा वापर उत्कृट श्रध्देने कसा केला असून अर्थात् देवीतत्त्वाने भारलेल्या एका प्राचीन मिथकाने महाराष्ट्रात आणि संपूर्ण भारतातही आपल्या आत्यंतिक प्रेरक शक्तीच्या बळावर क्रांती घडविली,भवानीच्या या अंर्तबाह्य प्रेरकतेचा वेध घेणे गरजेचे आहे. महाराष्ट्राची कुलस्वामीनी श्रीतुळजाभवानी देवीच्या तुळजापूर येथील प्राचीन मंदिरामुळे उस्मानाबाद जिल्ह्यास आगळे महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. श्रीतुळजाभवानीच्या उत्सव परंपरेला महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. तुळजापूर शिवशक्तीचे तीर्थक्षेत्र आहे. शिवलिंग मस्तकी धारण केलेल्या देवीच्या नवरात्रोत्सवाला असंख्य लोक उपस्थित असतात.

पहिली माझी ओवी गं ऽ ऽ जगाच्या निर्मित्याला

आदि परमात्म्याला गाते मनोभावे.

दुसरी माझी ओवी गं ऽ ऽ शिव नि शक्तीला

दोन्ही हात जोडुनी नमस्कार दोघाला

विश्वनिर्माता एकच असल्याने ओवीकर्ती त्या शक्तिला निर्माता म्हणते. अशा अनेक ओव्यांची सोदाहरण चिकित्सा केली आहे. सर्व मानवसमाज हा एकच असून विश्वाचा निर्माताही एकच आहे. शिव आणि शक्ती पासून सर्व मानवजात निर्माण झाल्याने दुसऱ्या ओवीत या दोन्ही शक्तींना तिने मनोभावे नमस्कार केला आहे. स्त्रीच्या प्राकृतिक सर्जक शक्तीबरोबरच रक्षक आणि असुर.संहारक शक्तीही माणसाला स्त्रीमध्ये दिसल्या असतील. देवता रुपातली स्त्री ‘अ.बलाष नाही, ती सर्वश्रेष्ठ ‘शक्तीष आहे. ती समर्थ आहे. शरीर, मन, बुध्दी या सर्व दृष्टींने ती ‘स्व.तंत्रष आहे. यात्राकाळात महाराष्ट्र, कर्नाटक व आंध्रप्रदेश या राज्यातील लक्षावधी भाविक मोठ्या श्रध्देने सहभागी होतात.

‘नवरात्र महोत्सवष हा महाराष्ट्रातील महत्त्वाचा सण असून या काळात शाक्तदेवतांच्यापुढे घटस्थापना केली जाते. ‘घटष हे फलनाचे प्रतीक असल्यामुळे आणि बहुजनांच्या या सर्वच देवता मातृदेवता असल्याने त्यांच्याशी या घटाचा संबंध असतो. शेतकऱ्यांचा एक हंगाम संपून दुसऱ्या हंगामाचे बी धरणीमातेच्या कुशीत पेरल्यामुळे शेतकरी वर्ग या मातृदेवतांची मनोभावे पूजा करून या घटांच्यामार्फत अन्नधान्यांची भरभराट व्हावी अशी अपेक्षा या नवरात्र महोत्सवात देवी अंबाबाईकडे आणि तिच्या निरनिराळ्या रुपातील देवी.देवतांकडे करीत असतो. आश्विनी नवरात्र, पौषातील शाकंभरीचे नवरात्र आणि चैत्री पौर्णिमा हे तुळजापूर येथील मुख्य महोत्सव असतात. मंगळवार, शुक्रवार, प्रत्येक महिन्याची पौर्णिमा, गुढीपाडवा, बलिप्रतिपदा, मकरसंक्रांत, रथसप्तमी आणि नवरात्रातील सर्व दिवस हे भवानीच्या छबिन्याचे गाजणारे दिवस असतात. नवरात्रात गरुड, मोर, वाघ, सिंह अशा वाहनांची दृश्ये वापरून निघणारा छबिना भावभाविकांच्या नजरेचे पारणे फेडणारा असतो. लोकांचे नवससायास, पूजापुरस्कार, दंडवते, लोटांगणे, पारंपरिक लोकसंस्कृतीच्या उपासकांच गायन.वादन यांनी देवीचा मंदिर परिसर सतत गाजत असतो.

आदिमायेच्या उपासकांच्या परंपरेत भुत्या, भुप्या, आराधी ही गोंधळ्याप्रमाणेच देवीचा गोंधळ घालतात. गोंधळ्याच्या परंपरेत डवरी आणि पोतराज यांचाही आदिशक्तीचे उपासक म्हणून समावेश होतो. त्याच्या या गाण्यातून देवीचे गुणवर्णन, रुपवर्णन, तिचे लीलावर्णन, प्रकट होत असते. लोकसंस्कृतीचे उपासक देवदेवतांच्या उपासनाविधी प्रसंगी आणि नवरात्रात उदरनिर्वाहासाठी भिक्षा मागताना गाणी म्हणतात. रचनेच्या दृष्टीनेही त्यांच्या गाण्यात आढळणाऱ्या वैविध्यपूर्ण कंगोरे आढळतात. सीतारुपधारिणी पार्वतीच्या आख्यायिका, इच्छापूर्तीच्या आख्यायिका, अद्‌भुत प्रसंगांच्या आख्यायिका,पूजाविधीसंदर्भातील आख्यायिका, ‘दर्शन सुलभताष सांगणाऱ्या आख्यायिका, अवतार कथनाच्या आख्यायिका, पौराणिक आख्यायिका, व्रतकहाण्या, रुढी, समजूती संबंधीच्या आख्यायिकांची अशी विविध विषय, सकस असे आशय असणाऱ्या उपलब्ध आख्यायिकांची विभागणी अभ्यासाच्या सोयीसाठी करून त्यांची सोदाहरण चिकित्सा आपणास करता येते.

राम.सीतेच्या वनवासाच्या निमित्ताने भारतभरच्या विविध भागात आख्यायिका निर्माण झाल्या आहेत. प्रत्यक्ष इतिहास काहीही असो, भारतीय लोकमानसाने वनवासाच्या निमित्ताने राम.

सीतेला सगळीकडे हिंडवले आहे. या कथा प्रत्येकाला बहुधा मौखिक स्वरुपात माहीत झालेल्या असतात. त्यांचा ठसा भारतीय समाज मनात फार खोलवर ठसलेला आहे. या ग्रंथाच्या ग्रांथिक परंपरेपेक्षा लोकपंरपरा अधिक बलवत्तर आहे. पिढयान् पिढ्या मौखिक परंपरेतून त्या हजारो वर्ष प्रवाहित झाल्या आहेत. कथनकाराच्या कौशल्याने त्यात भर.घट केली आहे. लोकप्रतिभेतून एकाच कथेच्या अनेक रुपांचा पसारा सिध्द झाला आहे. तो बहुधा तोंडा.तोंडीच आहे. काही हस्तलिखीत स्वरुपात उपलब्ध आहे. काहींचे अलीकडच्या अभ्यासकांनी संकलन केले आहे. भारतभरच्या विविध प्रादेशिक भाषामधून रामकथेची अनेक मौखिक रुपे आजही विद्यमान आहे. लोकप्रतिभा ही त्यांची जननी आहे आणि येथील समूहमानस ही तिची प्रेरणा आहे. रामकथेतल्या घटना.प्रसंगांशी आणि व्यक्तिमत्वांशी भारतीय लोकमन विलक्षण तादात्म्य पावल्याचा प्रत्यय अशा अनेक आख्यायिकांतून, श्रध्दा समजुतीतून येतो. लोकस्मृतीने जतन केलेल्या, काही स्थळकाळांशी बध्द असलेल्या मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या अनेक आख्यायिका, समजुती, कथा यातूनही रामायणाचा आविष्कार होत राहिला आहे. महिषासुर युध्द प्रसंग, तीर्थाविषयीच्या पौराणिक आख्यायिका संकलित करून आशय विश्लेषण वस्तुनिष्ठपणे अभ्यासणे आवश्यक आहे.

5. सप्तशृंग निवासिनी श्रीजगदंबा उत्सव आणि आख्यायिकांचे स्वरुप

सप्तशृंगी डोंगरातील वणी हे गाव नाशिक जिल्ह्यात आहे. या डोंगराला सात शिखरे किंवा टोके असल्यामुळे त्याला ‘सप्तशृंगष असे म्हणतात. हा डोंगर ‘वणीचा डोंगरष म्हणूनही विख्यात आहे. कोल्हापूर, माहूर उर्फ मातापूर, तुळजापूर येथील तीन देवता म्हणजे सप्तशृंग निवासिनीच्या प्रतिमाच समजल्या जातात अशी लोकश्रध्दा आहे. ‘सप्तशतीष, ‘गिरीजा पुराणष, ‘सप्तशृंगष, ‘पाठावलीष, ‘बालबोधष इ. पौराणिक ग्रंथात श्रीजगदंबाचे माहात्म्य आणि पराक्रम वर्णिलेले आहे. जे विषय मानवी श्रध्दाविश्वाशी निगडीत असतात, त्या विषयांचे आकलन माणसांच्या सामूहिक श्रध्दाविश्वाच्या गाभ्यात आस्थेने प्रवेश केल्यावरच घडू शकते, हा जगातल्या सर्व जबाबदार धर्मेतिहासज्ञांचा अनुभव आहे. माणूस केवळ बुध्दिजीवी प्राणी नाही; केवळ तर्काच्या आधारे तो जगू शकत नाही. माणसाचे सार्थ जगणे हे बुध्दीने, विवेकाने अंकित असलेल्या भावनांवरच आधारलेले असते. म्हणूनच भावसत्ये ही तर्काधिष्ठित वास्तवापेक्षा अधिक प्रबळ असतात, अधिक प्रभावी असतात, अधिक प्रेरक असतात. मिथकांची प्रभावक्षमताही भावसत्यांवरच आधारलेली असते. सर्जक महासरस्वती, संगोपक महालक्ष्मी आणि संहारक महाकाली अशी त्रिरुपा भगवती आपापल्या जगण्याच्या कक्षेत भाविकांनी पूजली, गायली आहे. प्राचीन वाङ्मयातील श्रीजगदंबा उल्लेख, नवरात्रोत्सव, श्रीसप्तश्रृंगीच्या पराक्रमकथा, माहात्म्य वर्णनपर तसेच कुंडाविषयीच्या आख्यायिका, अहिराणी बोलीतील गाणी, स्त्रीगीते ह्यांची सविस्तर आपणास करता येते.

6. चर्चा व विश्लेषण :

महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठांचे उत्सव आणि त्याविषयीच्या वैविध्यपूर्ण गद्य आणि पद्य स्वरुपातील आख्यायिकांच्या संहितांचे आशय विश्लेषण, स्वरुप विशेषांचा शोध वाङ्मयीन गुणवत्तेच्या दृष्टीने घेतला आहे. आख्यायिकांना रचनातंत्राचे बंधन किंवा ठरीव साचा नसतो. माहिती असलेली घटना, प्रसंग सांगून झाला की आख्यायिका संपते. सामाजिक सुख, दुःख, विधी.

विधाने, कुलाचार याचा आशय आख्यायिकांनी, टिपला आहे. आख्यायिकांमध्ये ग्रामीण बोलीभाषा, अतिशयोक्ती, पाल्हाळिकता, म्हणी, पौराणिक संदर्भ, दाखले, निवेदनशैली यांचा वापर करून कथ्थक भक्तांच्या मनाचा ठाव घेताना दिसतो. आख्यायिका जपून ठेवणाऱ्या मानव समाजाचे मानसशास्त्रीय दृष्टीकोनातून (झहूलहेश्रेसळलरश्र झर्शीीशिलीेंर्ळीश) विश्लेषण केल्यास नवीन धागेदोरे सापडू शकतात. देवदेवतांचे प्रत्यक्ष मानवी रूप पाहिले नसले तरी लोकदैवतावरील विश्वास, कल्पनाशक्तीच्या आधारे प्रतिमा रेखाटन, त्याच्याविषयी मनात खोलवर रूजलेल्या संकल्पना, भीतीबरोबर भक्तीची ओढ, श्रद्धेतील निष्पाप भावना आख्यायिकेतून स्पष्ट होतात. त्यामुळे लोकदेवता ही मानवी जीवन परिवाराचाच एक अविभाज्य भाग बनल्याचे जाणवतात. समाजजीवनात दैवतकथा, आख्यायिका, कहाण्या यांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अशा स्वरूपाच्या आख्यायिकांचा संबंध देवाधर्माशी येतो. दैवताविषयक आख्यायिकांतून समाजजीवनाचे दर्शन घडत असते. धर्मभावना जागृत ठेवण्याचे काम दैवतकथा करतात. लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची मौखिक गीतरचना स्मरणशक्तीच्या आधारावर, पाठांतराच्या बळावर संक्रमित स्वरुपात आल्याचे आढळते. देवीची यात्रा, नवरात्र या प्रसंगी ऐकावयास मिळणारे हे लोकवाङ्मय अक्षरबध्द करणे अत्यावश्यक आहे. अभ्यासकांनी या गीतांचे संकलन आणि संशोधन केलेले असूनही या मौखिक गीतांचा साठा मोठा आहे.

निष्कर्ष :

पौराणिक आख्यायिका, कहाण्या, ओवी.आख्याने ही समूहरंजक आहेत. त्यातून धार्मिक भावभावनांचे भरणपोषण प्रामुख्याने केल्याचे दिसून येते. मराठी आख्यायिकांतून धार्मिक, सामाजिक, ऐतिहासिक घटनाप्रसंग, लोकसंस्कृतीबरोबरच लोकजीवनाचे स्मृतिरूपाने केलेले जतन महत्त्वपूर्ण आहे. सामाजिकता, सांस्कृतिक विशेष, तत्कालीन समाजाच्या रूढी, प्रथा, परंपरा, दैवताविषयक समजुती जाणून घेण्यासाठी आख्यायिका उपयोगी ठरतात. आख्यायिकांच्या आशयाचा सूक्ष्म अभ्यास केला तर त्यामध्ये स्थलपरत्वे, कालपरत्वे, प्रदेशपरत्वे, भाषानुरूप रचनाही बदलताना दिसते. कथा, आख्यायिका, कहाण्यांमधील एकच आशय विविध रूपांमधून संक्रमित होताना दिसतो. परंतु त्यातील कथाबीज कायम राहिलेले आढळते. आख्यायिकांतील घटनाप्रसंगाच्या चित्रणाचे स्वरूप, पात्राचे चित्रण, वातावरणनिर्मिती, भाषिक गुणविशेष, धार्मिक समाजजीवन यांच्या आधारे अभिव्यक्तीच्या वैशिष्ट्यांचा समग्रतेने शोध ह्या प्रकणात घेतला आहे. आदिम मानव ते देव मानव यांचा इतिहास अभ्यासला तर गर्वाने देव दानव बनल्याचे तर नम्रतेमुळे मानव देव बनल्याचे या भूतलावरच घडले. विविध जातीधर्मांच्या लोकांनी वसलेल्या नागर तसेच ग्रामीण जनसमूहात ही लोकदैवतं जातींधर्माच्या मर्यादा ओलांडून लोकमय झालेली दिसतात. लोकमानसातील दैवत परंपरा ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक, सामाजिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, पौराणिक इतिहासाची अभ्यास.साधनंही आहेत. महाराष्ट्राच्या लोकमानसात जागतिकीकरणाच्या युगातही या दैवतांचे स्थान अढळ आणि अटळ असल्याचे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ :

1. रा. चिं. ढेरे, महाराष्ट्राचा देव्हारा, विश्वकर्मा साहित्यालय, पुणे, 1978.
2. वामन देशपांडे, सार्थ श्रीदुर्गा सप्तशती, मनोरमा प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, सप्टेंबर 2006.

3. डॉ. तारा भवाळकर, लोकपरंपरा आणि स्त्रीप्रतिभा, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, तिसरी आवृत्ती, जानेवारी 2008
4. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, (संपा.), मराठी विश्वकोश, खंड.2, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई, प्रथम प्रकाशन, 1976
5. रा. चिं. ढेरे, लज्जागौरी, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ती, नोव्हेंबर 2004
6. प्र. कृ. प्रभुदेसाई, देवीकोश, खंड.1, अंजली पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, द्वितीयावृत्ती, आक्टोबर 2005,
7. द.ह. अग्निहोत्री, (संपा.), अभिनव मराठी.मराठी शब्दकोश, भाग पहिला, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली, ऑक्टोबर 1983
8. वासुदेव गोविंद आपटे, मराठी शब्दरत्नाकर, वरदा बुक्स, पुणे, सहावी आवृत्ती, मार्च 1989
9. महादेवशास्त्री जोशी, (संपा.), भारतीय संस्कृतिकोश, खंड.7, भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, पुणे, प्रथमावृत्ती, ऑगस्ट 1972
10. प्रा. श्री. ना. बनहट्टी व इतर, (संपा.), सुगम मराठी शब्दकोश, सुविचार प्रकाशन, मंडळ, नागपूर, पहिली आवृत्ती, जून 1968.
11. ह.अ. भावे, (संपा.), मराठी.इंग्रजी.शब्दकोश, वरदा बुक्स, पुणे, पुनर्मुद्रण 2 रे, जुलै 2001.
12. सिध्देश्वरशास्त्री चित्राव, भारतवर्षीय प्राचीन चरित्रकोश, भारतीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, एप्रिल 1968
13. कृ. पां. कुलकर्णी, मराठी व्युत्पत्ति कोश, शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती, 1993
14. डॉ. विजया वाड, (संपा.), मराठी विश्वकोश, खंड.17, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, प्रथम प्रकाशन, 2007
15. गजानन शं. खोले, आदिशक्तीची साडेतीन पीठे, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, नोव्हेंबर 2008
16. रा. चिं. ढेरे, लोकदैवतांचे विश्व, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ती, जुलै 2007
17. प्रा. नवनाथ शिंदे, माणकेश्वरचे शिव.सटवाई, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, जानेवारी 2011
18. डॉ. तारा भवाळकर, लोकसाहित्य, य.च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, प्रथम प्रकाशन, 1992
19. डॉ. प्रभाकर मांडे, लोकसाहित्याचे स्वरुप, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती तिसरी, 1995
20. डॉ. प्रभाकर मांडे, लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती तिसरी, 2008
21. डॉ. विश्वनाथ शिंदे, लोकसाहित्यमीमांसा (भाग पहिला), स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, 1998
22. डॉ. विश्वनाथ शिंदे, 'मराठी दंतकथांचा सामाजिक दृष्टीने अभ्यास', लघुसंशोधन प्रकल्प, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, 1994.96